PHILIPPE ARIÈS

MIRTIES SUPRATIMAS VAKARŲ KULTŪROS ISTORIJOJE

baltos lankos

PHILIPPE ARIÈS

MIRTIES SUPRATIMAS

VAKARŲ KULTŪROS ISTORIJOJE

ESĖ RINKINYS

baltos lankos

Knygos leidimą parėmė
Prancūzijos Užsienio reikalų ministerija

Iš prancūzų kalbos vertė
BIRUTĖ GEDGAUDAITĖ
DALIA ŠARKŪNAITĖ

ISBN 9986-403-03-0

Ph.Ariès. *Essais sur l'histoire de la mort en Occident*

Mano brolio Georges'o atminimui

Mūsų užmirštiems mirusiesiems

Pratarmė

NEUŽBAIGTOS KNYGOS ISTORIJA

Be abejo, neįprasta išvadas spausdinti knygos pradžioje. Tačiau tai daryti mane verčia painus dvilypis gyvenimas, nes istoriko darbą turiu derinti su kitomis pareigomis.

Keturi pranešimai Johnso Hopkinso universitete, nuostabiai Patricijos Ranum išversti, buvo skirti amerikiečių publikai. Kai jie 1974 metais pasirodė anglų kalba, tikrai maniau pasieksiąs tikslą ir padėsiąs tašką po seniai ruošiamu darbu apie žmogaus laikyseną mirties akivaizdoje, – jo redagavimas jau buvo gerokai pasistūmėjęs į priekį ir pagrindinis sumanymas įvykdytas. Deja! Tai buvo tas pat, kas parduoti lokio kailį, kai jis dar girioje, ir užmiršti, kiek daug laiko suryja profesinis darbas, ypač paskutiniuoju metu. Taigi reikia pripažinti: laikas padėti tašką dar neatėjo[1].

Ir vis dėlto tema, kurios ėmiausi prieš penkiolika metų

esant visuotiniam abejingumui, dabar jaudina viešąją nuomonę, gvildenama knygose ir periodiniuose leidiniuose, radijo ir televizijos laidose. Aš irgi neatsispyriau pagundai ir ilgai nelaukęs ryžausi dalyvauti diskusijoje. Štai kodėl prancūzų publikai pateikiu tezes, kurias netrukus paremsiu gausesniais argumentais, pačių jų nekeisdamas.

Ši knygelė atsirado atsitiktinai. Orestas Ranumas, Johnso Hopkinso universiteto dėstytojas, prancūzų specialistams, tyrinėjantiems XVII a., gerai pažįstamas iš darbų apie Rišeljė ir Paryžių, paprašė *Istorijos laiko* autoriaus parengti pranešimą mėgstama dabartinių jo tyrinėjimų tema – apie istoriją ir tautinę sąmonę. Vietoj šios temos aš jam pasiūliau kitą – vienintelę, kurios galėjau imtis, taip ji mane buvo užvaldžiusi. Jis sutiko. Tai buvo sykiu ir draugystės, ir darbo prie šios knygos pradžia.

Nepasakyčiau, kad rengdamas šiuos pranešimus tik trumpam atitrūkau nuo savo darbo. Tai iš manęs pareikalavo padaryti sintezę, išryškinti svarbiausias linijas, didelę struktūros apimtį, nes iš lėto, nors nekantriai metų metais ją, tą struktūrą, kurdamas, negalėjau matyti jos visumos ir rišlumo. Baigęs šiuos keturis pranešimus, pirmą kartą susidariau bendrą vaizdą apie tai, ką jaučiau ir norėjau pasakyti[2].

Galima stebėtis, kad tam prireikė šitiek laiko: penkiolika metų tyrinėti ir mąstyti apie laikyseną mirties akivaizdoje

mūsų krikščioniškose Vakarų kultūrose! Dėl mano lėtų tempų nedera suversti kaltės vien materialinėms kliūtims, laiko stygiui, nuovargiui, susidūrus su tokia didele užduotimi. Yra kita, gilesnė priežastis, susijusi su metafizine mirties prigimtimi: mano tyrimų laukas atsitolindavo, kai tik manydavau jau pasiekęs jo ribas, ir kiekvieną sykį būdavau nešamas tėkmės čia į vieną, čia į kitą pusę nuo mano išeities taško. Šitai ir verta paaiškinti.

Mano pirmasis sumanymas buvo kuklus ir ribotas. Ilgai tyrinėjęs "šeimos jausmą" (le sentiment de famille), pastebėjau, kad tas jausmas – kaip manyta, labai senas ir net, ko gero, šiais laikais benykstantis – iš tikrųjų yra atsiradęs neseniai. Taigi aš klausiau savęs, ar nereikėtų padaryti tokios išvados: gal kartais mes XIX a. ir XX a. pradžioje turėjome įprotį visuotinius dvasinius reiškinius, iš tikrųjų labai naujus, laikyti senais, – tada derėtų pripažinti, kad ši mokslinės pažangos epocha geba kurti mitus.

Tada man kilo mintis patyrinėti šiuolaikinius laidojimo papročius ir pasižiūrėti, ar jų raida patvirtins mano prielaidą.

Savo *Prancūzijos gyventojų istorijoje* jau buvau domėjęsis laikysena mirties akivaizdoje; mane, beje, nustebino, koks reikšmingas šiuolaikinio, t. y. 1950–1960 metų, visuomenės jautrumo (la sensibilité) bruožas yra kapinių lankymas, mirusiųjų garbinimas, pagarba kapams. Man padarė įspūdį, kad kasmet lapkričio mėnesį į miestų ir į kaimų kapines suplūsta minios maldininkų. Klausiau

savęs, kurgi to garbinimo šaknys? Amžių glūdumoje? Ar tai nenutrūkstama grandine mus pasiekę pagoniškosios Antikos mirusiųjų kultai? Bet kai kurios stiliaus ypatybės man sukėlė abejonę, kad šis tęstinumas nėra tikras ir kad verta tuo įsitikinti. Čia aš ir leidausi į nuotykį, kurio pavojaus nenujaučiau; nenumaniau, kur jis mane nuves.

Šitaip iškėlęs problemą, savo tyrinėjimus nukreipiau į didžiųjų miestų kapinių istoriją: Nekaltųjų kapinių sunaikinimą, Per Lašezo įkūrimą, ginčus apie kapinių iškėlimą XVIII a. pabaigoje...

Norint suprasti šiuos ginčus ir juos sukėlusius jausmus, reikia visa tai išdėstyti į vieną eilę. Turėjau *terminus ad quem*: stebėti, kaip šiandien lankomos kapinės. Bet man reikėjo atkurti *terminus a quo*: kaip buvo laidojama prieš didžiuosius potvarkius, kurie dar ir šiandien turi įtakos mūsų kapinių tvarką reglamentuojančių nutarimų leidybai. Skubi apklausa man atskleidė seną, labai skirtingą nuo mūsiškės, laidojimo praktiką, menkus ir anonimiškus kapus, lavonų sangrūdas, daugkartinį duobių panaudojimą, kaulų sankaupas galerijose – visus tuos ženklus, kuriuos aiškinau kaip abejingumą palaikams. Dabar jau galėjau atsakyti į iškeltą klausimą: antikos mirusiųjų kultai, net jeigu kai kurie jų pėdsakai ir išliko folklore, tikrai išnykę. Krikščionys nusikratė palaikais, atiduodami juos Bažnyčiai, kur jie buvo užmiršti. Tik XVIII a. pabaigoje, kilus naujai jautrumo bangai, tradicinį abejingumą nustota toleruoti ir sukuriamas naujas kultas, romantizmo laikotarpiu toks populiarus,

toks paplitęs, jog manoma, kad jis gyvuoja nuo neatmenamų laikų.

Galėjau čia ir sustoti. Bet šito man pasirodė negana ir aš jutau, kad mano atsakymas būtų pernelyg išankstinis. Įrodžiau romantiško mirusiųjų kulto kilmę, bet mano nuomonė apie viduramžių ir naujųjų laikų abejingumą kapams, pagrįsta XVIII a. pabaigos ir revoliucinio laikotarpio dokumentais, man pasirodė kiek lengvabūdiška ir paviršutiniška, ir aš nusprendžiau, jog reikia į tai pasižiūrėti iš arčiau. Neatsargus smalsumas!

Geriausias šaltinis, atskleidžiantis senųjų laikų požiūrį į mirtį, yra testamentai. Mes, mano žmona ir aš, apie trejus metus dirbome centriniame archyve, iš kiekvieno dvidešimtmečio nuo XVI a. iki XIX a. imdami kelių Paryžiaus notarinių kontorų testamentų pavyzdžius. Viskas ir prasidėjo Roano rūmuose. Įkišau pirštą į krumpliaratį ir netekau laisvės: štai nuo tol aš įsuktas į nepaliaujamai didėjantį tyrinėjimų verpetą. Tyrinėdamas testamentus, norėjau apsiriboti vien kapais. Bet kaip atsispirsi šiems jaudinantiems liudijimams, tokiems skirtingiems po jų apgaulinga sustabarėjusia išorine forma, kaip teisingai pastebėjo M.Vovelle'is? Dievobaimingos klauzulės, artimai susijusios su kitais dalykais, užkrėtė mane smalsumu: susidomėjau religiniais patarnavimais, Mišių fundacijomis, procesijomis, testatoriaus santykiais su šeima, dvasininkija, parapijų tarybomis. Taip pat nustačiau didelį visuomenės sąmonės lūžį 1740 metais, kuriuo taip gerai pasinaudojo M.Vovelle'is savo *Baroko pamaldume*[3].

Tačiau testamentai nenumalšino mano alkio. Jie kėlė daugiau klausimų, negu jų sprendė. Žingsnis po žingsnio jie mane kreipė prie kitų šaltinių: literatūrinių, archeologinių, liturginių. Ir kiekvieną kartą aš pasinerdavau į naujų jaudinančių dokumentų šūsnis, kurias mesdavau pajutęs, kad jų informacija kartojasi ir man nieko nebeduoda.

Pateiksiu pavyzdį su kapais: iš pradžių bandžiau laikytis kelių knygų, tokių kaip Panofskio[4]. Bet kapai taip pat neįveikami kaip testamentai. Keliaudamas atsitiktinai aplankiau Italijos, Olandijos, Vokietijos, Anglijos katalikų ir protestantų bažnyčias. Visos Romos katalikų bažnyčios, išskyrus gal tik ikonoklastų Prancūzijoje, yra gyvi asmeninių biografijų, įrašų ir portretų muziejai.

Vienas rinkinys mane nukreipdavo prie kito.

Pirmasis mano tyrinėjimų tikslas prarado savo motyvacijos galią, užgožtas kitų svarbesnių problemų, kurios mane vedė į būties gelmes. Užčiuopiau ryšį tarp laikysenos mirties akivaizdoje, laikysenos pačia bendriausia ir kasdieniškiausia prasme, ir savęs bei kito žmogaus suvokimo variantų, individualaus likimo arba didžiosios bendros lemties prasmės. Šitaip aš ėjau prieš istorijos tėkmę ir be galo apsidžiaugiau aptikęs aukštupyje kultūros ribą, laidojimą *ad sanctos**, kito pasaulio ribą. Užgaišau ilgiau, negu priimta tarp liberaliausių istorikų.

Taigi kol keliavau po viduramžių ir naujųjų laikų

* Šalia šventųjų (*lot.*).

istoriją, aplink mane vyko dideli pokyčiai, kuriuos staiga pastebėjau apie 1965 metus, vedamas Geoffrey Gorerio knygos[5]. Savo tyrinėjimų pradžioje aš tikėjausi kapinių kultą, kapų lankymą paremti nūdienos faktais. Bet faktai, kuriuos laikiau nūdieniais, buvo, bent jau iš dalies, mano akyse nustumti į praeitį kitų visiškai naujų jausenos formų: "išvirkščios mirties" (*la mort inversée*). "Mirties draudimai" (*les interdits de la mort*), atsiradę XX a. Jungtinėse Amerikos Valstijose ir Šiaurės Vakarų Europoje, nuo šiol ėmė skverbtis į Prancūziją; prie tyrinėjimų, jau be galo nusitęsusių praeitin, prisidėjo nenumatytos apimties nauji: šį kartą iš dabarties.

Beje, paskutinis beprotiško istorijos rato sūkis – tai mirties draudimas, kuris, vos primestas mūsų industrinėms visuomenėms, savo ruožtu patyrė spaudimą: buvo ne tik nepadoriai pažeidinėjamas, bet ir rimtai bei garbingai antropologijos, medicinos, etnologijos, psichologijos, sociologijos specialistų aptarinėjamas. Mirtis šiandien darosi tokia plepi, kad aš savo ruožtu skubu su savo vienišu pusiau slaptu darbu išeiti į viešumą ir įsijungti į gausų "tanatologų"* chorą.

Ilgas, daugiau negu tūkstančio metų tyrinėjimo laukas negali netrikdyti šauniųjų istorikų, ir jų atsargumas pateisinamas. Jungtinėse Amerikos Valstijose dėl to jaudinasi ir Robertas Darntonas, kuris savo straipsnyje,

* Nuo graikų k. žodžio *tanatos* – mirtis.

išspausdintame *New York Review of Books*, mane, kaip truputį lengvabūdį eseistą, priešina su mano draugu ir bendrininku M.Vovelle'iu – mokslininku, atsisakiusiu kiekybinių metodų. Jam taip pat atrodo abejotinas kai kurių bažnytinių šaltinių panaudojimas bendriems papročiams pažinti. Taigi turiu pasiteisinti ir čia vėl pateiksiu kelias mintis, išdėstytas Kolokviume apie mirties aspektus šiuolaikinėje visuomenėje, kurį 1974 m. spalio mėn. surengė Strasbūro universiteto Protestantų sociologijos centras.

Žmogaus požiūris į mirtį keičiasi arba labai lėtai, arba po ilgų laiko tarpsnių.

Amžininkai tų pokyčių nepastebi, nes laiko tarpsniai apima kelių kartų gyvenimą ir peržengia kolektyvinės atminties ribas. Vadinasi, nūdienis stebėtojas, norėdamas suvokti tai, ko nesuvokė amžininkai, turi praplėsti savo matymo lauką ir apimti didesnį laiko tarpsnį negu tas, kuris skiria du didelius gretimus pokyčius. Paėmus per trumpą laikotarpį, net jeigu jis klasikinio istorinio metodo požiūriu jau atrodytų ilgas, rizikuojama savitas epochos savybes priskirti iš tikrųjų daug senesniems reiškiniams.

Štai kodėl mirtį tyrinėjantis istorikas neturi bijoti aprėpti keleto amžių ir net tūkstantmečio: klaidos, kurių jis negali išvengti, mažesnė bėda negu supratimo anachronizmai, paėmus per trumpą laikotarpį.

Taigi laikykime, kad dėl tūkstantmečio sutarėme. Kaip šiandien rasti per šį laikotarpį įvykusius pokyčius,

kurie, dera tai vėl pakartoti, liko amžininkų nepastebėti?

Esama mažiausiai dviejų būdų, kurie ne tik vienas kitam neprieštarauja, bet ir viens kitą papildo. Pirmasis – tai kiekybinė vienodų dokumentų grupių analizė. Šį modelį pasiūlė M.Vovelle'is tyrinėdamas Pietų Prancūzijos testamentus ir altorių paveikslus, vaizduojančius skaistyklos sielas. Numanu, ką galėtų duoti toks statistinis metodas, pritaikytas kapų formoms ir vietoms, antkapių įrašų stiliui, *ex-voto* tirti!

Kitas būdas, manasis, intuityvesnis, subjektyvesnis, bet galbūt globalesnis. Tyrinėtojas peržiūri daugybę ypatingų (nebe vienodų) dokumentų ir bando giliau negu rašytojai ir menininkai atskleisti nesąmoningą kolektyvinio jautrumo pasireiškimą. Šiandien šis metodas atrodo įtartinas, nes taip pat operuojama tauria medžiaga, o manoma, kad šis tik elitui suvokiamas dalykas neperteikia bendro jausmo.

Iš tikrųjų, teologinė mintis, meninė ar literatūrinė tema, trumpai tariant, visa tai, kas, atrodo, kyla iš individualaus įkvėpimo, gali rasti formą ir stilių tik tada, kai esti ir labai artima, ir sykiu truputį skirtinga nuo bendro epochos jausmo. Jei per daug skirtinga, tai autoriams ta mintis ar tema nė neateis į galvą ir bus nesuprantama nei elitui, nei masėms. Jei per daug artima, praeis nepastebėta ir neperžengs Meno slenksčio. Tai, kas artima, mums parodo bendrą epochos vardiklį. Tai, kas skirtinga, slepia sykiu ir silpnus žmonijos troškimus, neturinčius ateities,

ir, priešingai, pranašiškai skelbia būsimuosius pokyčius. Istorikas privalo sugebėti skirti viena ir kita. Tokiomis aplinkybėmis, teisybė, pavojingomis, jis turi teisę rinkti savo lobį, kur tik randa, peržiūrėdamas plačią nevienarūšę medžiagą, kad galėtų palyginti įvairaus pobūdžio dokumentus.

Dėl šios dialektikos bažnytinių dokumentų tyrimas yra labai subtilus dalykas, o juk tie dokumentai – svarbus žmogaus laikysenos mirties akivaizdoje šaltinis. Mirtį tyrinėjantis istorikas neturi jų skaityti su tais pačiais akiniais kaip religijų istorikas. Jis neturi jų vertinti kaip autorių minčių, kaip dvasingumo ar moralės pamokymų. Jis turi juos dešifruoti ir po bažnytine kalba surasti paprastą bendro suvokimo pagrindą, kuris savaime būtų suprantamas ir pamokomas publikai. Taigi pagrindą, bendrą tiek apsišvietusiems dvasininkams, tiek ir kitiems žmonėms ir kuris taip lengvai atsiskleidžia.

Prie keturių pranešimų Johnso Hopkinso universitete, kurie pateikia mano tezes, aš pridėjau kelis straipsnius, savo kelionės per Laiką gaires. Šie straipsniai parašyti 1966–1975. Jie skiriami skirtingai publikai, buvo parašyti ne vienu metu, ir todėl vis grįždavau prie tų pačių dalykų. Keletą kartų turėjau imtis vis tos pačios temos, kuri šiame darbe kartojasi kaip leitmotyvas: tai "prijaukintos mirties" (la mort apprivoisée) tema, neatmenamas fondas, kuriame išryškėja pokyčių seka. Manau, kad šie straipsniai, nepaisant pasikartojimų ir nelygumų, gali

paaiškinti kai kurias pernelyg bendras ar pernelyg griežtas amerikietiškosios knygelės išvadas.

Mezon Lafitas,
1973 m. kovo 2 d.

[1] Knyga *L'Homme devant la mort* baigta ir "Seuil" leidykloje išleista tuo pačiu metu, kai mes serijoje "Points Histoire" vėl spausdiname šiuos *Esė*... (*Leidėjo past.*).

[2] Originalo leid. *Western Attitudes toward Death: From the Middle Ages to the Present*. – Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1974.

[3] M.Vovelle. *Piété baroque et Déchristianisation*. – Paris: Plon, 1973.

[4] E.Panofsky. *Tomb Sculpture*. – London, 1964.

[5] G.Gorer. *Death, Grief and Mourning in Contemporary Britain*. – New York: Doubleday, 1965. Viena svarbiausių knygų.

ŽMOGAUS LAIKYSENA MIRTIES AKIVAIZDOJE

1
PRIJAUKINTA MIRTIS

Naujieji mokslai apie žmogų – ir lingvistika – įnešė į kasdienę vartoseną diachronijos ir sinchronijos sąvokas, kurios gal bus mums naudingos. Kaip ir daugelis papročių faktų, kurie išsikristalizuoja tik per *ilgą laiką*, laikysena mirties akivaizdoje, žvelgiant per laiko nuotolį, gali atrodyti beveik nekintama, tarsi achroniška. Ir vis dėlto tam tikrais momentais pakitimų įvyksta, jie dažniausiai lėti ir kartais nepastebimi, nors mūsų dienomis jau greitesni ir sąmoningesni. Istorikui nelengva – jis turi būti jautrus permainoms ir sykiu žiūrėti ne tik į jas, ir nepamiršti mąstysenos inercijos, kuri trukdo suvokti tikrąją naujovių reikšmę[1].

Ši įžanga leis paaiškinti, kaip parinkau šių keturių skyrių temas. Pirmo veiksmas vyksta sinchroninėje plotmėje ir apima ilgą amžių virtinę, apie tūkstantmetį. Jį

pavadinsime *prijaukinta mirtis*. Antrame skyriuje susidursime su diachronija: sužinosime, kokie pakitimai vyko viduramžiais, maždaug nuo XII a., kai achroniška laikysena mirties akivaizdoje ėmė kisti, ir nuspręsime, kaip vertinti šiuos pakitimus. Pagaliau dviejuose paskutiniuose skyriuose kalbėsime apie šiuolaikinę žmogaus laikyseną mirties akivaizdoje, kapinių bei kapų kultą, taip pat slapta žvilgtelėsime į mirtį industrinėje visuomenėje.

Pradėkime nuo prijaukintos mirties. Iš pradžių pasidomėkime, kaip mirdavo prancūzų herojinių poemų arba seniausių viduramžių romanų riteriai.

Visų pirma jie būdavo iš anksto įspėjami. Mirdavo jau suvokę, kad reikės mirti. Tai būdavo arba sunki mirtis, tokia kaip maras, arba staigi mirtis, į kurią derėjo žiūrėti kaip į išskirtinę ir apie ją nekalbėti. Taigi paprastai žmogus būdavo įspėjamas.

"Žinokite, – sako Govenas, – aš jau neišgyvensiu nė dviejų dienų"[2].

Karalius Banas nelaimingai nukrito nuo žirgo. Atgavęs sąmonę, pastebėjo, kad jam iš burnos, nosies ir ausų teka raudonas kraujas: "Jis pažvelgė į dangų ir pratarė: "Ak Viešpatie Dieve, padėk man, nes matau ir žinau, kad man atėjo galas. *Matau ir žinau*"[3].

Ronsevalio slėnyje Rolandas "jaučia: traukiasi gyvybė. Mirtis jau leidžias iš galvos į širdį. [...] Jis jaučia: mirt atėjo metas"[4]. Tristanas "pajuto, kad jo gyvybė gęsta, kad reikės mirti"[5].

Dievobaimingi vienuoliai elgdavosi panašiai kaip

riteriai. Raoulis Glaberas pasakoja, kad X a. Švento Martyno vienuolyne Ture vienas garbingas atsiskyrėlis po ketverių vienišo gyvenimo metų "pajuto, kad netrukus paliks šią ašarų pakalnę". Kitas vienuolis, truputį nutuokiąs apie mediciną ir gydęs kitus broliukus, irgi suprato, kad turi skubėti. Jam bebuvo likę mažai laiko: "Jis žinojo, kad artinasi jo paties mirtis"[6].

Žmones apie artėjančią mirtį įspėdavo natūralūs ženklai arba dar dažniau – vidinis įsitikinimas, o ne kokie antgamtiniai ar stebuklingi reiškiniai. Tai buvo kažkas labai paprasta, tai, kas perduodama per amžius ir ką mes teberandame dabartyje, industrinės visuomenės gyvenime, kaip reliktą. Kažkas stebuklinga ir keista, kaip esti krikščioniško pamaldumo atvejais: nepaaiškinama, tik gaivališkai suvokiama. Negalėjai sukčiauti, dėtis, jog nieko nematei. 1491 metais, t. y. humanistinio renesanso klestėjimo laikotarpiu (kai kas turi blogą įprotį renesansą priešinti su viduramžiais), šiaip ar taip, urbanizuotame pasaulyje, gerokai nutolusiame nuo Rolando ar Tristano aplinkos, *juvenculą* – jaunutę, gražią, koketišką, mylinčią gyvenimą ir mėgstančią pramogas merginą – pakerta liga. Ar ji, padedama aplinkinių, kabinsis į gyvenimą, vaidins komediją, dėsis nesuvokiančia savo padėties rimtumo? Ne. Žinoma, ji maištauja, tačiau šis maištas nėra atsisakymas nuo mirties. *Cum cerneret, infelix juvencula, de proxima situ imminere mortem*: nelaimingoji mergaitė pamatė artėjančią mirtį. Tuomet nusivylusi ji atiduoda savo sielą šėtonui[7].

XVII a. Don Kichotas, kad ir koks buvo pamišėlis ir svajotojas, pabėgti nuo mirties nesvajoja. Atvirkščiai, pranašiški mirties ženklai jį vėl atveda į protą: "Aš jaučiu, dukterėčia, jog stoviu mirties angoje"[8], – sako jis išmintingai.

Saint-Simonas rašo, kad ponia de Montespan bijojusi mirties. Ji greičiau baiminosi, jog nebus laiku įspėta ir taip pat – mes prie to dar grįšime – jog mirsianti vieniša. "Ji gulėjo miegamajame, atitraukusi visas užuolaidas, degant gausybei žvakių; budėtojos supo jos lovą; kiekvieną kartą, vos prabudusi, norėdavo jas regėti linksmas, šnekučiuojančias ar valgančias, kad nusiramintų, matydama jų nerūpestingumą"[9]. Tačiau nerimavo be reikalo. 1707 m. gegužės 27 d. ji irgi pajuto kad netrukus mirs ir ėmė ruoštis.

Mirštančiųjų žodžiai, vienodi, nekintantys tarsi patarlė, eina per amžius. Jų randame ir Tolstojaus kūryboje. Tuo metu, kai jie jau buvo netekę savo paprastumo, juos vėl atgaivina Tolstojaus talentas. Vieno kaimelio geležinkelio stotyje, kamuojamas agonijos, Tolstojus vaitojo: "O mužikai? Kaip miršta mužikai?" O mužikai mirdavo panašiai kaip Rolandas, Tristanas, Don Kichotas: jie žinodavo, kad mirs. Tolstojaus apsakyme "Trys mirtys" senas vežėjas merdi smuklės virtuvėje, šalia didelės krosnies. Jis irgi žino, kad mirs. Kai viena kaimietė meiliai jo paklausia, kaip jaučiasi, jis atsako: "Mirtis jau čia, štai kas"[10].

Tokie atvejai dar dažni tiek racionalistinėje ir

pozityvistinėje, tiek romantiškoje ir egzaltuotoje XIX a. Prancūzijoje. Štai kaip Jeanas Guittonas rašo apie pono Pouget motiną: "1874 metais ji susirgo "cholerina" [bloga liga]. Po keturių dienų paprašė: "Aplankykite mane, pone klebone, aš jus iš anksto įspėsiu, kada būsite reikalingas". Praslinkus dar dviem dienoms vėl kreipėsi į artimuosius: "Praneškite ponui klebonui, kad atvyktų ir suteiktų paskutinį patepimą". O štai Jeano Guittono – jis tai užrašė 1941 metais – paaiškinimas: "Matome, kad Pouget šeima tais senais laikais [1874!] apleisdavo šį pasaulį ir iškeliaudavo į kitą kaip paprasti, praktiški žmonės, stebį ženklus ir visų pirma save. Jie nesiskubindavo mirti, tačiau, kai pajusdavo šią valandą artinantis, neužbėgdami už akių ir nesivėlindami, lygiai taip, kaip ir derėdavo, krikščioniškai numirdavo"[11]. Bet ir kiti, nors ir ne krikščionys, mirdavo taip pat paprastai.

Žinodamas, kad artėja gyvenimo pabaiga, mirštantysis jai ruošdavosi. Ir viskas atsitikdavo labai paprastai, kaip Pouget šeimoje arba kaip Tolstojaus mužikams. Pasaulyje, kuriame tiek pat stebuklų kaip ir Apvaliojo stalo riterių romanuose, mirtis buvo labai paprastas dalykas. Kai Lanselotas, sužeistas ir paklaikęs, atsipeikėja nykioje girioje, kur "jo kūną jėgos apleido", jis suvokia, kad netrukus mirs. Ką tuomet daro? Daro tai, ko reikalauja senoviniai papročiai, tam tikras ritualas. Padeda į šalį ginklus, palengva atsigula ant žemės, nors turėtų gulėti lovoje ("gulėdamas mirties patale", – ištisus amžius kartos

testamentai). Sudeda ant krūtinės rankas – tai neįprasta. Bet štai ir įprastas veiksmas: išsitiesia taip, kad galva būtų atsukta į Rytus, į Jeruzalę[12].

Izolda, radusi negyvą Tristaną, žino, kad irgi netrukus mirs. Tada atsigula šalia jo ir atsisuka į Rytus.

Ronsevalio slėnyje arkivyskupas Turpenas laukia mirties gulėdamas, "o baltos, dailios rankos jo abidvi, sudėtos kryžium guli ant krūtinės". Nuo XII a. tokia statulų, vaizduojančių mirusiuosius, padėtis. Ankstyvosios krikščionybės laikais mirusysis buvo vaizduojamas ištiestomis maldai rankomis. Mirties laukiama gulint išsitiesus. Šis ritualinis paprotys aprašytas XIII a. liturgininkų. "Mirštantysis [kaip rašo vyskupas Guillaume'as Durand'as de Mende'as] turi gulėti aukštielninkas, kad jo veidas visada žvelgtų į dangų"[13]. Ši poza, kaip žinome iš Senojo Testamento aprašymų, ne tokia kaip žydų: žydai mirdami nusigręždavo į sieną.

Taip pasiruošęs mirštantysis gali atlikti paskutines tradicines apeigas. Kaip pavyzdį paimsime Rolandą iš *Rolando giesmės*.

Pirmasis veiksmas – gyvenimo apraudojimas, liūdnai, tačiau labai nuoširdžiai prisimenami mylimi asmenys bei daiktai, trumpai, keliais vaizdais apžvelgiamas gyvenimas. Rolandas "daugybę dalykų prisimint mėgina". Visų pirma "kraštus, kadaise šauniai nugalėtus", "gentis savuosius, Prancūziją mielą, valdovą, kurs dorybes jam įdiegė". Jokios minties nei apie motiną, nei apie sužadėtinę. Liūdna, jaudinanti rauda. "Pravirksta, susitvardyt nepajėgia".

Tačiau šis jausmas trunka neilgai, kaip vėliau ir gyvųjų gedulas. Tai tik akimirka.

Po graudaus gyvenimo apraudojimo seka draugų bei kitų žmonių, visuomet gausiai susirinkusių prie mirštančiojo lovos, atsiprašymas. Olivjė prašo Rolando atleisti už blogį, kurį jis galėjo padaryti ne iš piktos valios, Rolandas atsako: "Atleidžiu jums ir čia, ir amžinybėj". Paskui "pagerbia nusilenkdami kits kitą". Mirštantysis prašo Dievo malonės gyviesiems: "Kad sergėtų ir Karolį valdovą, ir Prancūziją, ir Rolandą brolį". *Rolando giesmėje* nekyla klausimo nei dėl kapo, nei dėl vietos parinkimo. Vietos parinkimo problema atsiranda vėlesnėje Apvaliojo stalo riterių poezijoje.

Dabar laikas pamiršti pasaulį ir pagalvoti apie Dievą. Malda susideda iš dviejų dalių: atgailos "Dieve, atleisk mano kaltę ir mano nuodėmes...", trumpo būsimojo *confiteor**. "Rankas sudėjęs, meldžia sau malonės, maldauja, kad įleistų Viešpats rojun". Tai atgailaujančiųjų poza. Antroji maldos dalis – *commendacio animae***, tai vienos labai senos maldos, galbūt pasiskolintos iš Sinagogos žydų, parafrazė. XVI–XVIII a. šios plačiai paplitusios maldos vadinamos *recommendaces*. "Esi didžiai teisingas, Dieve Tėve. Nuo liūtų Tu išgelbėjai Danielių, iš mirusiųjų Lozorių prikėlei. Prašau man, nusidėjėliui, padėti ir pasmerkimo atitolint grėsmę..."

* Prisipažįstu (*lot.*).

** Sielos paruošimas (*lot.*).

Tuo metu įsiterpdavo vienintelis, be abejonės, religinis arba greičiau bažnytinis aktas (ne viskas buvo religinio pobūdžio) – nuodėmių atleidimas. Nuodėmes atleisdavo kunigas, skaitydamas psalmes ir *Libera**, mirštantįjį pasmilkydavo smilkalais ir pašlakstydavo švęstu vandeniu. Šis nuodėmių atleidimo aktas buvo kartojamas ir mirusiam. Mes tai vadiname "kalčių atleidimu". Tačiau terminas "kalčių atleidimas" niekada nebuvo vartojamas bendrinėje kalboje: testamentuose buvo minima *recommendaces, Libera*...

Kiek vėliau Apvaliojo stalo riterių romanuose mirštantiesiems duodamas *Corpus Christi***. Paskutinis patepimas buvo skiriamas kulto tarnams, jį iškilmingai bažnyčioje gaudavo vienuoliai.

Po paskutinės maldos nebelieka nieko daugiau, kaip laukti mirties, o ši neturi jokios priežasties vėluoti. Šit Olivjė: "Suglemba kūnas žolėje narsuolio. Numiršta grafas, baigias jo kelionė". O jei kartais mirtis nesiskubina ateiti, mirštantysis jos laukia tylėdamas. "Sukalba [paskutinę maldą] ir daugiau nebeištaria nė žodžio"[14].

Trumpai stabtelėkime ir padarykime keletą bendrų išvadų. Pirmoji jau pakankamai aiški: mirties laukiama lovoje, "gulint ligos patale".

Antroji: mirtis – tai vieša bei organizuota ceremonija.

* Gelbėk mane, Viešpatie (*lot.*).

** Kristaus kūnas (*lot.*).

Organizuota paties mirštančiojo, kuris jai vadovauja ir žino jos eigą. O jeigu jis pamiršta ar ima išsisukinėti, susirinkusieji, gydytojas, kunigas privalo jam priminti krikščioniškąją ir paprotinę tvarką.

Tai ir vieša ceremonija. Mirštančiojo kambarys virsdavo vieša vieta. Ten buvo galima laisvai įeiti. XVIII a. pabaigoje gydytojai, paskelbę pirmąsias higienos taisykles, skundėsi, kad mirštančiųjų kambariuose per daug žmonių[15]. Dar XIX a. pradžioje praeiviai, susitikę gatvėje kunigą su Švenčiausiuoju Sakramentu ir nedidelę jo palydą, sekdavo paskui juos ir įeidavo į ligonio kambarį[16]. Būdavo svarbu, kad dalyvautų giminės, bičiuliai, kaimynai. Lankytojai atsivesdavo vaikus. Iki XVIII a. sunku įsivaizduoti mirštančiojo kambarį be keleto vaikų. Ak, kaip šiandien rūpinamasi, kad vaikai būtų atitolinti nuo dalykų, susijusių su mirtimi!

Pagaliau paskutinė, svarbiausioji, išvada: mirtis paprasta, todėl mirties apeigos buvo atliekamos iškilmingai, tačiau be dramatizmo ir kraštutinių emocijų.

Geriausią šio elgesio analizę rasime Solženycino *Vėžininkų palatoje*. Jefremas manė žinąs daugiau už savo senelius: "Seneliai per visą savo gyvenimą nė karto netgi nebuvo lankęsi mieste, jie nedrįsdavo, tuo tarpu trylikametis Jefremas jau jodinėjo arkliu ir šaudė iš nagano... o štai dabar... jis vėl prisiminė, kaip jie, tie senukai, mirdavo savo gyvenvietėje... nesvarbu, kas jie būtų – rusai, totoriai ar udmurtai. Be triukšmo, nesigirdami, kad nemirs; visi jie pasitikdavo mirtį *romiai* [kursyvas autoriaus]. Jie ne

tik neatidėliodavo turto padalijimo akimirkos, tačiau iš anksto labai ramiai jai ruošdavosi, nurodydavo, kam atiteks kumelė, kam viščiukas... Ir užgesdavo su savotišku palengvėjimu, sakytum paprasčiausiai persikraustydavo į kitą trobą"[17].

Geriau negalėtum pasakyti. Taip buvo mirštama ištisus šimtmečius ar tūkstantmečius. Pasaulyje, linkusiame keistis, tradicinis elgesys mirties akivaizdoje atrodo tarsi inertiškas, nenutrūkstamas reiškinys. Senovinis elgesys, kai mirtis sykiu ir įprasta, ir artima, ir neskaudi, ir nesvarbi, pernelyg skiriasi nuo dabartinio, kai mirtis taip baugina, jog nebedrįstama ištarti jos vardo. Štai kodėl aš čia pavadinsiu šią įprastinę mirtį *prijaukinta mirtimi*. Nenoriu pasakyti, jog mirtis kadaise buvo laukinė. Noriu pasakyti priešingai, kad laukinė ji tapo šiandien.

Dabar panagrinėkime kitą natūralaus anų laikų požiūrio į mirtį aspektą: gyvųjų ir mirusiųjų sambūvį.

Tai naujas ir neįprastas reiškinys. Jis buvo nežinomas nei pagoniškajame, nei krikščioniškajame antikos pasaulyje. Jis mums visiškai svetimas nuo XVIII a. pabaigos. Nors senovės žmonėms mirtis buvo įprasta, jie bijojo mirusiųjų kaimynystės ir laikėsi nuo jų nuošalyje. Jie gerbdavo kapus: žinių apie senovines ikikrikščioniškąsias civilizacijas mums daugiausia pateikia kapaviečių archeologija, objektai, rasti kapuose. Tačiau vienas iš kapų kulto tikslų buvo sukliudyti mirusiesiems *grįžti* ir kelti nerimą gyviesiems.

Gyvųjų pasaulis turėjo būti atskirtas nuo mirusiųjų

pasaulio. Štai kodėl Romoje Dvylikos lentelių[18] įstatymas draudė laidoti *in urbe,* miesto teritorijoje. Teodosijaus kodeksas[19] pakartoja tą patį draudimą vien todėl, kad būtų apsaugotas gyventojų namų *sanctitas**. Žodis *funus* turi kelias reikšmes: lavonas, laidotuvės ir nužudymas. *Funestus* reiškia susitepęs lavonu. Prancūzų kalboje išliko žodis *funeste***.

Štai kodėl kapinės būdavo įrengiamos užmiestyje, kelkraščiuose kaip *Via Appia* Romoje, Aliskanai Arlyje.

Šventasis Jonas Auksaburnis jautė tokį pat pasibjaurėjimą mirusiaisiais kaip ir jo protėviai pagonys, kai vienoje homilijoje ragino krikščionis priešintis naujam ir dar neprigijusiam papročiui laidoti žmones mieste: "Rūpinkis, kad niekada mieste neatsirastų kapo. Jeigu lavonas būtų pašarvotas ten, kur tu miegi ir kur valgai, ką darytumei? Juk tu šarvoji mirusuosius ne ten, kur miegi ir valgai, tačiau ant Kristaus rankų"[20], tai yra bažnyčioje.

Tačiau paprotys, kurį peikė šventasis Jonas Auksaburnis, paplito ir įsitvirtino, nors tai ir draudė kanonų teisė. Mirusieji vėl sugrįžo į miestus, į kuriuos buvo ištisus šimtmečius neįsileidžiami.

Tai prasidėjo ne tiek su krikščionybės, kiek su afrikietiškos kilmės kankinių kulto atsiradimu. Kankiniai būdavo laidojami užmiestiniuose, bendruose ir krikščionims, ir pagonims nekropoliuose. Garbinamos kankinių

* Šventumas (*lot.*).

** Kenksmingas, lemtingas, pražūtingas (*pranc.*).

laidojimo vietos savo ruožtu skatino žmones ten laidoti savo artimuosius. Štai šventasis Paulinas liepė perkelti savo sūnaus palaikus šalia Aekolės kankinių kapo Ispanijoje, kad sūnus, "palaidotas šalia kankinių, semtųsi iš jų dorybės, kuri apvalo mūsų sielas tarsi ugnis"[21]. "Kankiniai, – pasakoja kitas V a. autorius Maxime'as de Turinas, – saugoja mus gyvus ir globoja mirusius. Čia jie mums neleidžia įpulti į nuodėmę, ten gina nuo baisaus pragaro. Štai kodėl mūsų protėviai rūpinosi laidoti mus arti kankinių palaikų"[22].

Taip buvo užmiesčio kapinėse, kur buvo laidojami pirmieji kankiniai. Ant šventojo palaikų bendruomenė statydavo vienuolių aptarnaujamą baziliką, šalia kurios norėdavo būti palaidoti krikščionys.

Archeologiniai kasinėjimai romėnų miestuose Afrikoje arba Ispanijoje atskleidė nepaprastą reginį, kurio kitur, beje, dėl miestų statybų nepamatysime: daugiaaukščių akmeninių sarkofagų sankaupas, ypač palei apsidės sienas, esančias arčiausiai šventųjų palaikų. Tai rodo, kaip stipriai buvo trokštama pasilaidoti *ad sanctos*, šalia šventųjų.

Atėjo metas, kai išnyko skirtumas tarp priemiesčių, kur laidodavo *ad sanctos*, nes tai buvo *extra urbem**, ir miesto, kur laidoti visuomet buvo draudžiama. Žinome, kaip tai atsitiko VI a. Amjene: vyskupas, šventasis Vastas, miręs 540 metais, pasirinko savo laidojimo vietą už miesto. Bet

* Už miesto (*lot.*).

kai nešėjai norėjo jį pakelti, negalėjo pajudinti kūno – staiga jis pasidarė nepaprastai sunkus. Tada arkikunigas kreipėsi į šventąjį: "Liepk, kad tave nuneštų į vietą, kurią mes (t. y. katedros dvasininkija) tau paruošėme"[23]. Jis, regis, atspėjo šventojo valią, nes kūnas tučtuojau tapo lengvas ir buvo nuneštas į katedrą. Jeigu dvasininkija galėjo taip pakreipti tradicinį draudimą ir numatyti, kad katedroje bus saugomi šventųjų palaikai, šalia kurių norės išsirinkti vietą kapui ir kiti, vadinasi, ankstesnis bjaurėjimasis mirusiaisiais jau buvo susilpnėjęs.

Taigi riba, skyrusi kapinių vienuolyną nuo katedros, išnyko. Aplink šiuos vienuolynus išaugo priemiesčių kvartalai, mirusieji susimaišė su jų gyventojais ir įsiskverbė į istorinę miestų širdį.

Nuo to laiko nebeliko skirtumo tarp bažnyčios ir kapinių.

Viduramžių kalboje žodis "bažnyčia" reiškė ne tik bažnyčios pastatus, bet ir visą bažnyčią supančią erdvę: Eno grafystėje "parapine" bažnyčia buvo priimta vadinti bažnyčios vidų, varpinę ir kapines.

Per didžiąsias šventes bažnyčios šventoriuje, arba *atriume*, taip pat palaimintame, būdavo sakomi pamokslai, dalijami sakramentai, eidavo procesijos. Buvo laidojama tiek bažnyčioje, tiek prie jos sienų, tiek aplink ją, *in porticu*, arba po laštakais, *sub stillicidio*. Bažnyčios šventorius, *atrium*, arba *aître*, dar buvo vadinamas "cimetière", t. y. kapinėmis. Žodis "aître" taip pat buvo vienas

iš dviejų žodžių, vartojamų šnekamojoje kalboje kapinėms žymėti, nes žodis "cimetière" iki XV a. daugiau priklausė bažnytinei lotynų kalbai[24]. Turpenas skubina Rolandą pūsti ragą. Karalius ir jo kariai atjos ir už juos atkeršys, apraudos ir "šventoriuose bažnyčių mus palaidos". Žodis "aître" išnyko iš šiuolaikinės prancūzų kalbos. Tačiau jo germaniškasis atitikmuo *churchyard*, irgi reiškiantis "šventorių", liko anglų, vokiečių, olandų kalbose.

Prancūzų kalboje buvo ir kitas žodžio "šventorius" sinonimas: *le charnier*. Šis žodis jau užtinkamas *Rolando giesmėje*. Jo senovinė forma, artimiausia lotyniškam žodžiui *carnis*, išliko prancūzų šnekamojoje kalboje, pvz., *une vieille carne**. Be abejonės, dar prieš pasirodant *Rolando giesmei*, jis priklausė savotiškam žargonui ir žymėjo tai, ko neįvardijo klasikinė lotynų kalba, o bažnytinė lotynų kalba vadino graikišku žodžiu "cemeterium"**. Reikia pasakyti, kad antikos laikais kapas – *tumulus, sepulcrum, monumentum* arba tiesiog *loculus* – reiškė daugiau negu erdvė, kurią jis užimdavo, nors semantinė jo reikšmė skurdesnė. Viduramžiais, priešingai, uždara erdvė aplink laidojimo vietą reiškia daugiau negu kapas.

Iš pradžių "charnier" buvo žodžio "aître" sinonimas. Baigiantis viduramžiams, šis žodis žymėjo tiktai vieną kapinių dalį, t. y. galerijas aplink šventorių. XV a. Paryžiaus Nekaltųjų kapinės – tai "didelės kapinės, iš visų

* Prasta mėsa, stipena, maita.

** Kapinės (gr. koimêtêrion – vieta, kur miegama).

pusių apsuptos daugybės pastatų, vadinamų *charnier*, kur dedami palaikai"[25].

Taigi galima įsivaizduoti, kokios buvo kapinės viduramžiais ir dar XVI bei XVII a. iki Švietimo amžiaus.

Tai visada stačiakampis šventorius, vienu šonu paprastai įsirėmęs į bažnyčios sieną. Prie kitų trijų šventoriaus sienų dažniausiai būdavo arkados arba galerijos. Jų viršų puošdavo kaulų krūvos su meniškai išdėstytomis kaukolėmis ir galūnėmis: dekoratyvinių efektų ieškojimas, panaudojant kaulus, baigsis XVIII a. viduryje įmantriomis makabriškomis puošmenomis, kurių dar galima išvysti, pavyzdžiui, Romoje Kapucinų bažnyčioje arba Maldos ir Mirties bažnyčioje už Farnezių rūmų: sietynai, ornamentai padaryti iš mažyčių kaulelių.

Iš kur buvo imami galerijose sukrauti kaulai? Daugiausia iš didelių bendrų duobių, vadinamųjų "varguolių duobių", plačių ir gilių, į kurias būdavo nuleidžiami lavonai be karstų, tiesiog užsiūti drobulėse. Kai duobė prisipildydavo, ji būdavo užkasama ir atkasama senesnė, iš kurios išdžiūvę kaulai būdavo išnešami į galerijas. Turtingesnių žmonių palaikai, palaidoti bažnyčios viduje, ne skliautuotuose rūsiuose, o žemėje, po grindų plokštėmis, vieną gražią dieną taip pat nukeliaudavo į galerijas. Tuomet niekam nė į galvą neateidavo mintis, kad mirusysis privalo būti paguldytas į savotišką jam skirtą namelį, kurio savininku jis bus amžinai arba bent jau ilgesnį laiką ir kuriame jausis kaip namie ir niekas negalės jo iš ten iškraustyti. Viduramžiais ir net XVI–XVII a.

nebuvo itin svarbi tiksli laidojimo vieta, ganėjo, kad mirusieji pasiliktų šalia šventųjų arba bažnyčioje, prie Švenčiausiosios Mergelės Marijos arba Švenčiausiojo Sakramento. Palaikai būdavo patikimi Bažnyčiai. Kaip Bažnyčia su jais pasielgs – nesvarbu, kad tik išsaugotų savo šventoje erdvėje.

Tai, kad mirusieji atsidūrė bažnyčioje ir šventoriuje, nesutrukdė nei bažnyčiai, nei šventoriui tapti viešomis vietomis.

Žodis "cimetière" anksčiau reiškė prieglaudą, prieglobstį, ir tai rodo, kad iš pradžių ta vieta nebuvo skirta laidojimui[26]. Leksikografas Du Cange'as taip pat pripažįsta, jog tai nebūtinai visuomet buvo vieta, kur laidojama, o galėjo būti – nesvarbu, laidojama ten ar ne – prieglobsčio vieta, ir ji buvo apibrėžiama kaip prieglobstis: *asylus circum ecclesiam**.

Be to, šiame prieglobstyje, pavadintame "cimetière", nors ten ne visuomet buvo laidojama, nutarta statyti gyvenamuosius namus. Kapinės tuomet reiškė kvartalą ar bent jau keletą namų, besinaudojančių kai kuriomis fiskalinėmis ar valstybinėmis privilegijomis. Pagaliau šis prieglobstis tapo susitikimų ir susirinkimų vieta kaip romėnų forumas, didžioji aikštė arba didžioji gatvė Viduržemio jūros pakrančių miestuose, kur galima buvo prekiauti, šokti ir žaisti ar tiesiog maloniai pabūti drauge.

* Prieglobstis aplink bažnyčią (*lot.*).

Palei galerijas kartais įsikurdavo prekiautojų krautuvėlės. Nekaltųjų kapinėse siūlydavo savo paslaugas raštininkai.

1231 metais Ruano susirinkimas, grasindamas ekskomunika, uždraudžia kapinėse bei bažnyčioje šokti. Kitas, 1405 metų susirinkimas uždraudžia kapinėse ir šokti, ir žaisti bet kokius žaidimus, o mimams, žonglieriams, kaukių demonstruotojams, muzikantams, šarlatanams ten rodyti savo įtartiną meną.

Bet štai 1657 metų tekstas byloja, kad jau pradėta suprasti, jog kapų ir "penkių šimtų pokštų, rodomų po šiomis galerijomis" kaimynystė truputį varžo. "Tarp šios triukšmingos minios (raštininkų, baltinių bei tualeto reikmenų pardavėjų, knygininkų) reikėjo laidoti su visomis apeigomis, atkasti duobę ir iškelti dar nesutrūnijusius palaikus, kai kapinių žemė netgi per didžiausius šalčius skleisdavo nemalonią smarvę"[27]. Tačiau jei XVII a. pabaigoje pradedama pastebėti nepakantumo ženklų, reikia sutikti, kad daugiau nei tūkstantį metų buvo tobulai prisitaikoma prie šios mišrios gyvųjų ir mirusiųjų draugijos.

Gyviesiems nebedarė įspūdžio nei mirusieji, kurių kaulai išlįsdavo į žemės paviršių, panašiai kaip Hamletui kaukolė, nei jų pačių mintys apie savo mirtį. Mirusieji jiems buvo įprastas reiškinys kaip ir jų pačių mirtis.

Tokia pirmoji išvada, prie kurios privalome apsistoti.

[1] Šiuolaikiniai istorikai atskleidė, kad tradicinės kultūros beveik statiškos. Ekonominė bei demografinė pusiausvyra savaime daugiau nekinta, nebent atsitiktinai įaudrinta turi polinkį grįžti į savo pradžią. Žr. E. Le Roy Ladurie kūrinius (būtent *Le Territoire de l'historien*. – Paris: Gallimard, 1973); ir P.Chaunu. *Histoire science sociale*. – Paris: SEDES, 1975.

[2] "La mort d'Arthus", *in*: *Les romans de la Table ronde*. – Paris: Boulenger, 1941, p. 443, sutrumpintas leid.

[3] *Les enfances de Lancelot du Lac, ibid.*, p. 124.

[4] *La chanson de Roland*. – Paris: Bédier, 1922, CLXXIV, CLXXV, CLXVIII sk. Čia ir toliau V.Petrausko vertimas.

[5] *Le Roman de Tristan et Iseult*. – Paris: Bédier, 1946, p. 233. J.Naujokaičio vertimas.

[6] Citata iš: G.Duby. *L'an Mil*. – Paris: Julliard, 1967, p. 89.

[7] Citata iš: A.Tenenti. *Il Senso della morte e l'amore della vita nel Rinascimento*. – Turin: Einaudi, serija "Francia e Italia", 1957, p. 170, nr. 18.

[8] Cervantès. *Don Quichotte*. – Paris: Gallimard, serija "La Pléiade", II dalis, LXXIV sk.

[9] Saint-Simon. *Mémoires*. – Paris: Boislisle, 1901, vol. XV, p. 96.

[10] L.Tolstoi. "Les Trois Morts", *in*: *La Mort d'Ivan Ilitch et autres contes*. – Paris: Colin, 1958.

[11] J.Guitton. *Portrait de M. Pouget*. – Paris: Gallimard, 1941, p. 14.

[12] "La Quête du Saint Graal", *in*: *Les Romans de la Table ronde, op. cit.*, p. 347.

[13] G.Durand de Mende. *Rationale divinorum officiorum*. – Paris: leidėjas C. Barthélémy, 1854.

[14] *La Chanson de Roland*, CLXVI sk.; G.Durand de Mende. *Du cimetière*... XXXVIII, XXXIV sk.; *Rationale divinorum officiorum, op. cit.*, vol. IV, V sk.

[15] "Vos tik kas nors suserga, namų durys užrakinamos, uždegamos žvakės ir visi susirenka prie ligonio", Vicqo d'Azyro surengta medicininė apklausa 1774–1794, citata iš: J.-P.Peter. "Malades et maladies au XVIII siècle", *in: Annales. Économies, sociétés, civilisations (Annales ESC)*, 1967, p. 712.

[16] P.Craven. *Récit d'une soeur. Souvenir de famille.* – Paris: J.Clay, 1866, vol. II, p. 197. XIX amžiaus antros pusės akademinėje tapyboje gausu tokių scenų.

[17] A.Soljénitsyne. *Le pavillon des cancéreux.* – Paris: Julliard, 1986.

[18] Dvylika lentelių – pirmasis rašytinis romėnų teisynas. (*Vert. past.*)

[19] Teodosijaus kodeksas (438) – pirmasis oficialus Romos imperatorių V a. konstitucijų (įstatymų) rinkinys, išleistas Teodosijaus II (~401–450). (*Vert. past.*)

[20] Saint Jean Chrysostome. *Opera*... – Paris: Éd. Montfaucon, 1718–1738, vol. VIII, p. 71, 74 homilija.

[21] "Ad sanctos", *in: Dictionnaire d'archéologie chrétienne..., op. cit.*, vol. I, p. 479 *sq.*

[22] *Patrologia latina*, vol. LVII, p. 427–428.

[23] Citata iš: E.Salin. *La Civilisation mérovingienne.* – Paris: A. et J.Picard, 1949, vol. II, p. 35.

[24] C. du Cange."Cemeterium", *in: Glossarium mediae et infimae latinitatis.* – Paris: Didot, 1840–1850, 1883–1887; E. Viollet-le-Duc. "Tombeau", *in: Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle.* – Paris: B.Baucé (A.Maurel), 1870, vol. IX, p. 21–67; *La Chanson de Roland, ibid*, XXXXII sk.

[25] G. Le Breton. "Description de Paris sous Charles VI", *in:* J.Leroux de Lincy et L.Tisserand. *Paris et ses historiens au XIVe et au XVe siècle.* – Paris: Imp. impériale, 1867, p. 193.

[26] C. du Cange. *Cemeterium, op. cit.*; E.Lesnes. "Les cimetières", *in: Histoire de la propriété ecclésiastique en France.* – Lille: Ribiard (Desclée de Brouwer), 1910, vol. III; A.Bernard. *La Sépulture en droit canonique du décret de Gratien au concile de Trente.* – Paris: Loviton, 1933; C.Enlart. *Manuel d'archéologie française depuis les temps mérovingiens jusqu'à la Renaissance.* – Paris: Picard, 1902.

[27] Berthold. "La Ville de Paris, en vers burlesques. Journal d'un voyage à Paris, en 1657", *in:* V. Dufour. *Paris à travers les âges.* – Paris: Laporte, 1875–1882, vol. II.

2

MANO MIRTIS

Ankstesniame skyriuje matėme, kad Vakarų civilizacija gana paprastai žiūrėjo į mirtį. Dabar pamatysime, kad šis požiūris nebus nei uždraustas, nei panaikintas, jis tik iš dalies pakito viduriniaisiais viduramžiais, t. y. pradedant XI–XII a. Reikia iš karto patikslinti, kad tai ne nauja nuostata, susiformavusi vietoj ankstesnės, mūsų jau aptartos, o ta pati, tačiau pakitusi, ir tie subtilūs pakitimai tradicinį žmogaus ir mirties santykį pamažu padarys asmeniškesnį ir dramatiškesnį.

Kad gerai suprastume šiuos reiškinius, reikia nepamiršti, jog šis tradicinis familiarus santykis paremtas bendro žmonių likimo koncepcija. Tų laikų žmogus jau nuo gimimo buvo labai socializuotas. Šeima nesistengdavo sulėtinti vaiko socializacijos proceso. Kita vertus, šis procesas neatskirdavo žmogaus nuo gamtos, kurią paveikti

jis galėjo nebent per stebuklą. Kasdieniškas, natūralus požiūris į mirtį yra viena susitaikymo su gamtos tvarka formų, susitaikymo, naivaus kasdieniame gyvenime ir moksliškai aiškinamo astrologų.

Žmogus suvokdavo mirtį kaip vieną didžiųjų gamtos dėsnių ir negalvodavo nei kaip iš jos ištrūkti, nei kaip ją išaukštinti. Jis ją sutikdavo paprastai, bet su deramu iškilmingumu, kad pabrėžtų svarbą didžiųjų etapų, kuriuos kiekvienas, gyvenantis šioje žemėje, turėjo įveikti.

Dabar panagrinėsime keletą naujų reiškinių, kurie seną idėją apie bendrą žmonių giminės likimą praturtino rūpesčiu dėl kiekvieno individo savitumo; tai parodys tokie mūsų pasirinkti reiškiniai: Paskutinio teismo vaizdavimas pasaulio pabaigoje; Teismo perkėlimas į kiekvieno asmens gyvenimo pabaigą, būtent mirties valandą; makabriškos temos ir domėjimasis fizinio irimo paveikslais; grįžimas prie epigrafijos ir ankstesnės kapų personalizacijos.

PASKUTINIO TEISMO VAIZDAVIMAS

Vyskupas Agilbertas buvo palaidotas 680 metais Žuaroje, jo prašymu pastatytoje koplyčioje šalia vienuolyno, kuriame gyveno prieš mirtį. Ir dabar jo sarkofagas tebestovi ten pat. Ką mes ten matome? Sarkofago gale pavaizduotas Kristus savo šlovėje, apsuptas keturių apaštalų, – tai paveikslas, paimtas iš Apokalipsės apie Kristų, vėl

pasirodantį pasaulio pabaigoje. Sarkofago šone pavaizduotas mirusiųjų prisikėlimas pasaulio pabaigoje: išrinktieji stovi iškėlę rankas, šauksmais sveikina vėl sugrįžusį Kristų, laikantį rankoje *Gyvenimo knygos* ritinėlį[1]. Nėra nei teismo, nei pasmerkimo. Šis paveikslas atitinka bendrąją pirmųjų krikščionybės amžių eschatologiją: mirusieji, kurie priklauso Bažnyčiai ir jai (t. y. šventiesiems) yra patikėję savo kūną, užmiega kaip septyni Efeso miegantieji (*pausantes in somno pacis*) ir ilsisi (*requiescant*) iki antrojo Kristaus atėjimo, iki didžiojo sugrįžimo dienos, kad atsibustų dangiškojoje Jeruzalėje, arba rojuje. Šioje koncepcijoje nebuvo vietos asmeninei atsakomybei, gerų ir blogų darbų išskaičiavimui. Be abejonės, piktavaliai, tie, kurie nepriklauso Bažnyčiai, po mirties nebeatgis, nebeprisikels ir bus pasmerkti nebūčiai. Visa beveik biologinė populiacija, šventųjų populiacija, buvo užsitikrinusi šlovingą gyvenimą po ilgo laukimo miegant.

XII a. vaizdas keičiasi. Boljė arba Konkų romaniškųjų bažnyčių frontonuose dar dominuoja šlovingojo Kristaus paveikslas, įkvėptas Apokalipsės vizijos. Bet žemėliau frontonų jau nauja, evangelisto Mato įkvėpta ikonografija: prisikėlimas iš numirusiųjų, teisuolių ir pasmerktųjų atskyrimas, teismas (Konkų bažnyčioje virš Kristaus aureolės įrašytas vienintelis žodis: *Judex**), šventojo arkangelo Mykolo sielų atranka[2].

XIII a. apokalipsinis įkvėpimas, mintys apie didįjį

* Teisėjas (*lot.*).

sugrįžimą pamažu išnyko[3]. Jas užgožė teismo idėja, todėl pradedama vaizduoti teismo scenos, Kristus, sėdintis teisėjo soste, apsuptas apaštalų. Vis didesnio dėmesio susilaukia du momentai – sielų atranka bei Švenčiausiosios Mergelės ir švento Jono užtarimas. Jie klūpo maldai sudėtomis rankomis abipus teisėjo Kristaus. Kiekvienas žmogus teisiamas pagal savo gyvenimą, geri ir blogi darbai skrupulingai atskiriami ir dedami ant dviejų svarstyklių lėkštučių. Jie, beje, surašyti į knygą. Aidint nuostabiems "Dies irae" ("Diena Rūstybės") akordams, ši knyga, pasak XIII a. autorių pranciškonų, paskutinę teismo dieną nešama teisėjui, – joje viskas surašyta, ir pagal ją bus teisiamas pasaulis.

Liber scriptus proferetur
In quo totum continetur
*Unde mundus judicetur.**

Ši knyga, *liber vitae***, iš pradžių galėjo būti laikoma įspūdingu pasaulio gyventojų sąrašu, kosmine knyga. Tačiau baigiantis viduramžiams ji tapo individualia sąskaitų knyga. Albi arkivyskupijos katedros didžiojoje XV a. pabaigos – XVI a. pradžios freskoje[4], vaizduojančioje

* Knygos bus atidarytos,
Kur kaltybės surašytos,
Nusidėjėlių darytos. (*Lot.*)

** Gyvenimo knyga (*lot.*).

Paskutinį teismą, prisikėlusieji ją neša pasikabinę ant kaklų tarsi sąskaitų "balansą" ar asmens dokumentą, kad pateiktų prie amžinybės vartų. Labai įdomu, kad šis "balansas" – arba suvestinė (itališkai *balancia*) – užsibaigia ne mirties akimirką, o *dies illa**, paskutinę žmonijos dieną pasaulio pabaigoje. Matome, kad čia aiškiai atsisakoma tapatinti žmogaus baigtį su fiziniu suirimu. Buvo tikima pomirtiniu gyvenimu, nebūtinai amžinu, tačiau jis turėjo trukti nuo mirties akimirkos iki pasaulio pabaigos.

Taigi Paskutinio teismo idėja, mano nuomone, susijusi su individualios biografijos idėja, ir biografija užsibaigia ne mirties valandą, o pasaulio pabaigoje.

MIRŠTANČIOJO KAMBARYJE

Antrasis reiškinys, kurį siūlau patyrinėti, – tai bandymas panaikinti eschatologinį laiką tarp mirties akimirkos ir pasaulio pabaigos ir įkomponuoti Teismą ne į paskutinės dienos atmosferą, o perkelti į kambarį šalia mirštančiojo lovos.

Šią naują ikonografiją randame medžio graviūrose, kurios buvo išspausdintos knygose-traktatuose apie būdą gražiai numirti: tai XV–XVI a. *artes moriendi*[5].

* Ta diena (*lot.*).

Ši ikonografija mus vėl grąžina prie tradicinio mirties lovoje pavyzdžio, kurį jau aptarėme ankstesniame skyriuje.

Mirštantysis guli apsuptas savo giminaičių bei draugų ir atlikinėja mums jau gerai žinomas apeigas. Tačiau kažkas sutrikdo apeigų nuoširdumą. Susirinkusieji nieko nemato, reginys skirtas tik mirštančiajam, kuris, beje, jį stebi ne tiek sunerimęs, kiek abejingas. Kambaryje atsiranda antgamtinių būtybių, ir jos susispiečia prie "gulinčiojo" galvūgalio. Iš vienos pusės – Švenčiausioji Trejybė, Mergelė Marija ir visa dangiškoji palyda, o iš kitos – Šėtonas ir baisių demonų armija. Didysis sambūris, kuris, kaip manyta XII–XIII a., turėjo vykti pasaulio pabaigoje, nuo XV a. persikelia į ligonio kambarį.

Kaip šią sceną paaiškinti?

Ar tai vis dar teismas? Atvirai sakant, ne. Svarstyklės, kuriomis sveriamas gėris ir blogis, nebenaudojamos. Knyga dar tebėra, ir labai dažnai atsitinka, kad ją pergalingu mostu pagriebia demonas, nes biografinės sąskaitos jam naudingos. Bet Dievas su Teisėjo atributika daugiau nepasirodo. Jis greičiau tarpininkas arba liudytojas: dvi galimos interpretacijos, kurios turbūt susimaišydavo.

Pirmoji pagrįsta kosmine kova tarp gėrio ir blogio jėgų, susigrūmusių dėl mirštančiojo; pats mirštantysis stebi kovą tarsi pašalinis, kad ir kokia būtų pastatyta suma. Ši interpretacija graviūrose perteikiama grafine *artes moriendi* scenos kompozicija.

Tačiau, atidžiai skaitydami šių graviūrų paaiškinimus,

pastebėsime, jog šnekama apie kitus dalykus, – tai jau antroji interpretacija. Dievas ir jo palyda čia yra tam, kad pažiūrėtų, kaip mirštansysis elgsis išbandymo metu. Išbandymas duodamas prieš išleidžiant paskutinį kvapą, jis nulems žmogaus likimą amžinybėje. Šis išbandymas – paskutinė pagunda. Mirštantysis pamatys visą savo gyvenimą, kaip jis aprašytas knygoje, ir bus gundomas arba neviltimi dėl savo klaidų, arba aistringa meile daiktams ir žmonėms, arba tuščia savo gerų darbų garbe. Jo elgesys šią akimirką staiga nutrins viso gyvenimo nuodėmes, jei nepasiduos pagundai, arba, priešingai, nubrauks visus gerus darbus, jeigu jai neatsispirs. Paskutinį teismą pakeitė paskutinis išbandymas.

Čia matome du svarbius dalykus.

Pirma – tradicinis mirties lovoje vaizdavimas susiejamas su asmeniniu kiekvieno žmogaus gyvenimo teismu. Mirtis lovoje, kaip matėme, buvo raminanti apeiga, ji teikė iškilmingumo neišvengiamam perėjimui iš šio pasaulio į aną, "atsisveikinimui su gyvenimu" ir naikino skirtumus tarp individų. Dėl mirštančiojo likimo nebuvo nerimaujama. Jis bus toks pat kaip ir visų kitų, bent jau kaip visų šventų krikščionių, susitaikiusių su Bažnyčia. Iš esmės tai buvo kolektyvinė apeiga.

Teismas, priešingai, net jei jis ir suvokiamas kaip didelis kosminis veiksmas pasaulio pabaigoje, buvo atskiras kiekvienam žmogui, ir niekas nežinojo savo likimo, kol Teisėjas nepaskelbė ištarmės, pažvelgęs į svarstykles ir išklausęs ginamąsias kalbas.

Taigi *artes moriendi* ikonografija toje pačioje scenoje sujungia kolektyvinės apeigos teikiamą saugumo jausmą ir asmeninės apklausos nerimą.

Antras dalykas – vis glaudesnis ryšys tarp mirties ir kiekvieno individo biografijos. Šis ryšys atsirado laikui bėgant. XIV bei XV a. jis jau tvirtai nusistovėjęs, žinoma, ne be elgetaujančių ordinų įtakos. Nuo tada tikima, kad mirties akimirką kiekvienas žmogus vienu gaistu išvysta visą savo gyvenimą. Taip pat tikima, kad jo elgesys tą akimirką turi įtakos jo biografijai ir leidžia padaryti galutinę išvadą.

Taigi suprantame, kad iškilmingas mirties lovoje ritualas, išsilaikęs iki pat XIX a., nuo viduramžių pabaigos apsišvietusių žmonių sluoksniuose įgavo emocinį pobūdį, kokio nebuvo anksčiau.

Vis dėlto pažymėsime, jog šis poslinkis sustiprino paties mirštančiojo vaidmenį mirties ceremonijoje. Jis vis dar lieka veiksmo centre, kaip ir kadaise jam vadovauja, be to, jį kreipia pagal savo valią.

Tai pasikeitė tik XVII–XVIII a. Reformacijos veikiami, religinių veikalų autoriai pradėjo kovoti prieš liaudies tikėjimą, esą nebūtina nertis iš kailio stengiantis gyventi dorai, nes gera mirtis atpirks visas kaltes. Vis dėlto buvo pripažįstama moralės svarba mirštančiojo elgesiui bei jo mirties aplinkybėms. Reikėjo laukti XX a., kad įsišaknijęs tikėjimas būtų atmestas, bent jau industrinėje visuomenėje.

NUOGO LAVONO SKULPTŪRA

Trečias reiškinys, kurį siūlau jūsų apmąstymams, atsiranda tuo pačiu metu kaip ir *artes moriendi*: literatūra ir menas ima vaizduoti lavoną, vadinamą "transi"[6].

Reikia pažymėti, kad XIV–XVI a. mene mirties vaizdavimas mumijos arba apirusio lavono pavidalu yra mažiau paplitęs, negu būtų galima tikėtis. Taip mirtis vaizduojama XV a. rankraščiuose, liturginių apeigų bei maldų prie mirusiojo iliustracijose, sieninėje bažnyčių bei kapinių puošyboje (Mirusiųjų šokis). Daug rečiau ji taip vaizduojama antkapių mene. Tik vienur kitur gulinčią figūrą pakeičia nuogo lavono skulptūra. Kai kuriuose regionuose, kaip Rytų Prancūzijoje, vakarinėje Vokietijos dalyje, tai nėra dažnas reiškinys, Italijoje ir Ispanijoje pasitaiko tik kaip išimtis. Tai iš tikrųjų niekada nebuvo bendra antkapių meno tema. Vėliau, XVII a., jau nebe yrantis lavonas, o skeletas arba kaulai, *morte secca*, paplito visuose antkapiuose ir netgi įsiskverbė į namų interjerą, atsirado ant židinių ir baldų. Tačiau makabriški objektai, kaukolės ir kaulai, nuo XVI a. pabaigos jau reiškia ką kita nei sudūlėję palaikai.

Istorikus nustebino lavono ir mumijos atsiradimas ikonografijoje. Žymusis Huizinga[7] čia matė savo disertacijos apie *Viduramžių rudens* moralinę krizę patvirtinimą. Šiandien Tenentis toje mirties baimėje įžvelgia gyvenimo meilę ("pilnakraujo gyvenimo") ir krikščioniškosios

schemos sujaukimo ženklus. Mano aiškinimas bus panašus į Tenenčio samprotavimus.

Prieš einant toliau reikia pažymėti, kad testamentai tyli. Pasitaiko, jog XV a. testatoriai kalba apie savo "trūnėsius", bet XVI a. šis žodis išnyksta. Apskritai daugelyje testamentų susiduriame su ramiu požiūriu į mirtį lovoje. Fizinės mirties baimės čia visiškai nėra, ir tai leidžia manyti, kad ji nebuvo būdinga bendrai mąstysenai.

Tuo tarpu, kaip teisingai pastebėta, fizinės mirties bei irimo baimė įprastinė XV–XVI a. poezijos tema. Štai poeto P. de Nessono (1383–1442) eilėraštis "Išmatų maišas":

O charoigne, qui n'es mais hon,
Qui te tenra lors compaignée?
Ce qui istra [sortira] de ta liqueur,
Vers engendrés de la pueur
*De ta ville chair encharoignée.**

Tačiau siaubą kelia ne puvimas *post mortem***, o tai, kas yra *intra vitam****, liga, senatvė.

* O stipena, kuri nebesi žmogus,
Kas tau dabar palaikys kompaniją?
Tai, kas išsiskirs [išeis] iš tavo skysčių,
Kirminai, atsiradę iš tavo dvokiančio,
Niekingo, nustipusio kūno[8]. (*Sen. pranc., pažod vert.*)

** Po mirties (*lot.*).

*** Gyvenime (*lot.*).

Je n'ay plus que les os, un squelette je semble
Décharné, démusclé, dépoulpé...
*Mon corps s'en va descendre où tout se désassemble.**

Visa tai nepanašu į moralizuojančius arba ganytojiškus pamokslininkų argumentus. Poetai supranta, jog gamtoje egzistuoja visuotinis irimas. Ŷra ne tik lavonai, bet ir gyvi, "natūralūs kūriniai" (*les oeuvres naturelles*). Kirminai, graužiantys lavonus, neatšliaužia iš žemės, o atsiranda kūne iš jo natūralių "skysčių".

Chascun conduit [du corps]
Puante matière produit
*Hors du corps continuellement.***

Irimas – žmogaus pralaimėjimo ženklas, ir kaip tik čia, be abejonės, glūdi gili mirties prasmė, kurios suvokimas – naujas, originalus reiškinys.

Kad gerai jį suprastume, reikia remtis šiuolaikine pralaimėjimo sąvoka, kuri, deja, mūsų šiandieninėje industrinėje visuomenėje pernelyg banali.

* Esu vien tik kaulai, skeletas,
Sunykęs, be audinių, be raumenų...
Netrukus mano kūnas nusileis ten, kur viskas suyra[9].
(*Pranc., pažod vert.*)

** Kiekvienu [kūno] lataku
Dvokianti medžiaga iš kūno
Nuolatos teka[10]. (*Pranc., pažod vert.*)

Šiandien suaugęs žmogus anksčiau ar vėliau suvokia, jog pralaimėjo, jog sulaukė jau brandaus amžiaus, bet nepateisino jaunystės lūkesčių. Pralaimėjimo jausmas sukelia prislėgtą psichinę būseną, būdingą pasiturinčioms industrinės visuomenės klasėms.

Šis jausmas buvo visiškai svetimas tradicinei visuomenei, kur buvo mirštama panašiai, kaip mirė Rolandas ar Tolstojaus valstiečiai. Tačiau tai nebuvo svetima turtingam, galingam arba išsilavinusiam viduramžių pabaigos žmogui. Vis dėlto šis viduramžių pabaigos jausmas labai skiriasi nuo mūsų dienų asmeninio pralaimėjimo jausmo. Šiandien savo esminio pralaimėjimo mes nesiejame su mūsų žmogiškuoju mirtingumu. Mūsų egzistencinį pesimizmą lemia ne mirties akivaizdumas ar mūsų gyvenimo trapumas. Tuo tarpu viduramžių pabaigos žmogus buvo aiškiai įsisąmoninęs, kad jis būsimasis numirėlis, kad jo laikas trumpas, kad mirtis visuomet tūno jo viduje, – šis žinojimas pakirsdavo jo troškimus, apnuodydavo malonumus. O jis kaip tik karštai mylėjo gyvenimą! Šiandien mums tai sunkiai suprantama, galbūt todėl, kad mūsų gyvenimas tapo ilgesnis.

“Palikti reikia jau namus, sodus, daržus...“[11] – rašė poetas Ronsaras, galvodamas apie mirtį. Kas gi iš mūsų prieš mirtį sielotųsi dėl savo vilos Floridoje arba dėl savo fermos Virdžinijos valstijoje? Pirmojo kapitalistinio laikotarpio žmogus – to laikotarpio, kai kapitalistinė bei techninė mąstysena dar nebuvo galutinai susiformavusi (susiformuos galbūt tik prieš XVIII a.), – tas žmogus

pasižymėjo beprotiška visceraline meile *temporalia*, o *temporalia* buvo suvokiama kaip visa kartu, visa vienu metu – daiktai, žmonės, arkliai ir šunys.

Priėję prie tokio mūsų tyrinėjimo momento, galime padaryti keletą pagrindinių išvadų apie pirmuosius stebėtus reiškinius: Paskutinį teismą, paskutinį *artes moriendi* išbandymą ir gyvenimo meilę, pasireiškiančią makabriškomis temomis. Antroje viduramžių pusėje, XII–XV a., suartėjo šios trys kategorijos: mirties suvokimas, savo paties biografijos žinojimas ir aistringas prisirišimas prie daiktų bei mylimų būtybių. Mirtis tapo ta vieta, kur žmogus ėmė geriau suprasti save.

KAPAI

Paskutinis dalykas, kurį mums lieka aptarti, patvirtina šią pagrindinę tendenciją. Tai kapai arba, tikriau, kapų individualizacija[12].

Nelabai apsiriksime sakydami, kad antikinėje Romoje kiekvienas, kartais ir vergas, turėjo laidojimo vietą (*loculus*) ir kad ši vieta dažnai buvo pažymima įrašu. Tokių įrašų gausu. Jų be galo daug krikščioniškosios epochos pradžioje. Jie reiškia troškimą išsaugoti kapą ir atmintį apie mirusįjį.

Apie V a. įrašų pasitaiko vis rečiau, ir netrukus – vienur anksčiau, kitur vėliau – jie visai išnyksta.

Dažnai akmeniniuose sarkofaguose, be mirusiųjų

pavardžių, būdavo iškalami ir jų portretai. Portretai savo ruožtu išnyksta, kai tik kapai tampa bevardžiai. Ši evoliucija mūsų nenustebins po to, ką ankstesniame skyriuje kalbėjome apie laidojimą *ad sanctos*: velionis būdavo paliekamas Bažnyčiai, kad ji rūpintųsi juo, kol jis prisikels iš mirusiųjų. Pirmoje viduramžių pusėje ir vėlesniu laikotarpiu, kai dar ištikimai laikomasi senovinių papročių, kapinės buvo akmeninių, kartais su skulptūriniais elementais, ir beveik visada bevardžių sarkofagų sankaupa, todėl be laidotuvių dokumentų nelengva nustatyti jų datas.

Nuo XII a., o gal ir truputį anksčiau, vėl pradeda rastis antkapių įrašų, kurių aštuonis, devynis šimtmečius beveik nebuvo.

Pirmiausia jų atsiranda žymių, t. y. šventųjų arba laikomų šventaisiais asmenų antkapiuose. Tokių antkapių dar labai nedaug, bet XIII a. jų pasitaiko jau daugiau. Karalienės Matildos, pirmosios normanų kilmės Anglijos karalienės, antkapio plokštė papuošta trumpu įrašu.

Drauge su įrašu vėl pasirodo atvaizdas, tačiau vargu ar tai tikras portretas. Jis vaizduoja asmenį, kuris, paskelbtas arba išrinktas šventuoju, ilsisi laukdamas įžengimo į rojų. Šventojo Liudviko laikais atvaizdas pasidarys tikroviškesnis ir mėgins perteikti gyvo asmens bruožus. Pagaliau XIV a. jis jau toks tikroviškas, jog bando atkurti pomirtinę velionio kaukę. Labai žymiems asmenims, dvasininkams ir pasauliečiams – ir vien tik jiems – buvo

statomi dideli skulptūriniais elementais puošti antkapiai, taigi nuo visiško anonimiškumo pereita prie trumpų įrašų ir realistinių portretų. Iki XVII a. pradžios antkapių menas vystėsi vis didesnės personalizacijos kryptimi, ir velionis jau galėjo būti pavaizduotas tame pačiame antkapyje du kartus: gulintis ir besimeldžiantis.

Šie antkapiniai paminklai mums gerai pažįstami, nes priklauso skulptūros meno istorijai. Tiesą sakant, jų nėra tiek daug, kad galėtume juos apibūdinti kaip civilizacijos faktą. Tačiau iš kai kurių požymių nesunku suprasti, jog bendroji evoliucija vyko personalizacijos kryptimi. XIII a. šalia didžiųjų antkapinių paminklų padaugėja gana mažų nuo 20 iki 40 cm lentelių, tvirtinamų prie bažnyčios sienos (viduje ar lauke) arba prie kolonos. Šios lentelės mažai žinomos, nes meno istorikai neatkreipė į jas dėmesio. Dauguma jų dingo. Jos labai įdomios istorikams, tyrinėjantiems papročius. Iki XVIII a. tai buvo labiausiai paplitę antkapiniai paminklai. Vienose jų paprasti įrašai lotynų arba prancūzų kalba: čia ilsisi toks ir toks, mirimo data, pareigos. Kitose, truputį didesnėse, be įrašo, dar pavaizduotas ir velionis, vienas arba su savo šventuoju globėju prieš Kristų, gailestingąją Mergelę arba šalia kokios nors religinės scenos (nukryžiavimo, Kristaus ar Lozoriaus prisikėlimo, Jėzaus Alyvų kalne ir t. t.). Šios sieninės lentelės labai dažnai aptinkamos XVI, XVII, XVIII a.: mūsų bažnyčios buvo ištisai jomis apkaltos. Jos byloja apie norą individualizuoti laidojimo vietą ir įamžinti velionio atminimą[13].

XVIII a. pagausėja lentelių su paprastais įrašais, bent jau miestuose, kur amatininkai, vidurinioji to meto klasė, stengėsi taip pat nelikti anonimais ir išsaugoti po mirties savo identiškumą[14].

Vis dėlto šios lentelės nebuvo nei vienintelė, nei, ko gero, labiausiai paplitusi priemonė įamžinti mirusiųjų atminimą. Žmonės testamentuose iš anksto numatydavo nuolatines pamaldas savo sielos išganymui. XIII–XVII a. testatoriai (dar būdami gyvi) arba jų turto paveldėtojai liepdavo išgraviruoti akmeninėje (arba varinėje) lentelėje dovanojimo aktus ir klebono bei parapijos įsipareigojimus. Taigi fundacijos lentelės buvo tokios pat reikšmingos kaip ir lentelės su užrašu "čia ilsisi". Kartais abi šios lentelės sujungiamos į vieną, kartais pakakdavo tik fundacijos lentelės ir nebūdavo lentelės "čia ilsisi". Norėta įamžinti velionį, o ne pažymėti tikslią palaidojimo vietą[15].

Kapų tyrinėjimai, kaip ir Paskutinio teismo scenos, *artes moriendi* ir makabriškos temos, patvirtina, kad XI a. atsirado anksčiau nežinomas ryšys, susiejęs kiekvieno asmens mirtį su jo individualybės suvokimu. Pripažįstama, kad nuo pirmojo tūkstantmečio iki XIII a. "įvyko labai svarbios istorinės permainos", kaip aiškina šiuolaikinis viduramžių tyrinėtojas M. Pacault: "Žmonės visiškai kitaip ėmė galvoti apie tai, kas juos supa, kas su jais susiję, o mąstymo mechanizmai – būdas samprotauti, suvokti konkrečią ir abstrakčią tikrovę ir kelti idėjas – smarkiai vystėsi"[16].

Čia šį pasikeitimą regime mirties veidrodyje – *speculum*

mortis, kaip pasakytų to meto autoriai. Savo mirties veidrodyje kiekvienas žmogus pamatydavo savo asmenybės paslaptį. Ir tas ryšys, kurį antikinis graikų ir romėnų pasaulis ir ypač epikūrizmas jau juto užsimezgant ir kuris paskui buvo nutrauktas, nuo to laiko nesiliovė jaudinęs Vakarų civilizacijos. Tradicinės visuomenės žmogus, o toks ir buvo ankstyvųjų viduramžių žmogus, kuriam nebuvo svetima nė viena liaudies kultūros apraiška, nesunkiai susitaikė su mintimi, kad mes visi esame mirtingi.

Įpusėjus viduramžiams, turtingas, galingas arba išsilavinęs vakarietis savo mirtyje atpažįsta save: taigi jis atrado "*savo mirtį*"[17].

[1] J.Hubert. *Les Cryptes de Jouarre* (IVᵉ Congrès de l'art du Haut Moyen Age). – Melun: Imprimerie de la préfecture de Seine-et-Marne, 1952.

[2] Boljė, Konkų, Oteno bažnyčių frontonai.

[3] Paryžiaus, Buržo, Bordo, Amjeno ir kt. katedrų frontonai.

[4] Apsidėje.

[5] *Ars moriendi* tekstai ir medžio graviūros *in:* A.Tenenti. *La Vie et la Mort à travers l'art du XVᵉ siècle.* – Paris: Colin, 1952, p. 97–120.

[6] A.Tenenti. *La Vie et la Mort à travers l'art du XVᵉ siècle, op. cit.*; to paties autoriaus *Il Senso della morte..., op. cit.*, p. 139-184; J.Huizinga. *L'Automne du Moyen Age.* – Paris: Payot, 1975.

[7] Huizinga Johanas (1872–1945) – nyderlandų istorikas, studijos apie vėlyvuosius viduramžius autorius. (*Vert. past.*)

[8] P. de Nesson. "Vigiles des morts; paraphrase sur Job", *in: l'Anthologie poétique française; Moyen Age.* – Paris: Garnier, 1967, vol. II, p. 184.

[9] P. de Ronsard. "Derniers vers", I sonetas, *in: Oeuvres complètes.* – Éd. P.Laumonier (pataisytas leid.), Paris: Silver et Le Bègue, 1967, vol. XVIII, I dalis, p. 176–177.

[10] P. de Nesson, *in*: A.Tenenti. *Il senso della morte.., op. cit.*, p. 147.

[11] Ronsard. *Derniers vers, loc. cit.*, XI sonetas, p. 180.

[12] E.Panofsky, *op. cit.*

[13] Nemažai šių lentelių arba plokščių matome Šv. Hilarijaus koplyčioje Marvilyje, Prancūzijos Ardėnuose.

[14] Tulūzoje, Jakobinų bažnyčios galerijoje galima pamatyti: *X kapas, kubilius ir jo šeima.*

[15] Andrezi bažnyčioje, netoli Pontuazos, galima pamatyti lentelę, kurios paskirtis – priminti dovanotojo testamento punktus. Po jo herbu išraižytas toks įrašas: "Dievo šlovei, M[ūsų] V[iešpaties] J[ėzaus] K[ristaus] penkių žaizdų atminimui. Claude'as Le Page'as, bajoras, Šapelės valdovas, buvęs Akenė valdytojas, Karaliaus taurininkas, buvęs velionio pono, vienintelio J[o] D[idenybės] Liudviko XIV brolio, kamerdineris, tarnavęs jam iki jo mirties ir vėliau tą pačią tarnybą ėjęs pas jo sūnų monsinjorą Orleano kunigaikštį, užprašė savo, savo tėvų, savo bičiulių sielos ramybei kasmet kiekvieno mėnesio 6 dieną Šv. Jono koplyčioje laikyti Mišias, iš kurių vienos Šv. Klodo dieną bus giedotinės, jose dalyvaus 5 vargšai ir 1 berniukas, atsakinėjantys į minėtų Mišių kreipinius, už tai parapijos tarybos nariai kiekvienam duos 5 liarus, iš kurių vieną jie paaukos. Viskas suderinta su gerbiamais kunigais, parapijos tarybos nariais ir senaisiais Andrezi Šv. Germano bažnyčios parapijiečiais ir aiškiai išdėstyta 1703 m. sausio 27 d. sutartyje, kurią sudarė p. Bailly ir Desforge'as, Šatlė kontoros Paryžiuje notarai. Ši epitafija surašyta 1704 m. sausio 24 d. einančio 79 metus fundatoriaus rūpesčiu". Keliems mėnesiams praslinkus buvo pridurta "ir mirusio tų pačių metų gruodžio 24 d.".

[16] M.Pacault. "De l'aberration à la logique; essai sur les mutations de quelques structures ecclésiastiques", *in*: *Revue historique*, vol. CCXXXII, 1972, p. 313.

[17] P.Ariès. "Richesse et pauvreté devant la mort au Moyen Age", *in*: M.Mollat. *Études sur l'histoire de la pauvreté.* – Publications de la Sorbonne, 1974, p. 510–524; žr. šį straipsnį *infra*, p. 85. P. Ariès. "Huizinga et les thèmes macabres". – *Colloque Huizinga*, Gravengage, 1973, p. 246–257; žr. šį straipsnį *infra*, p. 105.

3

TAVO MIRTIS

Dviejuose ankstesniuose skyriuose parodėme dvejopą žmogaus laikyseną mirties akivaizdoje. Pirmoji, drauge seniausia ir įprasčiausia – nuolankus susitaikymas su žmonių giminės likimu, ją galima apibūdinti posakiu: *Et moriemur* – mirsime visi. Antroji, atsiradusi XII a., išreiškia per visus naujuosius laikus pripažintą žmogiškosios egzistencijos svarbą ir gali būti nusakyta kitais žodžiais: *mano mirtis*.

Nuo XVIII a. Vakarų visuomenės žmogus linkęs suteikti mirčiai naują prasmę. Jis ją aukština, dramatizuoja, trokšta jos – jaudinančios, grobuoniškos. Tačiau drauge jis jau mažiau susirūpinęs savo mirtimi, jam labiau rūpi romantiška, retoriška *kito mirtis* – kito gedėjimas ir prisiminimas įkvepia XIX–XX a. naują kapų ir kapinių kultą.

Čia reikia pažymėti svarbų reiškinį, atsiradusį XVI–XVIII a., nors ir neturime laiko smulkiai jo aptarti. Tai ne realių, įvykusių, istorikui lengvai suvokiamų ir pamatuojamų faktų pasaulio reiškinys. Tai tamsaus ir keisto vaiduoklių pasaulio, įsivaizduojamo pasaulio reiškinys, ir istorikui šiuo atveju derėtų tapti psichoanalitiku.

Nuo XVI a. ir netgi jau XV a. pabaigoje matome mirties temą įgaunant erotinės prasmės. Seniausiuose mirties šokiuose mirtis palytėdavo gyvąjį, jį išsirinkdama ir įspėdama. Naujoje XVI a. ikonografijoje mirtis jį prievartauja[1]. XVI–XVIII a. gausybė scenų ar siužetų literatūroje ir mene susieja mirtį su meile, *Thanatos* su *Eros*: tai erotinės-makabriškos arba tiesiog liguistos temos, bylojančios apie ypatingą žavėjimąsi mirties, kančių ir skausmų reginiais. Atletiški nuogi budeliai lupa odą šventajam Baltramiejui. Berninis, vaizduodamas mistinę šventosios Teresės ir Dievo sąjungą, nesąmoningai sugretina agonijos ir meilės transą. Barokinis teatras rodo savo įsimylėjėlius kapuose, pavyzdžiui, Kapulečius[2]. Juodoji XVIII a. literatūra suartina jauną vienuolį su mirusia gražuole, prie kurios jis budi[3].

Nuo to laiko į mirtį, kaip ir į lytinį aktą, vis dažniau žiūrima tarsi į perėjimą kiton būsenon, išplėšiantį žmogų iš kasdienio gyvenimo, iš protingos visuomenės, atitraukiantį nuo monotoniško darbo, suteikiantį jam aukščiausią jausmų pakilimą ir tada nusviedžiantį į iracionalų, šiurkštų ir žiaurų pasaulį. Mirtis, kaip markizo de Sade'o romanų lytinis aktas, yra įprastos tvarkos sutrikdymas.

Taigi gerai įsidėmėkime, ši mintis apie įprastos tvarkos sutrikdymą yra visiškai nauja. Ankstesniuose skyriuose mes, priešingai, norėjome pabrėžti, kad mirtis ir mirusieji buvo laikomi įprastu, kasdieniu dalyku. Šio požiūrio – netgi turtingųjų ir galingųjų aplinkoje – nepakeitė individo sąmoningumo augimas, prasidėjęs nuo XII a. Mirtis tapo reikšmingesniu įvykiu; apie tai reikėtų pagalvoti atskirai. Tačiau ji nepasidarė nei baisi, nei įkyri. Liko įprasta, prijaukinta.

Nuo šiol mirtis – tai įprastos tvarkos sutrikdymas[4].

Ši sąvoka atsirado ir išsivystė erotinių svajonių pasaulyje. Ji pereis į realių faktų pasaulį.

Be abejo, tuomet ji neteks erotinių bruožų, ar bent jie bus išaukštinti ir virs Grožio sąvoka. Mirtis nebebus geistina kaip juoduosiuose romanuose, tačiau žavės savo grožiu: tai mirtis, kurią pavadinsime romantiška; Prancūzijoje ji aprašyta Lamartine'o, Anglijoje – Brontë šeimos, Amerikoje – Marko Twaino.

Turime daug literatūrinių pavyzdžių. Lamartine'o *Poetinės meditacijos* – tai meditacijos apie mirtį. Tačiau taip pat turime daug atsiminimų ir laiškų. 1840 metais viena prancūzų šeima, La Ferronays, išmirė nuo džiovos. Likusi gyva Pauline'a Craven išspausdino savo brolių, seserų ir tėvų dienoraščius bei laiškus, kuriuose daugiausia pasakojama apie ligas, agonijas, mirusiuosius ir samprotaujama apie mirtį.

Žinoma, čia daug kas primena senovinius papročius. Tebesilaikoma ceremonialo, kuriam vadovauja mirštan-

tysis, gulintis lovoje, apsuptas minios artimųjų ir bičiulių, – tai įprasta mizanscena. Vis dėlto staiga pasirodo, kad šis tas pakito.

Ankstesniais laikais mirtis lovoje pasižymėjo iškilmingumu, tačiau taip pat ir ceremonijų banalumu. Jai buvo ruošiamasi ir laikomasi įprastų apeigų. Bet XIX a. ceremonijos dalyvius užvaldo nauja aistra. Pagauti susijaudinimo, jie verkia, meldžiasi, mosuoja rankomis. Jie neatsisako papročių diktuojamo ritualo, anaiptol, atsisako tik jo banalumo, kasdieniškumo. Nuo to laiko šis ritualas taip aprašomas, tarsi būtų gaivališkas, pirmąkart atliekamas, įkvėptas baisaus, nepakeliamo skausmo.

Beje, gyvieji ėmė taip reikšti savo skausmą todėl, kad nebenorėjo taikytis su išsiskyrimu. Tačiau susijaudinama ne vien tik prie merdinčiojo galvūgalio ar prisiminus iškeliavusius į aną pasaulį.

Sukrečia jau pati mintis apie mirtį. Mergaitė iš La Ferronays šeimos, romantinės epochos "teenager"*, labai paprastai užrašo tokias mintis: "Mirtis – tai atpildas, kadangi tai dangus. Mėgstamiausia viso mano [vaikiško] gyvenimo mintis yra mintis apie mirtį, pagalvojusi apie ją, aš visada nusišypsau... Niekas ir niekada negalėjo manęs įtikinti, kad žodis *mirtis* yra niūrus".

Du sužadėtiniai iš tos pačios La Ferronays šeimos, dar neturintys nė dvidešimties metų, vaikštinėja po nuostabius *Villa Pamphili* sodus Romoje. "Mes visą valandą

* Paauglė (*angl.*).

šnekučiavomės, – užrašo savo dienoraštyje vaikinas, – apie religiją, nemirtingumą ir mirtį, kuri, pasak mūsų, turėtų būti švelni šiuose gražiuose soduose". Jis priduria: "Aš mirštu jaunas, visuomet to geidžiau". Netrukus jis buvo išklausytas. Praėjus keliems mėnesiams po vedybų, jį pasiglemžė amžiaus liga – džiova. Jo žmona, vokietė, protestantė, aprašo paskutines jo gyvenimo akimirkas: "Į mane įsmigo jau sustingęs jo žvilgsnis... ir aš, jo žmona, pajutau tai, ko niekada negalėjau įsivaizduoti, *aš pajutau, kad mirtis yra laimė*". Šiandieninėje Amerikoje vargu ar drįstama perskaityti tokį tekstą. Kokia "liguista" turėtų atrodyti La Ferronays šeima!

Ir vis dėlto argi tokie jau skirtingi dalykai dėjosi 1930 metų Amerikoje? Penkiolikmetė mergaitė, mažosios La Ferronays amžininkė, kurią Markas Twainas aprašo *Heklberio Fino nuotykiuose*, gyveno persekiojama tokios pat minties. Ji piešdavo *mourning pictures**, pavyzdžiui, moteris, verkiančias kapinėse ar skaitančias laišką su liūdna žinia. Ji taip pat rašė dienoraštį, kur pasižymėdavo laikraštyje *Presbyterian Observer* skaitytus mirtinus nelaimingų atsitikimų atvejus bei mirusiųjų pavardes ir čia susirašydavo savo eilėraščius, kuriuos jai įkvėpdavo visos tos nelaimės. Jos vaizduotė buvo neišsenkama: "Jai būdavo vis tiek apie ką rašyti, – ką tik pasiūlysi, – viską sueiliuos, tik svarbu, kad būtų dėl ko liūdėti", – pažymi Markas Twainas, slapčia juokdamasis[5].

* Gedulingi piešinėliai (*angl.*).

Šį makabriško jausmingumo srautą bus bandoma paaiškinti religija, emocine romantiškos katalikybės ir perdėto pamaldumo, protestantiškojo metodizmo religija. Žinoma, religija čia nėra svetima, tačiau liguistas žavėjimasis mirtimi – tai religine forma išreikšta ankstesnio laikotarpio erotinių-makabriškų vaizdų sublimacija.

Tokia yra pirmoji didelė permaina, įvykusi XVIII a. pabaigoje ir tapusi vienu iš romantizmo bruožų: mirties idėjos pomėgiu.

Antroji didelė permaina įvyko mirštančiojo ir jo šeimos santykiuose.

Iki XVIII a. mirtis buvo mirštančiojo, ir tik jo vieno reikalas. Be to, kiekvienam derėjo pačiam išreikšti savo mintis, jausmus, pageidavimus. Tam žmogus turėjo savo žinioje testamentą. Nuo XIII iki XVIII a. testamentas buvo priemonė kiekvienam išreikšti, dažnai labai individualiai, savo gilius apmąstymus, savo religinį tikėjimą, savo prisirišimą prie mėgstamų daiktų, mylimų būtybių ir Dievo, taip pat pasirūpinti, kad siela būtų išganyta, o kūnas ilsėtųsi ramybėje. Taigi testamentas buvo priemonė, leidžianti kiekvienam žmogui išsakyti savo gilias mintis ir įsitikinimus, tai buvo daugiau negu asmeninės teisės paveldo dokumentas.

Dievobaimingų klauzulių tikslas, o jos kartais užimdavo didžiausią testamento dalį, buvo viešai įpareigoti testamento vykdytojus – parapijos tarybą ir kleboną arba vienuolyno vienuolius ir priversti juos gerbti paskutinę velionio valią.

Iš tikrųjų tokios formos testamentas bylojo apie nepasitikėjimą ar bent jau abejingumą paveldėtojams, artimiems giminaičiams, parapijos tarybai ir dvasininkijai. Dokumentu, patvirtintu notaro, dažniausiai liudininkų pasirašytu, testatorius palenkdavo aplinkinių valią, vadinasi, kitaip jis bijojo, kad liks neišklausytas ir jo valia nebus vykdoma. Štai kodėl jis liepdavo bažnyčioje išraižyti metale arba iškalti akmenyje testamento ištraukas, kur kalbama apie jo finansuojamas religines paslaugas ir testamentu paliktą turtą. Šie pasikartojantys įrašai ant bažnyčios sienų ir kolonų buvo tarsi gynimasis nuo užmaršties arba parapijos bei šeimos nerūpestingumo. Jie buvo svarbesni negu "čia ilsisi".

Tačiau antroje XVIII a. pusėje testamentų surašyme įvyksta reikšminga permaina. Galima pripažinti, jog ši permaina palietė visą krikščioniškąjį, tiek protestantiškąjį, tiek ir katalikiškąjį, Vakarų pasaulį. Dievobaimingos testamento klauzulės, aukos, kapo parinkimas, Mišių ir religinių patarnavimų užsakymai išnyko, ir testamentas tapo legaliu turto padalijimo dokumentu, koks yra ir šiandien. Tai labai svarbus įvykis papročių istorijoje, kuriam prancūzų istorikas M. Vovelle'is skyrė pelnytą dėmesį[6].

Taigi XVIII a. testamentas buvo visiškai supasaulietintas. Manoma (Vovelle'io nuomonė), kad šis supasaulietinimas buvo vienas iš visuomenės dechristianizacijos ženklų.

Siūlyčiau kitokį aiškinimą: testatorius savo norus dėl turto palikimo atskyrė nuo tų, kuriuos jam įkvėpdavo jo

jautrumás, pamaldumas, simpatijos. Pirmieji visuomet minimi testamente. Antrieji nuo to laiko išsakomi artimiesiems, šeimai, sutuoktiniui arba vaikams žodžiu. Nereikia pamiršti didelių pokyčių šeimoje, kurie XVIII a. nulėmė naujus santykius, pagrįstus jausmu, meile. Nuo tol "gulintysis lovoje, ligonis" reiškė savo artimiesiems pasitikėjimą, kurio iki XVII a. pabaigos jis paprastai nepripažindavo. Nebebuvo būtina tai patvirtinti juridiniu dokumentu.

Štai matome labai svarbų istorinį laikysenos mirties akivaizdoje momentą. Pasitikėdamas artimaisiais, mirštantysis jiems patiki dalį pareigų, kurias iki tol pavydžiai atlikdavo pats. Tiesą sakant, jis dar tebėra savo mirties iškilmių iniciatorius. Romantiniuose pasakojimuose išlieka pagrindiniu personažu, glaudžiai susijusiu su veikla, kuriai vadovauja, ir toks išliks iki XX a. ketvirtojo dešimtmečio. Be to, kaip mes ką tik sakėme, romantinis žavėjimasis mirtimi suteikia mirštančiojo žodžiams bei gestams patoso. Tačiau *labiausiai pakinta susirinkusiųjų prie mirštančiojo lovos elgesys.* Mirštantysis išsaugoja pagrindinį vaidmenį, bet susirinkusieji nebėra kaip kitados pasyvūs, paskendę maldoje statistai, kurie, šiaip ar taip, nuo XIII iki XVIII a. neberodo didelio karaliaus Artūro ar Karolio Didžiojo skausmo. Maždaug nuo XII a. nepaprastas ankstyvųjų viduramžių gedulas iš tikrųjų pasidarė ritualinis. Jis prasidėdavo tik konstatavus mirties faktą ir trukdavo lygiai tiek, kiek nustatyta papročių. Gedinčiajam buvo privalu kitaip elgtis ir kitaip vilkėti.

Taigi nuo viduramžių pabaigos iki XVIII a. gedulas turėjo dvigubą tikslą. Pirma, jis priversdavo velionio šeimą bent jau tam tikrą laiką reikšti sielvartą, kurį ji ne visada jautė. Šis laikas galėjo būti sutrumpintas iki minimumo skubiomis antrosiomis vedybomis, tačiau niekada negalėjai jo išvis nepaisyti. Antra, gedulas nuoširdžiai sielvartaujantį gedintįjį saugojo nuo per didelio skausmo. Jam būdavo privalomas tam tikras visuomeninis gyvenimas, giminaičių, kaimynų, bičiulių vizitai, kurių metu jis galėjo, neperžengdamas nustatytų elgesio taisyklių ribos, išlieti savo sielvartą. Tačiau, ir tai labai svarbu, XIX a. šios ribos jau nebebuvo laikomasi, gedulas pabrėžtinai puikavosi, nepaisydamas papročių. Netgi dažnai jis nepaklusdavo pasaulietinei priedermei ir tapo spontaniškiausia ir stipriausia labai sunkaus išgyvenimo išraiška: gedintysis verkia, alpsta, kamuojasi, pasninkauja, kaip kadaise darydavo Rolando arba Lanseloto bendražygiai. Tai buvo tarsi grįžimas, bent jau iš pažiūros, prie gaivališko, kraštutinio ankstyvųjų viduramžių jausmų ir nuotaikų demonstravimo, praėjus septyneriems nuosaikiems amžiams. XIX šimtmetis – tai toks laikotarpis, kurio gedulą nūdienos psichologas vadina *isterišku*: ir tai tiesa, nes jis kartais ribojasi su pamišimu kaip šiame 1893 metais parašytame Marko Twaino apsakyme *Kalifornijos pasakojimas*, kur vienas vyriškis niekaip nesusitaiko su mintimi, kad jo žmona mirė, ir štai jau devyniolika metų mirties metinių dieną vis laukia, nors tai neįmanoma, jos sugrįžtant užjaučiančių bei šią iliuziją palaikančių draugų būryje.

Toks perdėtas XIX a. gedulas rodo, kad gyvieji sunkiau nei kitados susitaikydavo su kito žmogaus mirtimi. Imta bijoti ne savo mirties, imta bijoti kito mirties, *tavo mirties*.

Šiuo jausmu pagrįstas šiuolaikinis kapų ir kapinių kultas, kurį dabar ir panagrinėsime. Tai religinio pobūdžio reiškinys, būdingas mūsų epochai. Šiandieniniai amerikiečiai, taip pat industrinės – ir protestantiškosios – Šiaurės Vakarų Europos gyventojai jo svarbos gal ir nesuvokia, kadangi laiko jį svetimu savo kultūrai: anglas ar amerikietis visada pabrėžia, kad jam svetimi keisti kraštutinumai Prancūzijos ar Italijos kapinių architektūroje. Vis dėlto šis reiškinys – jeigu tai tiesa, kad jis ne toks ryškus jų šalyse – anaiptol jų neaplenkė. Mes prie to dar grįšime. Įdomu sužinoti, ką jie priėmė ir ko atsisakė iš mirusiųjų kulto, plačiai paplitusio katalikiškoje ir ortodoksiškoje Europoje.

Iš pradžių tarkime, kad kapų kultas XIX ir XX a. neturi nieko bendro su antikiniais, ikikrikščioniškaisiais mirusiųjų kultais nei su šių apeigų liekanomis folklore. Prisiminkime, ką jau kalbėjome apie viduramžius, apie laidojimą *ad sanctos* bažnyčiose arba šalia bažnyčių. Antikos ir viduramžių psichinės nuostatos mirusiųjų atžvilgiu labai skiriasi. Viduramžiais mirusieji buvo patikimi arba veikiau paliekami Bažnyčiai, ir mažai kam rūpėjo tiksli jų kapų vieta, kuri dažniausiai nebuvo nurodoma nei paminklu, nei paprastu įrašu. Beje, nuo XIV a. ir ypač nuo XVII a. pastebimas didesnis bei dažnesnis susirūpinimas lokalizuoti kapą, ir ši tendencija byloja apie

naują jausmą, vis labiau plintantį, bet dar nevisuotinį. Nueiti pasimelsti ar paliūdėti prie brangaus asmens kapo niekam neateidavo į galvą.

Antroje XVIII a. pusėje reikalai pasikeitė; šį pokytį aš galėjau patyrinėti Prancūzijoje[7].

Mirusiųjų sangrūda vienoje vietoje bažnyčiose arba mažuose šventoriuose staiga pasidarė nepakenčiama, bent jau 1760 metų "apsišvietusiems" protams. Tai, kas truko beveik tūkstantmetį ir nekėlė jokių išlygų, pasirodė netoleruotina ir tapo karštos kritikos objektu. Tą faktą mini visa to meto literatūra. Pirma, kenksmingos išgaros, dvokas, sklindantis iš duobių, kėlė grėsmę žmonių sveikatai. Antra, bažnyčių žemė, kapinių lavonų prisotinta žemė, lavonų krūvų demonstravimas nuolat žeidė mirusiųjų orumą. Bažnyčiai buvo priekaištaujama, kad ji viską padariusi sielos labui ir nieko kūnui, kad imanti už Mišias pinigus ir visiškai nesidominti kapais. Buvo primenamas senolių pavyzdys, jų pagarba mirusiesiems, kuria paženklinti išlikę kapai ir vaizdingi įrašai. Mirusieji nebeturėjo nuodyti gyvųjų, o gyvieji tikru pasaulietiniu kultu turėjo liudyti mirusiesiems pagarbą. Kapai darėsi buvimo anapus mirties ženklu. Tas buvimas nebūtinai reiškė išganymo religijų, tokių kaip krikščionybė, skelbiamą nemirtingumą. Jis buvo atsakas į gyvųjų meilę ir naują jų nusistatymą nepripažinti jiems brangaus asmens išnykimo. Imta nenorom skirtis su palaikais. Netgi mėginta juos laikyti matomoje vietoje, didelėse alkoholio taurėse, kaip darė Neckeris ir jo žmona, ponios de Staël tėvai. Aišku,

tokie papročiai, nors ir liaupsinami kai kurių utopinių laidojimo projektų autorių, plačiai nepaplito. Tačiau daugelis norėjo arba laikyti savo mirusiuosius šalia, juos palaidoję šeimos valdose, arba turėti galimybę juos lankyti viešose kapinėse, jeigu jie ten palaidoti. Norint juos lankyti, reikėjo laidoti nuosavose valdose, o tai buvo svetima tradiciniams laidotuvių papročiams, nes mirusieji priklausė Bažnyčiai. Ankstesniais laikais buvo laidojama prieš Dievo Motinos paveikslą arba Švenčiausiojo Sakramento koplyčioje. Dabar pageidaujama žinoti tikslią palaikų palaidojimo vietą ir taip pat norima, kad ši vieta, kaip nuosavybė, teisėtai priklausytų velioniui ir jo šeimai. Tuomet nupirkta vieta kapinėse ir tapo savotiška nuosavybe, nepardavinėjama, bet priklausančia amžinai. Tai labai didelė naujovė. Vadinasi, galėjai aplankyti brangaus asmens kapą, kaip aplankomas giminaitis arba savi, kupini prisiminimų namai. Prisiminimai suteikia mirčiai nemirtingumo atspalvį, iš pradžių svetimą krikščionybei. Nuo XVIII a. pabaigos, per visą XIX ir XX a., o Prancūzijoje tai agnostiniai ir antiklerikaliniai amžiai, netikintieji bus patys uoliausi savo giminaičių kapų lankytojai. Apsilankymas kapinėse buvo – ir dabar yra – Prancūzijoje bei Italijoje svarbus, nenutrūkstamas religinis veiksmas. Tie, kurie nelanko bažnyčios, visada eina į kapines, kur atsirado įprotis puošti kapus gėlėmis. Čia susimąstoma, tai yra iššaukiamas mirusysis ir puoselėjamas jo prisiminimas.

Taigi tai privatus, tačiau nuo pat pradžios ir viešas

kultas. Netrukus kilus jausmingumo bangai prisiminimo kultas per atskirus žmones paplito visuomenėje. XVIII a. kapinių projektų autoriai norėjo, kad kapinės būtų drauge ir parkai, skirti šeimų apsilankymams, ir žymių žmonių muziejai kaip Švento Pauliaus katedra Londone[8]. Didvyrių bei žymių žmonių kapai čia būtų pagerbti Valstybės. Tai skirtingas dalykas negu koplyčios ar dinastiniai rūsiai, tokie kaip Sen Deni, Vestminsterio, Eskorialio arba Kapucinų Vienoje. XVIII a. pabaigoje atsiranda nauja visuomenės samprata, kuri galutinai susiformuos XIX a. ir kurią išreikš Auguste'o Comte'o pozityvizmas – mokslinė nacionalizmo forma. Manoma ir net jaučiama, kad visuomenė susideda iš mirusiųjų ir gyvųjų ir kad mirusieji tokie pat reikšmingi ir būtini kaip ir gyvieji. Mirusiųjų valstybė yra gyvųjų visuomenės išvirkščioji pusė arba netgi daugiau – jos paveikslas, *amžinas* jos paveikslas. Mirusieji pasikeitė, ir jų paminklai yra regimi tos valstybės amžinumo ženklai. Taigi kapinės vėl atgavo savo vietą mieste, fizinę, kartu ir moralinę, turėtą antikos laikais ir prarastą viduramžių pradžioje. Ką mes žinotume apie antikinę civilizaciją be objektų, be ikonografijos, be įrašų, kuriuos archeologai surado kasinėdami kapus. Mūsų kapai tušti, tačiau mūsų kapinės iškalbingos. Tai labai svarbus žmonių mąstysenos ir civilizacijos faktas.

Nuo XIX a. pradžios buvo ketinama panaikinti Paryžiaus kapines, išaugusias miestui plečiantis, ir jas perkelti į užmiestį. Napoleono III administracija norėjo pradėti įgyvendinti šį projektą. Ji galėjo remtis ankstesniu

pavyzdžiu: baigiantis Liudviko XVI viešpatavimui, senosios Nekaltųjų kapinės, tarnavusios daugiau negu penkis šimtmečius, buvo sulygintos su žeme, suartos, pertvarkytos, gyventojams žiūrint visai abejingai. Tačiau antroje XIX a. pusėje žmonių mąstysena pasikeitė. Visi ėmė priešintis šventvagiškiems administracijos planams, susidarė vieninga viešoji nuomonė, kur katalikai vėl susidūrė su savo priešininkais pozityvistais.

Nuo tada pradėta manyti, kad kapinės turi būti mieste. Šiandien mirusiųjų kultas yra viena iš patriotizmo formų, arba apraiškų. Didžiojo karo metinės, jo pergalinga pabaiga Prancūzijoje laikoma žuvusių kareivių švente. Ji iškilmingai švenčiama prie žuvusiųjų paminklų, kurių yra kiekviename prancūzų kaimelyje, kad ir koks mažas jis būtų. Be paminklo žuvusiesiems neįmanoma iškilmingai paminėti Pergalės.

Naujuose miestuose, susikūrusiuose augant pramonei, paminklo žuvusiesiems nebuvo, ir tai tapdavo problema. Ją gyventojai išspręsdavo, tokį paminklą pasisavindami iš gretimo ištuštėjusio kaimelio[9]. Tas paminklas, žinoma, kapas, be abejonės, tuščias, tačiau tai atmintis: *monumentum*.

Dabar priėjome šios ilgos raidos akimirką, prie kurios turime sustoti ir įvesti naują faktorių. Mes sekėme pokyčius laike, tai buvo ilgas, tačiau permainingas laikotarpis, ir visai nesidomėjome pokyčiais erdvėje, išskyrus esminius dalykus. Galima sakyti, kad reiškiniai, kuriuos nagrinėjome, buvo maždaug tokie pat visoje Vakarų

civilizacijoje. Bet XIX a. šis panašumas pradeda nykti ir atsiranda svarbūs skirtumai. Matome, jog Šiaurės Amerika, Anglija ir dalis Šiaurės Vakarų Europos ima skirtis nuo Prancūzijos, Vokietijos, Italijos. Kokie šie skirtumai ir kokia jų reikšmė?

XIX a. ir iki 1914 metų karo (didžioji papročių revoliucija) skirtumų nei laidotuvių eigoje, nei gedulo papročiuose beveik neišryškėja. Tačiau jie akivaizdūs kapinėse bei antkapių mene. Bičiuliai anglai neužmiršta atkreipti mūsų, žemyno gyventojų, dėmesio į barokinį kapinių ekstravagantiškumą, į Genujos *Campo Santo**, į senovines XIX a. didžiųjų prancūzų miestų kapines, į kapus, apstatytus judančiomis, apsikabinusiomis, aimanuojančiomis statulomis. Be jokios abejonės, tada ir atsirado didžiulis skirtumas.

O buvo pradėta XVIII a. pabaigoje nuo bendro modelio. Šiandieninės anglų kapinės labai panašios į prancūzų XVIII a. pabaigos kapines, kai buvo draudžiama laidoti bažnyčiose, ir netgi miestuose; tokias nepasikeitusias jas randame anapus Atlanto, pavyzdžiui, Aleksandrijoje (Virdžinija): gabalėlis lauko ir gamtos, gražus angliškas parkas, kartais dar šalia bažnyčios, tačiau nebūtinai, tarp žolynų, samanų ir medžių. Šių laikų kapai susideda iš dviejų atskirų dalių: "plokščio horizontalaus antkapio" ant žemės ir "čia ilsisi" arba fundacijos lentelės, vertikaliai tvirtinamos prie sienos arba kolonos. Prancūzijoje kai

* Kapinės (*it.*).

kuriose XVIII a. pabaigos kapinėse, kurios tebėra ir dabar, abi dalys yra viena šalia kitos. Anglijoje bei kolonijinėje Amerikoje dažniausiai vienintelė išlikusi vertikalioji dalis, stelos formos, o horizontalioji pakeista veja, žyminčia kapo vietą, kur prie kojų kartais stovi nedidelis akmeninis stulpas.

Įrašas, biografinis ir drauge elegiškas, – vienintelė šių kapų prabanga. Paprastumui nusižengiama tik ypatingais atvejais: mirus žymiems žmonėms, kurių gyvenimas pateikiamas kaip pavyzdys nacionaliniame nekropolyje, ir dramatiškų bei neįprastų mirčių atvejais. Šios kapinės byloja, kad paprastumo nebesiekiama, o jo siekta įvairiai visoje Vakarų civilizacijoje, netgi popiežių Romoje, kur atkakliai laikomasi barokinių papročių.

Šis paprastumas anaiptol nereiškė abejingumo, priešingai. Jis labai puikiai derėjo prie romantiško mirusiųjų kulto liūdesio. Kaip tik Anglijoje šis kultas rado savo pirmąjį poetą: Thomą Gray ir jo *Elegiją, parašytą kaimo kapinaitėse. The Elegy!* Ją specialiai į prancūzų kalbą išvertė André Chénier, ir ji tapo pavyzdžiu.

Kaip tik Amerikoje, Vašingtone, dar anksčiau negu Paryžiaus Panteone aptinkame pirmuosius įspūdingus žuvusių nacionalinių didvyrių kulto ženklus. Istoriniame miesto centre, pristatytame paminklų Washingtonui, Jeffersonui ir Lincolnui (tie paminklai – tai tušti kapai), šiuolaikinis lankytojas europietis išvysta kitą keistą kraštovaizdį – Arlingtono kapines, kur nacionalinis, liaudiškas charakteris dera su Lee Custis namų privataus sodo

aplinka. Ir vis dėlto, kad ir kaip neįprasta atrodytų šiuolaikiniam europiečiui, Arlingtono ir Melio kapinių kraštovaizdį nulėmė tas pats jausmas, dėl kurio 1920 metais Prancūzijoje pagausėjo paminklų mirusiesiems.

Taigi išeities taškas XVIII a. pabaigoje ir XIX a. pradžioje yra tas pats, nors tiek skirtumų esama tarp katalikybės ir protestantizmo.

Jungtinės Amerikos Valstijos ir Šiaurės Vakarų Europa išliko daugmaž ištikimos šiam senoviniam modeliui, kurio siekė žymiausi XVIII a. protai. Žemyninė Europa, priešingai, nuo jo nutolo ir statė savo mirusiesiems vis sudėtingesnius ir simboliškesnius paminklus.

Vienas amerikiečių paprotys, jeigu atidžiai jį patyrinėsime, mums gal duos teisingą paaiškinimą: tai *mourning pictures*, litografijos arba siuvinėjimai, skirti namų interjerui puošti. Juos matome muziejuose. Jie atlieka vieną iš antkapio vaidmenų, memorialo vaidmenį. Jie tarsi mažas portatyvinis antkapis, pritaikytas amerikiečių judrumui. Jorkširo muziejuje Anglijoje taip pat matome karalienės Viktorijos laikų paveikslus mirusiesiems atminti, vaizduojančius neogotikinio stiliaus kapinių koplyčią: šios koplyčios pasitarnavo kaip tikslus modelis tos pačios epochos antkapių statytojams Prancūzijoje. Regis, tai, ką anglai ir amerikiečiai tada vaizdavo popieriuje arba šilke, netvarioje medžiagoje, Žemyno europiečiai perteikė antkapių akmenyje. Aišku, kilo pagunda šį skirtumą aiškinti kaip religinį protestantizmo ir katalikybės skirtumą.

Toks aiškinimas istorikui atrodo įtartinas, bent jau

metus pirmą žvilgsnį. Iš tiesų atsiskyrimas po Tridento susirinkimo[10] įvyko daug anksčiau, negu išsiskyrė laidotuvių papročiai. Per visą XVII a. buvo laidojama visai vienodai (žinoma, pagal liturgiją) ir Samuelio Pepys'o[11] laikų Anglijoje, ir bažnyčių interjero dailininkų Olandijoje ir mūsų Prancūzijos bei Italijos bažnyčiose. Papročiai buvo tokie pat.

Tačiau aiškinimas religijų skirtumu turi šiek tiek tiesos, kai teigiama, kad XIX a. katalikybė išpuoselėjo sentimentalų, jaudinantį ekspresyvumą, nuo kurio XVIII a., po didžiosios barokinės retorikos, buvo nutolusi, – savotišką romantinį neobaroką, labai svetimą XVII–XVIII a. išgrynintam protestantų tikėjimui.

Tačiau nedera pamiršti mūsų ką tik minėto fakto, kad egzaltuotas bei jaudinantis mirusiųjų kulto pobūdis nėra krikščioniškos kilmės. Jis kilo iš pozityvizmo, o katalikai jį perėmė ir taip tobulai įsisavino, jog netrukus ėmė laikyti savu.

Gal čia turėjo įtakos XIX a. socialinė-ekonominė raida? Tada didesnę reikšmę reikėtų teikti ne religijai, o industrializacijos bei urbanizacijos procesui. Neobarokiniai laidotuvių papročiai tikriausiai formavosi ten, netgi miestuose bei didmiesčiuose, kur buvo ryški kaimo įtaka, kurios nenustelbė ne itin spartus ekonomikos augimas. Klausimas lieka be atsako. Man atrodo, jis turėtų dominti istorikus, tyrinėjančius amerikiečių papročius.

Šiaip ar taip, išryškėjo lūžio linija, ir ji vėl apie XX a. vidurį ims kristi į akis; jei į tai neatsižvelgsime, bus

nesuprantamas didysis XX a. mirties neigimas, nes jis prasidėjo ir klostėsi tik vienoje šios ribos pusėję.

[1] Žr. Hanso Baldungo Grieno (miręs 1545 m.) paveikslus "Riteris, jo sužadėtinė ir Mirtis" Luvro muziejuje bei "Mirtis ir jauna moteris" – Bazelio muziejuje.

[2] J. Rousset. *La Littérature de l'âge baroque en France, Circé et le Paon.* – Paris: Corti, 1954.

[3] Daugelį kartų cituotas anekdotas, kurį papasakojo daktaras Louisas *Lettre sur l'incertitude des signes de la mort*, 1752, pakartotas Foederé straipsnyje "Signes de la mort", *in: Dictionnaire des sciences médicales,* 1818, vol. LI.

[4] G.Bataille. *L'Érotisme.* – Paris: Éd. de Minuit, 1957.

[5] M.Twain. *Les aventures de Huckleberry Finn.* – Paris: Stock, 1961.

[6] M.Vovelle. *Piété baroque et Déchristianisation, op. cit.* Taip pat žr. to paties autoriaus (drauge su G. Vovelle'iu) "Vision de la mort et de l'au-delà en Provence", *in: Cahiers des Annales,* nr. 29. – Paris: Colin, 1970 ir *Mourir autrefois,* serija. *Archives.* – Paris: Julliard-Gallimard, 1974.

[7] P.Ariès. "Contribution à l'étude du culte des morts à l'époque contemporaine", *in: Revue des travaux de l'Académie des sciences morales et politiques,* vol. CIX, 1966, p. 25–34; žr. šį straipsnį *infra,* p. 155.

[8] Projektai, pateikti Paryžiaus aukščiausiojo teismo generaliniam prokurorui po 1776 m. nutarimo dėl senųjų kapinių panaudojimo ne pagal ankstesnę paskirtį ir jų perkėlimo už miesto ribų; Joly de Fleury dokumentai, Nacionalinė biblioteka, ms. fr. 1209, folio 62–87.

[9] Lako, esančio šalia Po, atvejis, kurį pateikia H. Lefebvre'as.

[10] Katalikų Bažnyčios susirinkimas, vykęs su pertraukomis 1545–1563 m. Sušauktas Reformacijos padariniams likviduoti. (*Vert. past.*)

[11] Pepys'as Samuelis (1633–1703) – anglų rašytojas, laivyno administratorius, išgarsėjęs savo dienoraščiais, puikiai atspindinčiais to meto socialinį gyvenimą. (*Vert. past.*)

4
UŽDRAUSTA MIRTIS

Per tą ilgą laikotarpį, kurį apžvelgėme nuo ankstyvųjų viduramžių iki XIX a. vidurio, žmogaus laikysena mirties akivaizdoje pasikeitė, tačiau tai vyko taip lėtai, kad amžininkai nė nepastebėjo. Taigi nuo ketvirtojo mūsų amžiaus dešimtmečio esame šiurkščios tradicinių minčių bei jausmų revoliucijos dalyviai, tokios šiurkščios, jog ji nustebino visuomenės stebėtojus. Tai pasaulyje visiškai negirdėtas reiškinys. Mirtis, kadaise tokia akivaizdi, nes buvo tokia įprasta, paskendo užmaršty ir pranyko. Tapo gėdingu bei uždraustu dalyku[1].

Ši revoliucija įvyko gana apibrėžtoje kultūrinėje erdvėje, kurią aprašėme paskutiniame skyriuje: ten, kur mirusiųjų ir kapinių kultas XIX a. nepatyrė tos nepaprastos raidos, kurią matome Prancūzijoje, Italijoje ir Ispanijoje... Net atrodo, kad ši revoliucija prasidėjo Amerikoje, paskui

apėmė Angliją, Nyderlandus, industrinę Europą, o šiandien mūsų akyse pasiekė Prancūziją ir ten išplito.

Be abejo, iš pradžių, antroje XIX a. pusėje, jau susiduriame su tokiu jausmu: aplinkiniai linkę gailėtis ir nuo mirštančiojo slėpti jo sunkią būklę; vis dėlto pripažįstama, jog pernelyg ilgai slėpti nevalia (išskyrus ypatingus atvejus kaip tas, kurį 1902 metais aprašė Markas Twainas apsakyme *Kas tai – dangus ar pragaras?*), mirštantysis vieną gražią dieną turi viską sužinoti, tačiau artimiesiems pritrūksta žiaurumo ir negailestingos drąsos pasakyti tiesą. Žodžiu, iškyla tiesos klausimas.

Pirmoji melo dingstis buvo troškimas tausoti ligonį, palengvinti jo negalią. Tačiau labai anksti šis jausmas, kurio kilmė mums žinoma (nepakantumas kito žmogaus mirčiai bei naujas mirštančiojo pasitikėjimas savo aplinka), vėl buvo užgožtas kitokio, būdingo dabarčiai jausmo: vengti nerimo ir pernelyg stipraus, nemalonaus susijaudinimo, kurį sukelia bjauri agonija ir tiesiog pati mirtis pilnakraujame, laimingame gyvenime, turi nebe mirštantysis, o visuomenė, aplinkiniai, kadangi nuo šiol pripažįstama, kad gyvenimas visada laimingas arba privalo visada toks atrodyti. Niekas nepasikeitė mirties apeigose, bent jau išoriškai, ir dar neketinama jų keisti, bet stengiamasi jas išvaduoti nuo dramatinio krūvio. Subtilaus slėpimo procesas prasidėjo. Jis labai akivaizdus Tolstojaus apsakymuose apie mirtį.

1930–1950 metais šis procesas pagreitės. Pagreitėjimo priežastis – svarbus materialinis reiškinys: mirties vietos

pasikeitimas. Daugiau nebemirštama namuose, tarp savųjų, mirštama ligoninėje, vienatvėje.

Mirštama ligoninėje, kadangi ligoninė tapo vieta, kur slaugoma taip, kaip nebeįmanoma slaugyti namuose. Anksčiau ligoninė buvo vargdienių, keliaujančių maldininkų prieglauda, o dabar medicinos centras, kur gydoma ir kur kovojama su mirtimi. Gydomoji funkcija išlieka visur, tačiau tam tikro tipo ligonines imta laikyti privilegijuota mirties vieta. Mirštama ligoninėje, nes gydytojams nepavyko išgydyti. Į ligoninę vykstama arba bus vykstama ne pasigydyti, bet, deja, mirti. Amerikiečių sociologai nustatė, kad šiandien yra du sunkių ligonių tipai[2]: senovinių pažiūrų, ką tik atvykę imigrantai, dar prisirišę prie mirties tradicijų, mėginantys išplėšti ligonį iš ligoninės, kad šis numirtų namuose *more majorum**, ir kiti, labiausiai linkę į naujoviškumą, einantys mirti į ligoninę, nes mirti namuose pasidarė nepadoru.

Mirtis ligoninėje nebeduoda progos ritualinei ceremonijai, kuriai vadovaudavo mirštantysis, apsuptas giminaičių ir draugų, kaip ne kartą minėjome. Mirtis – techninis reiškinys, atsirandantis nutraukus gydymą, tai yra daugmaž pripažintu būdu, gydytojo bei ligoninės personalo sprendimu. Be to, daugeliu atvejų ligonis esti praradęs sąmonę. Mirtis buvo suskaidyta, suskirstyta į smulkius etapus, ir liko nežinoma, kuris iš jų yra tikroji mirtis: ar tada, kai prarandama sąmonė, ar kai nutrūksta

* Pagal protėvių papročius (*lot.*).

kvėpavimas... Visos šios kasdieniškos tylios mirtys pakeitė ir sunaikino didįjį dramatišką mirties veiksmą, ir niekas daugiau nebeturi jėgų nei kantrybės ištisas savaites laukti akimirkos, kuri neteko dalies savo prasmės.

Kaip jau ištirta, nuo XVIII a. pabaigos, pasidavęs jausmingumui, mirštantysis perduoda iniciatyvą savo šeimai, kuria jis nuo šiol visiškai pasitiki. Šiandien iniciatyvą iš šeimos, tokios pat paklaikusios kaip ir mirštantysis, perima gydytojas bei ligoninės personalas. Jie tampa mirties, mirties akimirkos, taip pat ir jos aplinkybių šeimininkais, ir buvo pastebėta, kad jie stengiasi iš savo ligonio išgauti *acceptable style of living while dying, acceptable style of facing death**. Akcentuojamas žodis "derama". Derama mirtis yra tokia mirtis, kuri būtų priimtina gyviesiems ir jų toleruojama. Jos priešingybė – *embarrassingly graceless dying***, kuri apsunkina gyvuosius, sukeldama pernelyg stiprias emocijas, o emocijų reikėtų vengti ne tik ligoninėje, bet ir visuomenėje. Jaudintis galima tik asmeniškai, t. y. slapta.

Štai kokia tapo didžioji mirties scena, tiek mažai kitusi per šimtmečius, o gal net tūkstantmečius. Laidotuvių apeigos taip pat pasikeitė. Trumpam palikime nuošaly amerikiečių papročius, prie kurių dar grįšime. Beje, naujosios šiuolaikinės mirties zonoje bandoma iki padoraus minimumo sumažinti neišvengiamas procedūras,

* Derama laikysena artėjant mirčiai, derama laikysena mirties akivaizdoje (*angl.*).

** Negraži, apsunkinanti mirtis (*angl.*).

skirtas pašalinti palaikus. Pirmiausia, svarbu, kad visuomenė, kaimynai, bičiuliai, kolegos, vaikai kuo mažiau pastebėtų, jog mirė žmogus. Jei laikomasi kai kurių formalumų ir jei apeigos dar paryškina atsisveikinimą su šiuo pasauliu, tai visa turi būti daroma diskretiškai ir neduoti dingsties jokioms emocijoms: todėl dabar, užbaigus laidojimo apeigas, šeimai nebereiškiama užuojautos. Akivaizdi gedulo demonstracija pasmerkta ir nyksta. Tamsūs drabužiai nebedėvimi, išvaizda niekuo nebesiskiria nuo kasdienės.

Pernelyg krintantis į akis sielvartas sukelia ne gailestį, o pasibjaurėjimą; tai protinio sutrikimo arba blogo išsiauklėjimo ženklas; tai *liguista.* Šeimos ratelyje irgi nesiryžtama duoti sau valią, bijant sujaudinti vaikus. Verkti tegalima tada, kai niekas nemato ir negirdi: vienišas ir drovus gedulas – vienintelė pagalba, tarsi savotiška masturbacija (Gorerio palyginimas).

Mirusįjį pašalinus, nebeiškyla jo kapo lankymo klausimas. Šalyse, kur mirties revoliucija radikali, pavyzdžiui, Anglijoje, kremacija tampa pagrindiniu laidojimo būdu. Kremacijai, kartais išbarstant pelenus, suteikiama pirmenybė ne vien tik todėl, kad norima sulaužyti krikščioniškąją tradiciją, pademonstruoti *enlightenment** ar naujoviškumą; tikroji priežastis yra ta, kad į kremaciją žiūrima kaip į kraštutinę priemonę sunaikinti ir užmiršti visa, kas gali likti iš kūno, jį anuliuoti: *too final.* Nepaisant

* Apsišvietimas, išprusimas (*angl.*).

kapinių administracijos pastangų, šiandien urnos visai nelankomos, o tuo tarpu laidojimo vietos dar tebelankomos. Kremacija nesiderina su maldininkyste.

Labai klystume, jeigu šį norą pabėgti nuo mirties priskirtume abejingumui mirusiesiems. Tiesą sakant, yra kaip tik priešingai. Ankstesnėje visuomenėje gedulo spindesys menkai tepaslėpdavo greitą susitaikymą su likimu: našliai vėl vesdavo, vos praslinkus keliems mėnesiams po žmonos mirties. Šiandien, priešingai, kai gedulas uždraustas, teigiama, kad našlių mirtingumas, praėjus metams po sutuoktinio mirties, daug didesnis negu stebimų to pat amžiaus porų.

Po Gorerio stebėjimų net patikėta, kad sielvarto slopinimas, draudimas jį viešai rodyti, priverstinė vieniša ir slapta kančia pasunkina traumą dėl brangaus asmens netekties. Šeimoje, kur jausmui teikiama per didelė reikšmė, kur priešlaikinė mirtis darosi vis retesnė (išskyrus autoavarijas), artimo žmogaus mirtis visada skaudžiai išgyvenama kaip ir romantinėje epochoje.

"Širdis skausmingai gedi vienos būtybės,
Ir visas pasaulis jai regis tuščias".

Bet šito nebegalima pasakyti garsiai.

Visi mūsų ką tik apžvelgti reiškiniai liudija ne ką kita, o tiktai draudimą: kas anksčiau buvo privaloma, nuo šiol – draudžiama.

Tai anglų sociologo Geoffrey Gorerio nuopelnas. Jis pirmasis atskleidė šį nerašytą mūsų industrinės civilizacijos

įstatymą[3], puikiai parodęs, kaip mirtis tapo tabu ir, nustūmusi seksą, XX a. virto svarbiausiu draudžiamu dalyku. Anksčiau vaikams buvo sakoma, kad jie gimė kopūstuose, tačiau jie dalyvaudavo didelėje atsisveikinimo scenoje prie mirštančiojo lovos. Šiandien jie nuo mažumės susipažinę su meilės fiziologija, tačiau kai nebemato savo senelio ir tuo stebisi, jiems sakoma, kad jis ilsisi gražiame sode tarp gėlių: *Mirties pornografija* – taip pavadintas pranašingas Gorerio straipsnis, pasirodęs 1955 metais[4]. Kuo labiau visuomenėje silpnėjo karalienės Viktorijos laikų seksualiniai varžymai, tuo labiau ji stūmė į šalį visa, kas susiję su mirtimi. O įsigalėjus draudimui, tuo pat metu prasideda jo pažeidinėjimai: "prakeiktojoje" literatūroje vėl pasirodė erotikos ir mirties mišinys, kurio siekta XVI–XVIII a., o kasdieniame gyvenime – žiauri mirtis.

Draudimo įsigalėjimas turi gilią prasmę. Nelengva draudimo sampratą išlaisvinti nuo sekso, kuris jau ilgą laiką – tačiau niekada taip neapsunkindamas kaip XIX a. – lėmė krikščioniškosios nuodėmės ir seksualumo painiavą. Mirties draudimas, priešingai, atsirado staiga po daugelio amžių laikotarpio, kai mirtis buvo viešas reginys, nuo kurio išsisukti ne tik niekam nekildavo mintis, bet sykiais jo net būdavo ieškoma. Kaip greitai viskas pasikeitė!

Priežastys išryškėja kaipmat: laimės siekimas, moralinė pareiga ir socialinė priedermė kurti kolektyvinę laimę, vengiant visko, kas kelia liūdesį ar rūpestį, visada dedantis laimingu, net jei slegia didelis sielvartas. Parodant kokį nors liūdesio ženklą nusidedama laimei, ja suabejojama,

o tada visuomenė rizikuoja prarasti savo egzistencijos pagrindą.

Knygoje, skirtoje amerikiečiams, pasirodžiusioje 1958 metais, Jacques'as Maritainas[5] atskleidė amžiną vieno mažo Jungtinių Valstijų miestelio dantistų optimizmą: "Jūs pradedate manyti, tai lyg savotiška svajonė, kad mirtis tarp laimingų šypsenų, baltų it angelo sparnai drabužių yra tikras malonumas, *a moment of no consequence. Relax, take it easy, it's nothing**.

Laimės idėja mus vėl nuveda į Ameriką, ir dabar pabandykime suvokti, kaip amerikietiškoji civilizacija priima šiuolaikinį požiūrį į mirtį.

Atrodo, jog šiuolaikinis požiūris į mirtį, t. y. mirties draudimas norint apsaugoti laimę, susiformavo Jungtinėse Valstijose apie XX a. pradžią. Tačiau nors šiame krašte kilęs, draudimas čia galutinai neįsigalėjo. Amerikiečių visuomenėje jis sutiko kliūtis, kurių nebuvo Europoje, ir ribas, kurias kitur peržengė. Amerikiečių požiūris į mirtį šiandien atrodo lyg keistas kompromisas tarp dviejų srovių, kurios traukė į dvi beveik priešingas puses.

Samprotavimai šia tema paremti labai menka dokumentacija, juos plėtoti toliau galėtume tik vietoje. Pasitenkinsime iškėlę problemą, laukdami amerikiečių istorikų komentarų, pataisymų ir kritikos.

* Akimirka be pasekmių. Atsipalaiduok, jauskis laisvai, tai niekis (*angl.*).

Kai pirmą sykį perskaičiau G.Gorerį, J.Mitford, H.Feifelį[6] ir kt., man pasirodė, jog šiandieninėje Amerikoje vėl suradau mąstysenos bruožų, būdingų Švietimo amžiaus Prancūzijai.

Forest Launo kapinės, ne tokios naujoviškos, kaip apie jas manė Evelynas Waugh[7], man priminė aprašymus kapinių, apie kurias svajojo XVIII a. pabaigos prancūzų projektų autoriai. Jų projektai, kilus Revoliucijai, neišvydo dienos šviesos, ir XIX a. pradžioje buvo pakeisti pompastiškesniais bei simboliškesniais romantizmo architektūros darbais. Iš visko atrodytų, tarsi Jungtinėse Valstijose romantizmo laikotarpio nebūtų buvę ir tarsi XVIII amžiaus – Švietimo amžiaus – papročiai būtų išsilaikę be pokyčių.

Šis pirmas įspūdis, ši pirma hipotezė – neteisingi. Liko neįvertintas amerikietiškasis puritonizmas, nesuderinamas su pasitikėjimu žmogumi, jo gerumu, jo laime. Žymiausi amerikiečių istorikai atkreipė į tai mano dėmesį, ir aš su mielu noru tai pripažįstu. Vis dėlto šiandieninis amerikiečių požiūris į mirtį kai kuo panašus į XVIII a. švietėjiškosios Europos požiūrį, ir tas panašumas nė kiek ne mažiau jaudinantis. Tačiau reikia pripažinti, kad psichologiniai reiškiniai, kuriuos ką tik išnagrinėjome, yra vėlesni. XVIII a., pirmoje XIX a. pusėje ir dar vėliau amerikiečių laidotuvės, ypač kaime, atitiko tradicijas: stalius padarydavo karstą [*coffin*, dar ne *casket*], šeima ir bičiuliai pasirūpindavo transportu ir laidotuvių procesija; pastorius, zakristijonas ir duobkasys atlikdavo

patarnavimus. Duobė dar XIX a. pradžioje kartais būdavo kasama sodyboje – tai naujoviškumo požymis, imituojantis senovinius laikus, iki XVIII a. vidurio neaptinkamas ir labai greitai atmestas. Dažniausiai kapinės kaimuose ir mažuose miesteliuose būdavo šalia bažnyčios; miestuose visur, kaip ir Europoje, apie 1830 metus jos iškeldinamos už miesto ribų, tačiau miestui jas pasiekus, apie 1870 metus, joms parenkama kita vieta ir čia nebelaidojama; netrukus jos sunyksta, ir Markas Twainas mums pasakoja, kaip skeletai naktimis jas palieka nešdamiesi, kas dar likę iš jų kapo (*Keistas sapnas*, 1870).

Senosios kapinės, kaip kadaise Europoje ir kaip dabar Anglijoje, buvo bažnyčios nuosavybė; naujosios kapinės priklausė privačioms bendrijoms, kaip svajojo XVIII a. projektų autoriai prancūzai. Tačiau jų svajonės neišsipildė, – Europoje kapinės tapo municipalinės, t. y. viešos ir niekada nebuvo patikėtos privačiai iniciatyvai.

XIX a. augant miestams, senieji staliai ar duobkasiai, arba vežimų ir arklių savininkai virto "verslininkais" (*undertakers**), t. y. patarnavimas mirusiesiems tapo profesija. Čia istoriją galima lyginti su Europos istorija, bent jau su ta Europos dalimi, kuri liko ištikima XVIII a. paprastumo kanonams ir nepersiėmė romantiniu patosu.

Situacija Nepriklausomybės karo metu, regis, pasikeitė[8]. Šiandieniniai *morticians***, kurie savo kilmės raštus

* Grabdirbiai (*angl.*).

** Laidotuvių biuro savininkai (*angl.*).

datuoja šiuo laikotarpiu, nurodo, kad jų pradininkas buvęs Dr. Holmes'as, tariamas gydytojas, išvytas iš medicinos mokyklos, pasižymėjęs aistra skrodimams ir lavonams. Jis siūlęs savo paslaugas aukų šeimoms ir, kalbama, pats vienas per ketverius metus balzamavęs 4000 lavonų. Tai neblogas tų laikų rodiklis. Kodėl gi vėl imtasi balzamavimo? Ar anksčiau tai buvo praktikuojama? Ar ši tradicija eina nuo XVIII a., to meto, kai visoje Europoje buvo madingas balzamavimas? Tačiau XIX a. šios mados Europoje atsisakyta, ir karai jos nebeatgaivino. Pažymėtina, kad balzamavimas Jungtinėse Valstijose dar prieš amžiaus pabaigą tapo verslu, nors dar ir nebuvo labai paplitęs. Minima Elisabetha "Ma" Green, gimusi 1884 metais, kuri, dar visiškai jaunutė, ėmėsi padėti savo miestelio verslininkui; dvidešimties metų ji jau buvo *licensed embalmer** ir šiuo amatu vertėsi iki mirties. 1900 metais pradedama balzamuoti Kalifornijoje[9]. Žinome, kad šiandien tai labai paplitęs mirusiųjų sutvarkymo būdas, beveik nežinomas Europoje ir charakteringas tik amerikiečiams – *american way of death***.

Peršasi mintis, jog tai, kad žmonės nuo seno teikia balzamavimui pirmenybę, turi kažkokią prasmę, bet ją sunku paaiškinti.

Galbūt tai tam tikras atsisakymas pripažinti mirtį tiek kaip natūralią baigtį, su kuria susitaikoma, tiek kaip dramatišką romantinio pobūdžio faktą. Ši prasmė paaiškėjo,

* Patentuota balzamuotoja (*angl.*).

** Amerikietiškas mirties būdas (*angl.*).

kada mirtis virto komercijos bei naudos objektu. To, kas neturi vertės, kadangi pernelyg gerai žinoma ir bendra, gerai neparduosi, kaip ir to, kas kelia baimę, siaubą ar kančią. Kad būtų galima mirtį parduoti, reikia ją padaryti malonią, tačiau reikia pripažinti, kad *funeral directors*, laidotuvių vadovai – šitaip nuo 1885 metų imta vadinti *undertakers* – nebūtų susilaukę pasisekimo, jei viešoji nuomonė nebūtų buvusi jiems bent kiek palanki. Jie save vadina ne paprastais paslaugų teikėjais, bet *doctors of grief**, atliekančiais panašų darbą kaip gydytojai ir kunigai, o to darbo tikslas nuo šio amžiaus pradžios – padėti gedintiems mirusiojo artimiesiems grįžti į normalią būseną. Naujasis *funeral director* (naujasis todėl, kad pakeitė paprastąjį *undertaker*) yra *doctor of grief, an expert in returning abnormal minds to normal in the shortest possible time, member of an exalted, almost sacred calling***.

Taigi gedulas, kėlęs visuomenės pagarbą, nebėra būtinas, jis tapo liguista būkle, kuri reikalauja gydymo, tad jį dera trumpinti ir išvis panaikinti.

Matome, kaip atsirado ir plėtojosi daugybė smulkių idėjų, kurios urbanizuotoje kultūroje, kur dominuoja laimės ieškojimas, susijęs su nauda, ir spartus ekonominis augimas, virto nūdieniu draudimu, pagrįstu puritonizmo griuvėsiais.

* Liūdesio gydytojai (*angl.*).

** Liūdesio gydytojas, ekspertas, pakeičiantis per trumpą laiką nenormalias mintis normaliomis, kilnios, beveik šventos profesijos atstovas (*angl.*)[10].

Tai turėtų savaime nukreipti mūsų akis į šiandieninės Anglijos padėtį, kokia ji, pavyzdžiui, aprašyta G. Gorerio, t. y. kai pašalinta beveik visa, kas primena mirtį.

Taigi čia ir paaiškėja amerikietiškojo požiūrio savitumas, amerikietiškieji papročiai nenužengė toli, sustojo kelyje. Mirtį labai norima pakeisti, ją nugrimuoti, padaryti didingą, tačiau nenorima, kad ji išnyktų. Aišku, su ja dingtų ir nauda, tačiau išankstinės didelės laidotuvių pirklių kainos nebūtų toleruojamos, jeigu neatitiktų tam tikro svarbaus visuomenės poreikio. Budėjimas prie mirusiojo, kurio industrinėje Europoje vis labiau vengiama, čia išliks: tai *viewing the remains. "They dont view bodies in England"**.

Kapinių lankymas ir tam tikra pagarba kapui taip pat išliks. Štai kodėl viešoji nuomonė ir *funeral directors* bjaurisi kremacija, kuri sunaikina palaikus pernelyg greitai ir visiškai (*too final*).

Laidotuvių nesigėdima, ir jos neslepiamos. Dėl šio labai būdingo komercijos ir idealizmo derinio jos tampa ryškios reklamos objektu kaip bet kuris kitas vartojimo objektas, sakysim, muilas arba kokia nors religija. Aš, pavyzdžiui, 1965 metais Niujorko autobusuose mačiau tokį užrašą: *The dignity and integrity of a Gawler. Funeral costs no more... Easy access, private parking for over 100 cars***.

* Palaikų apžiūra. "Lavonai Anglijoje neapžiūrimi" (*angl.*)[11].

** Garbusis ir nepriklausomas Gawleris. Laidotuvių išlaidos ne didesnės... Lengva privažiuoti, privati automobilių laikymo aikštelė daugiau negu 100 automobilių (*angl.*).

*Funeral homes** ryškiai ir "personaliai" (su direktoriaus portretu) reklamuojami keliuose arba gatvėse.

Vadinasi, reikia pripažinti, kad tradicinis pasipriešinimas išsaugojo atskiras mirties apeigas, kurių buvo atsisakyta ir kurių dabar atsisakoma industrinėje Europoje, ir ypač tarp viduriniųjų klasių.

Vis dėlto šios apeigos, nors ir buvo išsaugotos, pakito. *American way of death* – dviejų tendencijų – tradicinės ir euforinės – sintezė.

Taigi budynės ir atsisveikinimo vizitai išliko, ir lankytojai ateina nesidrovėdami ir nesibjaurėdami: tiesą sakant, jie kreipiasi ne į mirusįjį, kaip derėtų pagal tradiciją, bet kone į gyvąjį, kuris balzamavimo dėka yra tarsi dalyvis, laukiantis jūsų kaip svečio ar pasivaikščiojimų draugo. Galutinis išsiskyrimas sušvelnintas. Liūdesys ir gedulas iš šio raminančio susibūrimo pašalinti.

Taip yra galbūt todėl, kad amerikiečių visuomenė nevisiškai priėmė draudimą, ji gali juo lengvai suabejoti, o tuo tarpu jis plinta kitur, senosiose šalyse, kur mirusiųjų kultas vis dėlto įsišaknijęs.

Per pastarąjį dešimtmetį amerikiečių sociologai ir psichologai publikuoja vis daugiau darbų apie mirties aplinkybes šiuolaikinėje visuomenėje ir ypač ligoninėse. *Mirštančio paciento*[12] bibliografija palieka nuošaly dabartines laidotuvių ir gedulo sąlygas. Laikoma, kad jos

* Laidotuvių biurai (*angl.*).

patenkinamos. Autorius sukrečia kas kita: mirimo būdas, nežmoniška, vieniša, žiauri mirtis ligoninėse ir apskritai visuomenėje, kur mirusysis neteko svarbios vietos, turėtos pagal paprotį tūkstantmečius, kur mirties draudimas paralyžiuoja, trikdo aplinkinių elgesį ligoninėje ir namuose. Jie taip pat susirūpinę faktu, kad mirtis tampa laisvu medikų ir šeimos nuosprendžio – nūdienio gėdingo ir slapto nuosprendžio – objektu. Ir ši paramedicininė literatūra, kuriai dar nerandama lygios Europoje, vėl grąžina mirtį į diskusijų sritį, iš kur ji buvo išvyta. Mirtis vėl tampa reiškiniu, apie kurį kalbama. Draudimui iškyla grėsmė, tačiau tiktai ten, kur jis atsirado ir kur susidūrė su apribojimu. Kitur, kitose industrinėse visuomenėse, jis išsaugojo savo valdas ir net jas plečia.

[1] P.Ariès. "La mort inversée", *in: Archives européennes de sociologie*, vol. VIII, 1967, p. 169–195; žr. šį straipsnį *infra*, p. 177.

[2] B.G.Glaser and A.L.Strauss. *Awareness of Dying.* – Chicago: Aldine, 1965. Žr. *infra*, p. 186 *sq.*

[3] G.Gorer, *op. cit.*

[4] G.Gorer. "The Pornography of Death", *in: Encounter*, 1955, spalis. Šis straipsnis įdėtas kaip priedas jo paskutinėje knygoje *Death, Grief and Mourning.* – New York: Doubleday, 1963. Žr. *infra*, p. 193.

[5] J.Maritain. *Réflexions sur l'Amérique.* – Paris: Fayard, 1959.

[6] J.Mitford. *The American Way of Death.* – New York: Simon and Schuster, 1963; į pranc. k. vertė J.Parsons. *La Mort à l'américain.* – Paris: Plon, 1965. H. Feifel et al. *The Meaning of Death.* – New York: Mc Graw Hill, 1959.

[7] E.Waugh. *The Loved One.* – London: Chapman and Hall, 1950; į pranc. k. vertė D.Aury. *Ce cher disparu.* – Paris: Laffont, 1949.

8 J.Mitford, *op. cit.*

9 Čia kalbama ne apie balzamavimą, kurio paskirtis padaryti kūną nedūlantį, bet apie laikiną konservavimo būdą trumpam išlaikyti gyvo žmogaus išvaizdą. (*Vert. past.*)

10 Pagal J.Mitford, *op. cit.*

11 *Ibid.*

12 *The Dying Patient.* – New York: Russel Sage Fondation, 1970. Šio kolektyvinio O.G.Brimo sudaryto veikalo bibliografijoje skelbiama 340 neseniai parašytų darbų. Joje neminimas joks veikalas apie laidotuves, kapines, gedulą ar savižudybę.

IŠVADA

Dabar vietoj išvados pamėginkime suvokti pagrindinę mūsų nustatytų ir išnagrinėtų pokyčių prasmę.

Iš pradžių susidūrėme su labai senu, labai patvariu ir labai paplitusiu kasdienišku jausmu mirties akivaizdoje, jausmu be baimės ir nevilties, lyg pasyviu nuolankumu, lyg mistiniu pasitikėjimu.

Mirties akimirką dar labiau negu kitomis sunkiomis egzistencijos valandėlėmis išryškėja Lemtis, ir mirštantysis ją pasitinka per viešą apeigą, kurios ritualas įtvirtintas papročių. Vadinasi, mirties ceremonija yra bent jau tiek pat svarbi kaip laidotuvės ir gedulas. Mirtis – tai savo *Lemties* atpažinimas, kai kiekvienas suvokia, kad jo asmenybė, aišku, nėra sunaikinta, bet užmigusi – *requies**.

* Besiilsinti (*lot.*).

Ši *requies* sąvoka perša būsimos egzistencijos prielaidą, tačiau prislopintos, nebe tokios ryškios egzistencijos – tai pagonybės pilka šešėlių arba lervų egzistencija, o senosios krikščionybės bei liaudies krikščionybės – vėlių gyvenimas. Šis tikėjimas nepriešina, kaip mes šiandien manome, buvusio ir būsimo laiko, dabartinio ir pomirtinio gyvenimo. Liaudies pasakose mirusieji yra tokie pat veikėjai kaip ir gyvieji, o gyvieji tiek pat mažai individualizuoti kaip ir mirusieji. Ir vieniems, ir kitiems vienodai trūksta psichologinio tikroviškumo.

Toks požiūris į mirtį išreiškė susitaikymą su Lemtimi ir abejingumą pernelyg įvairioms ir savitoms asmenybės formoms.

Jis gyvavo tiek pat kaip ir kasdieniškas jausmas mirties bei mirusiųjų akivaizdoje, bent jau iki romantizmo.

Tačiau *litterati** aplinkoje, aukštuomenėje, šis požiūris subtiliai pakito, nors papročių tebebuvo laikomasi.

Mirtis liovėsi būti ypatinga, tačiau nesąmoninga savimarša, ji taip pat liovėsi būti nuolankiu, tačiau nesuvokiamu susitaikymu su baisia Lemtimi. Ji tapo vieta, kur kiekvieno gyvenimo, kiekvienos biografijos savitumai išryškėja aiškios sąmonės šviesoje, kur viskas pasverta, apskaičiuota, užrašyta, kur viskas gali būti pakeista, prarasta arba išgelbėta. Šių viduriniųjų viduramžių metu, nuo XII iki XIV a., kai buvo dedami šiuolaikinės civilizacijos pagrindai, asmeniškesnis ir intymesnis mirties jausmas,

* Išsilavinę, apsišvietę žmonės (*lot.*).

"mano" mirties jausmas pasireiškė nepaprastu prisirišimu prie gyvenimo, be to, – tai makabriškosios XIV a. ikonografijos prasmė – karčiu pralaimėjimo ir drauge mirtingumo suvokimu: *aistra būti, nerimu, kad nepakankamai būsi.*

Šiuolaikinėje epochoje mirtis, nors, regis, temos ir apeigos liko senovinės, sukėlė abejonių ir vogčiomis pasišalino iš kasdieniškų daiktų pasaulio. Vaizduotės pasaulyje ji susiliejo su erotika, sulaužydama įprastinę tvarką. Religijoje daug stipriau negu viduramžiais (nors jie kaip tik tam davė pradžią) išreiškė panieką pasauliui ir nebūtį. Šeimoje, net kai buvo tikima pomirtiniu gyvenimu, realesniu pomirtiniu gyvenimu, tikru šio gyvenimo perkėlimu į amžinybę, mirtis, mylimos būtybės mirtis, kito mirtis, buvo nepriimtinas išsiskyrimas.

Taigi mirtis pamažu įgavo kitą veidą, nors ir nutolusį, tačiau dramatiškesnį ir labiau įtemptą – mirtis kartais kilni (graži Lamartine'o mirtis), tačiau netrukus ginčytina (bjauri ponios Bovari mirtis).

XIX a. ji atrodė visur esanti: laidotuvių procesijos, gedulingi drabužiai, kapinių bei jų ploto didinimas, kapų lankymas, prisiminimų kultas. Tačiau ar ši pompastika slapta nerodė, kad senovinis, vienintelis iš tikrųjų įsišaknijęs kasdieniškas, natūralus jausmas silpsta? Šiaip ar taip, tas išraiškingas mirties dekoras mūsų laikais apvirto aukštyn kojom, ir mirtis pasidarė *nenusakoma.* Nuo šiol viskas vyksta taip: nei tu, nei tie, kurie man brangūs, nei aš nebesame mirtingi. Techniškai mes suvokiame, jog

galime mirti, ir apdraudžiame gyvybę, kad apsaugotume saviškius nuo vargo. Tačiau iš tikrųjų, širdies gelmėse, jaučiamės esą nemirtingi.

Bet keista, mūsų gyvenimas nuo to neprasiplečia. Ar egzistuoja nepertraukiamas ryšys tarp minties apie mirtį ir minties apie save? Ar reikia šiuo atveju pripažinti: pirma, kad šiuolaikinis žmogus mažiau trokšta gyventi negu viduriniųjų viduramžių žmogus, ir antra, kad mūsų techninės kultūros nebeįstengia grįžti prie naivaus pasitikėjimo Lemtimi, kurį taip ilgai paprasti žmonės išreikšdavo mirdami?

MARŠRUTAI
1966-1975

1
TURTAS IR SKURDAS MIRTIES AKIVAIZDOJE VIDURAMŽIAIS

Santykis tarp mirties ir turto ar skurdo gali būti vertinamas dviem aspektais. Vienas, demografinis, tai nelygybė ligos ir ypač maro atveju. Kitas – tik prie jo ilgėliau ir sustosime – tai egzistencinė turtuolio ir vargšo laikysena mirties akivaizdoje. Iš karto atmeskime pasenusį aiškinimą, vieno nuolankumą priešinantį kito maištui. Blogas turčius išsigandęs ne daugiau už vargšą Lozorių, mirties šokių valstietis ne mažiau nustebęs už imperatorių. Baimė tik XIX–XX a. užtvindys ištisus Vakarų civilizacijos plotus, ir tik tada bus atsisakyta pripažinti mirtį. Iki tol pokyčio faktoriai kitokio pobūdžio: jie sietini su asmeninės individualybės suvokimu arba, priešingai, su atsidavimu bendram *fatum*.

Pirmoje viduramžių pusėje mirties ritualas grindžiamas daug senesniais elementais. Paskui jis galėjo patirti didelių pokyčių, ypač aukštesnėse visuomenės klasėse, ir negreit išryškėjo, nes ne viskas vyko viešai; su juo vėl susiduriame La Fontaine'o pasakėčiose arba Tolstojaus apsakymuose.

Šis ritualas pirmiausia nurodo, kaip reikia mirti. Tai prasideda nujautimu. Rolandas "jaučia: mirt atėjo metas" ir La Fontaine'o artojas jaučia artėjant mirtį. Tada sužeistasis arba ligonis atsigula, jis guli ant žemės arba lovoje, apsuptas draugų, bendražygių, giminaičių, kaimynų. Tai pirmas šios viešos liturgijos veiksmas. Paprotys suteikia mirštančiajam laiko apgailėti gyvenimą, bet reikalauja, kad tai būtų padaryta greitai ir santūriai. Vėliau jis prie to nebegrįš: atokvėpio laikas baigtas.

Paskui jis privalo atlikti tam tikras pareigas: atsiprašo aplinkinių, liepia atlyginti padarytas skriaudas, atiduoda Dievo globon savo mylimus gyvuosius ir pagaliau kartais išsirenka vietą kapui; iš šio sąrašo atpažįstame testamentų planą: mirštantysis garsiai ir viešai paskelbia tą patį, ką nuo XII a. prašys surašyti klebono arba notaro. Tai antras veiksmas, ilgiausias ir svarbiausias.

Po atsisveikinimo su pasauliu seka malda. Pirmiausia mirštantysis išpažįsta savo kaltę kaip visi atgailautojai, pakėlęs sudėtas rankas į dangų. Paskui kalba labai seną, Bažnyčios paveldėtą iš Sinagogos maldą, pavadintą gražiu *commendacio animae* vardu. Jei dalyvauja kunigas, jis duoda jam *absolutio**, peržegnodamas ir apšlakstydamas

švęstu vandeniu (*asperges me cum hysopo et mundabor*** – sakoma per atleidimo apeigą, kuri ilgą laiką pas mus buvo atliekama prieš Sumą). Galiausiai įsigalės įprotis suteikti mirštančiajam ne paskutinįjį patepimą, bet komuniją: *Corpus Christi*. Kai šis trečias, paskutinis, veiksmas baigiasi, merdinčiajam belieka laukti greitos mirties.

Liturgikos specialistai, kaip vyskupas de Mende'as, Durand'as, nurodo, kad mirštantysis turi gulėti aukštielninkas, galva į Rytus: štai kodėl jis guldomas išardomoje, lengvai sukiojamoje lovoje, tai, be abejonės, neštuvai, ant kurių bus gabenamas.

Kai tik velionis išleidžia paskutinį kvapą, prasideda iškilmingos laidotuvės. Šios pomirtinės apeigos vienintelės išliko iki mūsų dienų, tačiau ritualizuota mirties siaurąja prasme scena ilgą laiką taip pat buvo svarbi.

Laidotuvės susidėjo iš keturių skirtingų dalių. Pirmoji, labiausiai krintanti į akis ir vienintelė dramatiška iš viso mirties ritualo, buvo gedulas.

Audringiausiai skausmas reiškiamas ("skausmas" – žodžio "gedulas" atitikmuo) tuojau po mirties. Dalyviai plėšo savo drabužius, raunasi plaukus ir barzdą, draskosi skruostus, aistringai bučiuoja lavoną, alpsta ir protarpiais, atsigaivelėję iš transo, sako pagiriamuosius žodžius velioniui – tai viena iš laidotuvių kalbų užuomazgų.

Antroji dalis – vienintelė religinė. Vėl pakartojamas

* Nuodėmių atleidimas (*lot.*).

** Apšlakstyk mane, Viešpatie, ir būsiu tyras (*lot.*).

nuodėmių atleidimo aktas, atliktas velioniui dar gyvam esant. Norint šį aktą atskirti nuo sakramentinio nuodėmių atleidimo gyvajam, jis pavadintas kalčių atleidimu. Kaip tik tai ir vaizduoja skulptūros: aplink lovą ar sarkofagą stovi kunigas, atliekąs kulto apeigas, ir jo patarnautojai, vienas laiko kryžių, antras giesmyną, kiti švento vandens indą, smilkytuvą ir žvakes.

Trečioji dalis – palydos. Po kalčių atleidimo, aprimus raudoms, kūnas įvyniojamas į paklodę arba drobulę, dažnai paliekant atidengtą veidą, ir visada nešamas karste, lydint keliems draugams, į vietą, kur bus užkastas, arba į sarkofagą. Jeigu velionis ne dvasininkas, jo nelydi nei kunigas, nei vienuoliai. Tai pasaulietiška apeiga, paveldėta iš pagoniškos praeities. Ji dar ilgai buvo svarbi tautosakoje. Palydos turėjo savo taisykles: nustatytą maršrutą, nustatytus sustojimus.

Pagaliau ketvirtoji dalis – pats laidojimas; ji labai trumpa ir be iškilmių. Tačiau kartais prie sarkofago vėl kartojamas nuodėmių arba veikiau kalčių atleidimo aktas. Tai leidžia manyti, jog ši apeiga buvo bendra ir turtingiesiems, ir vargšams. Tokią, kokią spėjame buvus iš riterių poezijos arba viduramžių skulptūrų, vėl matome XVIII–XIX a. kaimo laidotuvėse. Šie mirties papročiai sudaro harmoningą visumą ir priklauso vienai kultūrai.

Be abejonės, žymių žmonių sarkofagai būdavo iš marmuro, jų karstą lydėdavo prabangiai apsirengę riteriai (juodi drabužiai dar nedėvimi), kalčių atleidimo aktas atliekamas degant daugiau žvakių, dalyvaujant daugiau

dvasininkų, iškilmingiau, jų laidojimo drobulės brangaus audeklo. Tačiau dėl šių turto ženklų laidotuvės mažai pasikeisdavo. Dalyvių judesiai būdavo tokie pat, perteikdavo tą patį nuolankumą, tą patį susitaikymą su likimu, tą patį ryžtą nedramatizuoti.

Viduriniaisiais viduramžiais vienoda laikysena mirties akivaizdoje išnyko. Galingiausieji kilme, turtu, kultūra suteikė bendram modeliui naujų bruožų, o tai jau byloja apie didelį mąstysenos pasikeitimą.

Kuo tie pasikeitimai pasireiškia? Pirmoji veiksmo dalis – mirtis – atrodo nepakitusi iki XIX a. pabaigos net aukštesnėse klasėse, kur ji išsaugojo viešą apeiginį pobūdį. Iš tikrųjų ji subtiliai pakito viduriniaisiais viduramžiais dėl naujų motyvų, tokių kaip asmeninis Teismas. Prie ligonio lovos visada susirenka giminės ir draugai. Tačiau jų tarsi nėra, mirštantysis jų nebemato, jį užvaldo reginys, apie kurį aplinkiniai nė nenumano. Į kambarį nusileidžia dangus ir pragaras, iš vienos pusės – Kristus, Švenčiausioji Mergelė ir visi šventieji, iš kitos – demonai, kartais laikantys sąskaitų knygą, kurioje surašyti geri ir blogi darbai. Tai XIV–XVI a. *artes moriendi* ikonografija. Teismas vyksta nebe kosminėje erdvėje, o šalia mirštančiojo lovos, ir prasideda tada, kai teisiamasis dar neišleidęs paskutinio atodūsio. Dar tebebūdamas gyvas jis kreipiasi į savo užtarėją: "Sudėjau į Tave savo viltis, Mergele Marija, Dievo Motina..." Velnias, stovintis už lovos, reikalauja atiduoti, kas jam priklauso: "Remdamasis teisingumu bei sąžiningumu, reikalauju savo dalies – sielos, paliekančios šį

kūną ir pilnos nešvarumų". Švenčiausioji Mergelė atidengia savo krūtinę, Jėzus Kristus rodo savo žaizdas. Ir Dievas mirštančiajam suteikia malonę: "Dėl šių šešių permaldavimo ženklų tavo prašymas bus išklausytas".

Tačiau taip atsitinka, kad Dievas tampa ne tiek teisėju, skelbiančiu nuosprendį kaip šioje 1340 metų scenoje, kiek paskutinio išbandymo, duodamo žmogui prieš pat mirtį, arbitru. Laisvas žmogus pats teisia save. Dangus ir pragaras žmogaus ir blogio kovoje dalyvauja kaip liudytojai: mirštantysis gali mirties akimirką viską laimėti arba visko netekti.

Išbandymas susideda iš dviejų pagundų. Pirmiausia žmogus gundomas neviltimi arba pasitenkinimu. Antroji pagunda – ir čia tik ji mus domina – tokia: demonas rodo mirštančiajam visa, ką jis gyvenime turėjo ir ką beprotiškai mylėjo, ir ką dabar mirtis grasina iš jo atimti. Jei mirštantysis sutiks visko atsisakyti, bus išgelbėtas, o jei norės nusinešti į Anapus, bus pasmerktas. Šios laikinos gėrybės, siejančios jį su pasauliu, *omnia temporalia*, – tai ir daiktai, *omnia alia eius mundi desiderabilia**, ir gyvos būtybės, žmona, vaikai, brangūs giminaičiai. Vienų ar kitų meilė vadinama *avaritia*, tai ne troškimas kaupti ar baimė išleisti, ką ir reiškia prancūzų kalbos žodis *avarice*. *Avaritia* – godi aistra gyvenimui, tiek žmonėms, tiek ir daiktams, net ir tiems žmonėms, kuriuos šiandien laikome nusipelniusiais begalinio prisirišimo, tačiau kurie tada garsėjo kaip nutolę

* Visi kiti geidžiami šio pasaulio dalykai (*lot.*).

nuo Dievo. Prieš du šimtmečius iki mūsų nagrinėjamų tekstų atsiradimo šventasis Bernardas *vani* ir *avari* jau priešino su *simplices* ir *devoti. Vani*, priešingai negu *simplices*, nuolankieji, ieškojo tuščios garbės. *Avari*, atvirkščiai negu *devoti*, pasišventusieji Dievui, mylėjo gyvenimą ir pasaulį.

Mirštantysis trokšdavo pasiimti savo turtus į Anapus. Bažnyčia labai smarkiai to nedraudė, tačiau įspėdavo, kad jis kartu su jais eis į pragarą: paveiksluose, vaizduojančiuose Paskutinį teismą, šykštuolį matome tarp kankinamųjų su kabančiu pinigų kapšu ant kaklo; meilę laikiniems turtams jis išsaugo ir amžinybėje. Viename Jeronimo Boscho paveiksle demonas įsirėžęs traukia iš skrynios didžiulį pinigų maišą ir deda ant mirštančiojo lovos, kad šis turėtų jį šalia savęs mirties valandą.

Iš tikrųjų viduramžių pabaigos ir naujųjų amžių pradžios žmogus beprotiškai mylėjo gyvenimą. Mirties akimirka jam sukeldavo aistros priepuolį, kurį perteikia *artes moriendi* paveikslai, o dar geriau jų aiškinimai.

Bendras mirties suvokimas nutolo nuo ramaus ir nuolankaus *Rolando giesmės* modelio. Jis pasidarė dramatiškas ir nuo šiol išreiškia naują požiūrį į turtą.

Ne visi turtai laikini. Iš tiesų išmokta atpažinti dvasinius turtus, leidžiančius įsigyti Dievo malonių, be abejonės, priešingus laikiniesiems, tačiau iš esmės mažai tesiskiriančius nuo jų savo prigimtimi.

Pirmame krikščioniškojo jausmo istorijos tūkstantmetyje tikintysis, atidavęs savo palaikus *ad sanctos*, pats pasidarydavo šventas. Vulgatoje "šventas" rašoma ten,

kur mes šiandien sakome "ištikimas" arba "tikintis". Šventasis nesijaudino dėl išganymo: jam buvo pažadėtas amžinas gyvenimas, ir jis užmigęs laukė antrojo Kristaus atėjimo ir savo prisikėlimo dienos. Viduriniaisiais viduramžiais, priešingai, niekas nebuvo tikras dėl išganymo: nei dvasininkai, nei vienuoliai, nei popiežiai, verdantys pragaro katile. Reikėjo apsirūpinti Bažnyčios saugomu maldų ir malonių lobiu. Šis poreikis iš pradžių tikriausiai atsirado Karolingų laikais tarp vienuolių. Štai tada prie katedrų ir vienuolynų ėmė burtis maldų brolijos. Mes apie jas žinome iš mirusiųjų popieriaus ritinėlių ir mirimų registracijos knygų: ten pažymėti sąrašuose esančių mirusiųjų paminėjimai kapitulos maldoje arba Mišios už mirusiuosius kaip Kluni vienuolyne.

Nuo XIII a., ir, be abejonės, dėka elgetaujančių vienuolių, iki XVIII a. vaidinusių svarbų vaidmenį mirties reikaluose, apeigos, iš pradžių praktikuojamos tik dvasininkų, plačiau paplito ir tarp urbanizuotų pasauliečių. Spaudžiamas Bažnyčios ir pomirtinio gyvenimo baimės, žmogus, pajutęs artėjant mirtį, norėjo apsirūpinti dvasinėmis garantijomis.

Ką tik matėme, kad jis tada buvo atsidūręs prieš tokią alternatyvą: arba išsaugoti savo meilę *temporalia* ir pražudyti sielą, arba dėl dangiškos palaimos atsisakyti *temporalia*. *Aeterna** garantijos dėka jis rado savotišką kompromisą, kad ir siela būtų išgelbėta ir ne visos

* Čia: amžinieji dalykai (*lot.*).

temporalia paaukotos. Testamentas buvo religinė ir kone sakramentalinė priemonė panaudoti turtus sielos išganymui ir iš esmės išsaugoti meilę žemiškiesiems dalykams, visiškai nuo jų atsiribojus. Tokia koncepcija puikiai parodo dviprasmišką viduramžių žmogaus požiūrį į šį ir aną pasaulį.

Testamentas – tai draudimo sutartis, sudaryta tarp testatoriaus ir Bažnyčios, Dievo pavaduotojos. Sutartis, turinti du tikslus: pirmiausia, tai "dangaus pasas" (pasak J. Le Goffo[1], jis garantuodavo amžinybės ryšius ir už tai būdavo sumokama laikina moneta – testamentu paliktais turtais), bet sykiu tai ir šio pasaulio dokumentas, suteikiantis teisę naudotis per gyvenimą įgytu turtu, ir už šią garantiją šį kartą būdavo sumokama dvasine moneta – Mišiomis, maldomis, gailestingumo darbais.

Kraštutiniai ir ryškiausi yra dažnai minimi atvejai, kai turtingi pirkliai didžiausią savo turto dalį palikdavo vienuolynui, kuriame užsidarydavo numirti. Ilgai gyvavo paprotys prieš mirtį apsivilkti vienuolio abitu. XVII a. testatoriai dar primena, kad jie priklauso Trečiajam ordinui ir dėl to turi teisę į specialias bendrijų maldas. Kitais, dažnesniais, atvejais testamente numatytas turto paskirstymas būdavo vykdomas *post mortem**.

Bet kuriuo atveju paveldėtojams atitekdavo tik dalis turto. Istorikams kėlė nuostabą, kad "šitaip viduramžiais atsisakoma turto, godžiai kaupto per visą gyvenimą, tai...

* Po mirties (*lot.*).

rodo, nors ir *in extremis*, kaip didžiausi žemiškų gėrybių goduoliai galų gale ima niekinti pasaulį"[2].

XIV a. aristokratas "nuskurdina savo paveldėtojus užrašydamas turtą labdarai ir maldoms: aukoja vargšams, ligoninėms, bažnyčioms, vienuolių ordinams, Mišioms, kurios skaičiuojamos šimtais ir tūkstančiais, už savo sielos ramybę"[3]. Pirkliai turėjo tokį pat įprotį. Dažnai cituojamas Saporio tekstas apie Bardi šeimą pabrėžia "kontrastą tarp kasdienio šių drąsių ir atkaklių žmonių, didžiulių turtų kūrėjų, gyvenimo ir amžinosios bausmės baimės, nes tie turtai sukaupti abejotinais būdais".

Ar nereikia pripažinti, kad toks pajamų paskirstymas labai būdingas ikiindustrinėms visuomenėms, kur turtas buvo kaupiamas? XIII–XVII a. krikščioniškųjų Vakarų senosios visuomenės buvo linkusios į dosnumą, turtai neretai buvo užrašomi labdarai ir maldoms. Šį klausimą iškėlė P. Veyne'as[4]: "Nuo industrinės revoliucijos pradžios metinis pelnas galėjo būti investuojamas į gamybinį kapitalą, mašinas, geležinkelius ir t. t., anksčiau šis pelnas netgi gana primityviose civilizacijose dažniausiai būdavo įdedamas į viešuosius arba religinius pastatus" ir, dar pridursiu, tapdavo brangenybėmis, aukso ir sidabro dirbinių bei meno kolekcijomis, gražiais daiktais: *omnia temporalia*. "Kadaise, kai pajamos nebūdavo pravalgomos, turtuoliai jas kaupdavo. Tačiau vieną dieną visą turtą reikėdavo išskirstyti; tą dieną žmogus apsispręsdavo, kam jį panaudoti: bažnyčios statymui ar labdarai ir maldoms. Geradariai, kurie užrašydavo turtą labdarai ir

maldoms, iki industrinės revoliucijos buvo labai paplitęs *homo oeconomicus* tipas..."

"Vieną dieną visą turtą reikėdavo išskirstyti". Tačiau ši diena pasirenkama nevienodai: senovėje ją nulemdavo dovanotojo karjeros vingiai. Nuo viduramžių vidurio ir per visus naujuosius laikus, ji, priešingai, buvo susijusi su mirties akimirka arba mintimi, kad ši akimirka jau čia pat. Tarp požiūrio į turtą ir požiūrio į mirtį susiformavo santykis, nežinomas nei senovėje, nei industriniais laikais. Tai ir yra vienas pagrindinių šios tokios vienalytės visuomenės savitumų nuo viduramžių vidurio iki XVII a. vidurio.

Maxas Veberis kapitalistą, iš savo turto negaunantį jokio tiesioginio malonumo, o turtų kaupimą ir naudą laikantį savitiksliu, supriešino su ikikapitalistinio laikotarpio žmogumi, kurį patenkina jau pats turėjimo faktas: tai godumas, arba *avaritia*. Tačiau jis rašo: "Kad žmogus kaip uždavinį, kaip vienintelį gyvenimo tikslą galėtų pasirinkti idėją nusileisti į kapą, prikrautą aukso ir turtų, jam (ikikapitalistiniam žmogui) tai atrodė kaip iškrypęs instinktas, *auri sacra fames**". O iš tikrųjų, regis, yra priešingai: kaip tik ikikapitalistinis žmogus troško "nusileisti į kapą, prikrautą aukso ir turtų", ir nenorėjo susitaikyti su mintimi, kad reikės "palikti namus, derlingas žemes ir sodus". Tuo tarpu nedaug yra pavyzdžių, be tėvo Gorijo, dviveidžio, vidutinio amžiaus personažo, kad XIX a. verslininkas būtų taip prisirišęs prie savo įmonių ar

* Prakeiktas aukso troškimas (*lot.*).

vertybinių popierių. Šiuolaikinė turto koncepcija nepalieka mirčiai tokios vietos, kokią ji turėjo viduramžiais ir iki pat XVIII a., be abejonės, todėl, kad ji ne tiek hedonistinė ir visceralinė, kiek metafizinė ir dvasinė.

Be to, vienuoliai jausdavo ypatingą dėkingumą dovanotojui, troškimą, kad jo pavyzdžiu būtų sekama, taip pat pagarbą šių paskutiniosios valandos kandidatų į vienuolius turtui ir pasaulietinei sėkmei. Jie skirdavo jiems jau matomus kapus, – o tai išimtinis ir priešingas vienuolyno tvarkai dalykas – ir pagiriamąsias epitafijas. Štai epitafija, kurią Švento Vasto vienuolyno vienuoliai XIV a. pradžioje sukūrė Baude'ui de Crespinui, turtingam Araso miestelėnui. Jis nebuvo, kaip teigia įrašas, toks vienuolis kaip kiti:

Niekada neregėsime panašaus į jį,
Jis vienas daugiau pasitarnavo žmonėms negu šimtai kitų.

Longpono abatijoje galėjai perskaityti XIII a. Plezansos vyskupo atstovo Grégoire'o epitafiją, atkurtą Gaignières'o:

Jis paliko savo vaikus, draugus ir turtą (omnia temporalia), kad galėtų nuolankiai tarnauti Dievui, ir gyveno šiame vienuolyne kaip pamaldus vienuolis, labai giliai ir karštai tikėdamas, o paskui šventai ir džiaugsmingai atidavė Viešpačiui savo dvasią.

*Felix avaritia!** Nes didelė kaltė – didelė ir atgaila, nes ji tokių pavyzdingų atsivertimų ir tokių naudingų turto

* Laimingas šykštumas (*lot.*).

perleidimų priežastis. Tačiau ne vien dėl jų paskutinės paskirties – bažnyčioms, ligoninėms išlaikyti, kulto reikmenims įsigyti – turtai būdavo pateisinami. Testamentuose taip pat atsiranda tezė, kuri, esant tam tikroms sąlygoms, pašalina skrupulus ir įteisina tam tikrą naudojimąsi turtu:

Turtą, kurį Dievas, mano Kūrėjas, man siuntė ir dovanojo, noriu sutvarkyti ir paskirstyti testamente pareikšdamas paskutinę savo valią šitaip. (1314)
Norėdamas ir trokšdamas padalyti savo turtą, kurį Viešpats Jėzus Kristus man dovanojo mano sielos labui ir išganymui. (1399)
Norėdamas išdalyti Dievo garbei ir šlovei turtą ir daiktus, dovanotus šiame pasaulyje mano malonaus gelbėtojo Jėzaus Kristaus. (1401)
Rūpindamasis pagydyti ir išgelbėti savo sielą bei sutvarkyti ir paruošti save patį ir turtą, kurį Dievas man buvo davęs ir suteikęs. (1413)

Šios formuluotės išliko XVI ir XVII a. testamentuose. Tiesa, apie XVII a. vidurį prisideda nauja mintis: "Šiuomi ugdyti taiką, bičiulystę ir santarvę tarp vaikų" (1652). Nusistovint šiai tvarkai turto padalijimas tapo sąžinės prievole, saistančia net neturtinguosius.

Avaritia dviprasmiškumą, išreikštą testamentuose, atitinka kitas viduramžių psichologijos reiškinys – *fama**

* Gandas, viešoji nuomonė, dažniau gera negu bloga reputacija (*lot.*).

arba *gloria** dviprasmiškumas, kurį atskleidžia matomieji kapai ir epitafijos. Dangiškasis nemirtingumas buvo tapatinamas su gera žemiškąja reputacija.

Ši painiava, be abejonės, yra senovinių religijų palikimas. Ji atsiranda galų ir romėnų įrašuose, kurie, nors ir krikščioniški, liko ištikimi pagoniškajai bei pitagorietiškajai tradicijai, o pagal šią tradiciją amžinasis gyvenimas buvo tarsi žemėje įgyto garso atšvaitas. Nymphijus, kuriam skirta epitafija yra Tulūzos augustinų vienuolyne, buvo žymus geradarys ir labdarys, jam mirus gedėjo visas miestas. Jo šlovė (*gloria*) išliks (*vigebit*) būsimoms kartoms, ir jos nesiliaus jį garbinusios. Be to, šis geras vardas (*fama*), kurį jis pelnė savo dorybėmis, užtikrins jam nemirtingumą danguje: *Te tua pro meritis virtutis ad astra vehebat intuleratque alto debita fama polo: immortalis eris***.

Popiežiaus Damazo sukurta epitafija Grigaliaus Didžiojo atminimui, buvo dar gana populiari XIII a., ją citavo net *Auksinė legenda*. Imkime kad ir šią eilutę: *qui innumeris semper vivit ubique bonis****. Begalinės Šventojo Tėvo geradarybės buvo dvasingesnės prigimties negu žymiojo Nymphijaus *merita virtutis*****: dėl to jis ne

* Garbė, šlovė, žygdarbis, garbėtroška (*lot.*).

** Tave už tavo nuopelnus nunešė į žvaigždes ir iškėlė į aukštą dangų pelnyta šlovė. Būsi nemirtingas (*lot.*).

*** Kuris visada gyvena nesuskaičiuojamomis geradarybėmis (*lot.*).

**** Narsumo nuopelnai (*lot.*).

trumpiau gyveno žemėje, bet ir pelnė dangų savo sielai: *spiritus astra petit**.

Konkų Šventojo Tikėjimo vienuolyno abato Begono epitafija parašyta XII a. pradžioje. Joje įžvelgiame tą patį dviprasmiškumą. Išvardijamos gerosios abato savybės ir priežastys, dėl kurių bendruomenė turėjo saugoti jo atminimą: jis buvo teologijos ekspertas, pastatė vienuolyną. *Hic est laudandus in saecula***: jį šlovins vienuolių kartos, o tuo pat metu amžinybėje šventasis šlovins Dangaus karalių: *vir venerandus vivat in aeternum Regem laudando supernum****.

Dangiškoji šlovė, be abejonės, yra "pati patvariausia", kaip apie ją rašoma *Šventojo Aleksiejaus gyvenime*, nuo kitos, žemiškosios, ji skiriasi tik savo trukme ir kokybe. *Rolando giesmėje* laimingieji vadinami šlovingaisiais: "panašūs į šlovinguosius" (2899 eil.). Ar tai dangiškoji šlovė, ar žemiškoji, o gal ir viena, ir kita?

Petrarka savo eilėraštyje *Secretum* gero vardo ir nemirtingumo santykį prilygina kūno ir jo šešėlio santykiui: *virtutem fama, ceu solidum corpus umbrea consequitur*****.

Apie 1480 metus dominikonui Spagnoliui buvo priskiriami šie samprotavimai apie rojų[5]: rojaus laimė

* Siela žvaigždes pasiekė (*lot.*).

** Šis yra šlovintinas per amžius (*lot.*).

*** Girtinas vyras tegyvuoja amžinai, šlovindamas Dangaus karalių (*lot.*).

**** Geras vardas (=šlovė) seka dorybę kaip šešėlis kūną (*lot.*).

pagrįsta dviem dalykais: pirmiausia, savaime aišku, palaimingu regėjimu, tačiau taip pat ir *premio accidentale**, gerų darbų prisiminimu žemėje.

Žymus didikas, Frédéric'as de Montefeltre'as savo studijos inkrustacijose Urbine išreiškė tą patį tikėjimą žemiškuoju ir dangiškuoju nemirtingumu: *virtutibus itur ad astra***.

Tiktai XVII a. religinė mintis apie pomirtinį gyvenimą buvo atskirta nuo gero vardo sąvokos, ir jas imta mažiau painioti.

Per šį ilgą laikotarpį krinta į akis dvi skirtingos nemirtingumo reikšmės. Šventojo Grigaliaus, kaip ir Begono iš Konkų, epitafijoje spinduliavimą žemėje skleidžia Dangus, velionio šventumas. Tuo tarpu galų ir romėnų epochos Nymphijaus epitafijoje ir vėliau, praslinkus daugeliui metų, viduramžių pabaigoje, dangiškasis nemirtingumas priklauso nuo laikinų poelgių.

Matomasis kapas, tapęs tokiu retu ankstyvaisiais viduramžiais, vėl atsiranda XII a.: tai iš tiesų buvo priemonė, užtikrinanti velioniui nemirtingumą Danguje ir žemėje. Nuo XII iki XVI a. jis plinta vis plačiau, ir tai byloja apie norą skelbti žemės žmonėms nemirtingą velionio šlovę, šlovę, pelnytą tiek riterišku narsumu, humanistine erudicija, tiek ir krikščioniškosiomis dorybėmis arba Dievo malone.

* Laikinas atlyginimas (*lot.*).

** Dorybės veda į žvaigždes (*lot.*).

XV–XVI a. plokščiųjų antkapių atvaizdus serijiniu būdu pagal socialinius-ekonominius modelius gamino amatininkai; atvaizdai turėjo patvirtinti šitaip pažymėtų mirusiųjų autoritetą šiame ir aname pasaulyje. Tokie pat ir garsiųjų dinastinių paminklų, karališkų Angevins'ų antkapių Neapolyje arba Valois antkapių Sen Deni paskirtis. Daugelis "metalo plokštelių" arba "lentelių" buvo su epitafijomis, kurios, iš pradžių žymėjusios tik socialinę padėtį, tapo tikromis trumpomis biografijomis, o nuo XVII a. įrašai pasidarė svarbus kapo elementas, gal net reikšmingesnis negu atvaizdas, ir kartais net jį pakeisdavo.

Taigi matomasis kapas nėra laidojimo vietos ženklas: jis velionio, nemirtingo tarp šventųjų ir žymaus tarp žmonių, atminimas.

Esant tokiai padėčiai, matomasis kapas būdavo skiriamas nedidelei šventųjų ir įžymiųjų mažumai: kiti, nesvarbu, ar laidojami vargšų duobėje, ar bažnyčios teritorijoje, ar jų pačių nurodytoje vietoje, likdavo kaip ir kadaise bevardžiai.

Tai suprantama: *avaritia* ir *superbia** pasirinkimas mirties akivaizdoje išreiškia (arba išprovokuoja) žmogaus savimonės pasikeitimą. Todėl laidotuvės, skirtingai negu ankstyvaisiais viduramžiais, įgavo iškilmingą bažnytinį pobūdį.

Bažnyčia tada iš tikrųjų, kaip sakėme, dalyvaudavo santūriai: apsiribodavo nuodėmių atleidimu, kurį duodavo

* Išdidumas, puikybė (*lot.*).

išpažinus tikėjimą ir kurį galėjo pakartoti ir mirusiajam. Nuo XIII a., priešingai, kalčių atleidimas daugiau nebelaikomas sakramentiniu atleidimu, pereina į antrą planą ir dingsta tarp gausybės religinių veiksmų ir maldų. Su tuo susidūrėme jau anksčiau: tai atlygis, kurį Bažnyčia ima iš savo Lobyno ir dalija už testamentu dievobaimingiems tikslams paliktą turtą: mirusysis, nesurašęs testamento, buvo laikomas tarsi atskirtu nuo Bažnyčios.

Trumpų budynių metu vienuoliai vietoj šeimynykščių gedulo raudų skaitydavo maldas už mirusiuosius. Be to, kone be pertraukos būdavo laikoma daugybė Mišių. Dėl tokio neįtikėtino Mišių skaičiaus atsirado beveik speciali dvasininkija. Kai kurie kunigai naudojosi koplyčia, t. y. kartais nuo pat agonijos pradžios ištisas valandas, dienas, net savaites laikė kasdienes, savaitines ar kitokias Mišias už testatoriaus išganymą: pajamų gaudavo iš testamentu palikto turto.

Šios Mišių girliandos iš pradžių nebuvo susijusios su laidotuvėmis. Nuo XIV a. jos jau po truputį įtraukiamos į laidotuves: tai ženklas, jog laidotuvių apeigos keitėsi, darėsi vis mažiau pasaulietinės, o daugiau religinės. Pagaliau imta kai kurias Mišias giedoti prie palaikų: naujos apeigos, bent jau pasauliečių daugumai, kurios XVII a. tapo visuotinės. Palaikai, užuot nugabenami tiesiai į laidojimo vietą (kuri buvo bažnyčioje arba šalia bažnyčios), galėjo būti padedami prieš altorių, kol vykdavo kai kurios giedotinės Mišios už velionį. Pačiais iškilmingiausiais karališkųjų laidotuvių atvejais palaikus per naktį

palikdavo bažnyčioje, t. y. gedulinės pamaldos vykdavo bažnyčioje. Paprastai būdavo laikomos paeiliui trejos giedotinės Mišios: į Šventąją Dvasią Guodėją, į Palaimintąją Dievo Motiną ir pagaliau už mirusįjį. XV–XVI a. buvo įprotis (bet dar ne paprotys) atgabenti palaikus prieš trečiąsias Mišias ir tiktai XVII a. "pamaldos", kaip nuo šiol jas imta vadinti, tapo vienintelėmis Mišiomis už mirusiuosius, kurios beveik visada buvo laikomos prie palaikų, o pirmųjų dviejų atsisakyta. Po Mišių už mirusiuosius – pas mus tai laidotuvių Mišios – iškart eidavo kalčių atleidimo aktas, ir palaikai būdavo nuleidžiami į duobę. Tačiau posakis "kalčių atleidimas" niekada nevartojamas testamentuose, netgi kunigų: tai vadinama *Libera*, be jos, dar skaitomos ir giedamos tiksliai parinktos psalmės, giesmės, "įprastos maldos" ir pašlakstoma švęstu vandeniu. Taigi kalčių atleidimo aktas, kadaise buvęs vienintelė apeiga, pasidaro nebe toks reikšmingas ir nebeatrodo svarbesnis už tuomet labai populiarias sielos paruošimo maldas, vadinamąsias *recommendaces*.

Taigi valandų valandas ir dienas po mirties būdavo skaitomos maldos ir aukojamos Mišios. Šioms religinėms pareigoms atlikti reikėjo gausaus dvasininkų būrio. Tačiau kunigai laidotuvėse atlikdavo ir kitas, ne tik Mišių aukotojų, funkcijas. Jie, kaip ir vienuoliai, būdavo prašomi vien dalyvauti, ir už tai jiems būdavo atlyginama. Be šios papildomos dvasininkijos, buvo dar kita labai reikšminga dalyvių kategorija – vargšai. Testatoriai tarp kitų labdaros darbų numatydavo išmaldą, aukas ligoninėms...

Bet reikia pažymėti, kad nesitenkinta labdaros išdalijimu pasirinktose ligoninėse: vargšų, kaip ir vienuolių, dalyvavimas iškilmingose laidotuvėse buvo savaime geistinas dalykas. Viename 1202 m. testamente prašoma dalyvauti *centum presbyteri pauperes** ir neribotą skaičių *Domini pauperes***. Toks testatorius liepdavo "jo mirties dieną duoti Dievo garbei truputį balto vyno kiekvienam, kuris norėtų už jį pasimelsti" (1403). Kartais testatorius pageidaudavo, kad dalyvautų trisdešimt vargšų, tiek, kiek metų gyveno Kristus.

Į pamaldas, iš pradžių laikomas dar neatgabenus palaikų, paskui jau prie jų, įsijungdavo palyda, į kurią įsimaišydavo kunigai ir vargšai. Taigi palyda nebebuvo paprasta kelių draugų ir giminaičių eisena, bet iškilminga procesija, kurioje dalyvaudavo statistai, dvasininkai, vienuoliai ir pasauliečiai, dešimčių ir netgi šimtų žvakių, deglų nešėjai. Ikonografijoje kalčių atleidimo apeigą taip pat pakeitė procesija, kaip reikšmingiausia iškilmingų laidotuvių scena.

Iš tiesų procesija užgožė dar ir kitą svarbią laidotuvių dalį – gedulą, anksčiau pasireikšdavusį spontaniškais, veikiau iš pažiūros spontaniškais jausmų proveržiais. Nebeliko nei šauksmų, nei gestų, nei aimanų – ir tai Pietà, Guldymų į kapą, Marijų Magdaliečių, alpstančių Švenčiausiųjų Mergelių laikais! Bent jau taip būdavo

* Šimtas bažnyčios vargšų (*lot.*).

** Viešpaties vargšai (*lot.*).

miestuose, išskyrus galbūt pietinę Prancūzijos dalį prie Viduržemio jūros. Tačiau net ir Ispanijoje šeimą ir bičiulius pakeisdavo profesionalios raudotojos, o žinome, kad jų raudos nėra tikros. Priešingai papročiui, Sidas mėgsta Chimenos raudas:

J'ordonne pour me pleurer
qu'on ne loue point des pleureuses;
Ceux de Chimène suffisent
*sans autres pleurs achetés.**

Prancūzijoje profesionalūs gedėtojai buvo kunigai, vienuoliai ir vargšai, kurie lydėdavo procesiją ir nešdavo palaikus iš pradžių ant neštuvų (*une bière***), paskui mediniame karste (*un sarceu*). Gedulas reiškiamas jau nebe gestais ar šauksmais, o drabužiu ir spalva. XVI a. juoda spalva tampa pagrindine. Drabužis – tai didelis apsiaustas su gobtuvu, kuris užsmauktas uždengdavo dalį veido (pažiūrėkite, pavyzdžiui, į raudotojus prie Philippe'o Poto[6] kapo). Procesijos dalyviai pavargėliai dažnai gaudavo "juodą apsiaustą" kaip dalį išmaldos ir jį saugodavo.

Taigi nuo šiol iki XVIII a. pabaigos procesija sudaroma

*Įsakau nesamdyti raudotojų
Manęs apraudoti;
Ganės Chimenos raudų,
Nereikia kitų, pirktinių. (*Pranc., pažod. vert.*)
** Tuo metu reiškė "neštuvai", dab. "karstas" (*pranc.*).

iš raudotojų, ir tai jau ne tik velionio artimieji. Juo labiau velionis buvo vertinamas, juo jis turtingesnis, tuo daugiau jo procesijoje būdavo kunigų, vienuolių ir vargšų; daugėjant Mišių ir maldų, daugėja ir elgetų. Ypač kviečiami elgetaujantys vienuoliai: "keturių elgetų" dalyvavimas, tai yra bent jau po vieną dominikonų, kapucinų, augustinų ir karmelitų atstovą, – įprastas reiškinys visose laidotuvėse. Taigi turtas arba galia į paskutinę savo numylėtinio kelionę sukviečia skurdą dviem pavidalais: vieną priverstinį, kitą savanorišką. Skurdas privalėjo dalyvauti ne vien todėl, kad gautų pagalbą ir truputį sumažėtų, o priešingai, – kad aiškiai kristų į akis kaip reikalaujantis kompensacijos reginys.

Nuo XIII a. turčių laidotuvės įgauna demonstratyviai prašmatnų pasaulietinį ir drauge mistinį pobūdį ir labiau negu anksčiau ima skirtis nuo neturtingų žmonių laidotuvių. Kaimų bendruomenėse net vargšai būdavo tikri, jog pagal senovinius papročius jų laidotuvių procesijoje dalyvaus kaimynai ir draugai. Tačiau miestuose, kurie taip sparčiai ėmė klestėti viduriniaisiais viduramžiais, vargšas ar vienišas žmogus nebegalėjo mirties liturgijoje tikėtis nei senovinio grupinio solidarumo, nei naujoviško indulgencijų bei nuopelnų dalytojų dalyvavimo: nei draugų, nei raudotojų, nei kunigų, nei vargšų. Nei procesijos. Nei Mišių. Tik tariama kalčių atleidimo apeiga. Pagedę tradiciniai papročiai negelbėjo nuo nepakeliamos vienatvės, siela buvo apleista. Štai kodėl

viduramžių pabaigoje kilo didelis gailestingumo judėjimas: padėti laidoti vargšus. Žinome, kokia didelė reikšmė buvo teikiama viduramžiais gailestingumo darbams. Iš pradžių jų buvo šeši, kaip juos išvardija šventasis Matas Paskutinio teismo pranašystėje (25, 34). Taigi prie jų buvo pridėtas septintas: *mortuus sepellitur**, gana svetimas evangeliniam jautrumui (laidotuvės, kaip spėjame, Evangelijose panašios į *Rolando giesmės* ir mūsų kaimų laidotuves). Priesakas palaidoti mirusiuosius buvo pakeltas į tokį pat gailestingumo lygį kaip ir pamaitinti išalkusius, pagirdyti ištroškusius, aprengti nuogus, suteikti prieglobstį keliautojams, aplankyti ligonius ir kalinius. XIV a. ikonografijoje, Giotto Florencijos katedros varpinės bareljefuose atsiranda nauja tema.

Brolijos, sukurtos atlikti visiems gailestingumo darbams, dalyvavimą laidotuvėse ir jų tvarkymą XV ir XVI a. ėmė laikyti viena pagrindinių savo funkcijų. Į broliją buvo stojama dėl dviejų priežasčių: savo mirties dienai užsitikrinti brolijos narių maldas ir savo maldomis pagelbėti kitiems mirusiesiems, o ypač vargingiesiems, neturintiems jokių materialinių išteklių dvasiniams užtarėjams įsigyti.

Brolijos taip pat veikė daugelyje vietovių, kur nebuvo laidotuvių biuro tarnautojų, tokių kaip vieši skelbėjai Paryžiuje, įpareigoti aptarnauti gedulines parapijos iškilmes. Beje, brolijos narių apranga panaši į gedulo drabužį: ilgas apsiaustas su gobtuvu, dengiančiu veidą.

* Mirusįjį palaidoti (*lot.*).

Pietuose jis taps garsiuoju gobtuvu su prapjovomis akims.

Paveikslai, kurie puošdavo brolijų koplyčių altorius, dažnai tarp kitų gailestingumo darbų vaizduodavo laidotuvių procesijos, sudarytos kaip tik iš brolijos narių, atvykimą į kapines.

Taigi brolijų rūpesčiu Bažnyčia, iškilmingai laidojanti turtinguosius, pagerbdavo ir vargšų palaikus.

Vadinasi, buvo suvokta, kaip labai skiriasi vienų laidotuvių prabanga nuo kitų skurdo. Norint pabandyti tai atitaisyti, reikėjo, kad šis skirtumas taptų problema. Ir išties jis tapo problema – ne svetima, o kiekvieno asmeniška problema. Kodėl gi neatsisakyti šios prabangos, panašiai kaip kiti išdalydavo savo turtus pamaldžiais tikslais? Ši prabanga juk nebuvo vien smerktinas turtingumas, o Dievo valios ženklas. Hierarchizuotoje viduramžių pabaigos visuomenėje iškilmingų laidotuvių apeigos gerbdavo ir pratęsdavo tą būklę, kurią Dievas buvo skyręs velioniui nuo gimimo. Kiekvienas buvo tarsi įpareigotas visą savo gyvenimą, taip pat ir po mirties (gyvenimas prieš ir po mirties senosiose krikščioniškose ir nekrikščioniškose visuomenėse nebuvo taip griežtai atskirti, kaip juos skiria mūsų industriniai, įskaitant ir krikščioniškuosius, papročiai) išlaikyti jam tekusią padėtį arba rangą visuomenėje.

Tai trukdė siekti didesnio paprastumo ir net apsimestinio skurdo, kurie tokie pat seni kaip ir polinkis į iškilmingumą, o ne vienalaikiai, kaip teigiama, su Reformacija ar Kontrreformacija. Sumaniausieji mėgindavo rasti

pusiausvyrą kaip šis 1399 metų testatorius: "Noriu ir įsakau, kad mano palaikai būtų palaidoti kaip dera pagal mano padėtį [kad būtų išsaugota Apvaizdos valia] mano testamento vykdytojo nurodymu [atsisakoma iniciatyvos, o tai tokiame savanoriškame akte kaip testamentas reiškia abejingumą] be iškilmių ir kuo paprasčiau [nuolaida krikščioniškajam nusižeminimui]". Kai kurie, priešingai, nusižemindami žengia taip toli, kaip kiti vaikydamiesi prašmatnumo, ir prašo, kad juos palaidotų "duobėje su vargšais".

Šis polinkis į paprastumą niekada nebuvo išnykęs: jis netgi sustiprėjo XVII a., kai laidotuvės įgavo barokinio iškilmingumo. Čia vėl susiduriame su turto sąvokos dviprasmiškumu, į kurį jau atkreipėme dėmesį kalbėdami apie testamentus ir kapus.

Iš tiesų būdavo turima galvoje turtai ne ta prasme, kaip juos suprantame mūsų laikais ir pagal mūsų kapitalistinę mąstyseną. Turtai buvo ir nuostabūs nepaprastai malonaus gyvenimo pėdsakai sieloje, kurių nepakeisdavo mirties akimirka.

Pagrindinės pasaulietiškos senovės laidotuvių apeigos reiškė priklausomybę bendram likimui, nuo kurio turtingas arba galingas žmogus niekada visiškai neatsiskirdavo. Viduriniaisiais viduramžiais, priešingai, atsirado naujas dviprasmiškas reiškinys: beprotiškas prisirišimas prie žemiškų daiktų ir žmonių, o sykiu karštas tikėjimas kunigų, vienuolių ir vargšų – dvasinio Bažnyčios turto skirstytojų pagalba. Šie neapibrėžti žemiškieji ir

dangiškieji turtai teikė gyvenimui, kiekvienam gyvenimui naują vertę. Galima manyti, kad tada mirtis ėmė kelti baimę ir siaubą. Mes nesutinkame su tokiais mirtį tyrinėjančių istorikų aiškinimais ir šitaip nemanome, tačiau tai reikalautų kito ilgo įrodymo. Klestinčiu makabriškuoju laikotarpiu mirties bijota nei daugiau, nei mažiau negu anksčiau, tačiau laikyta, kad mirties valanda – tai viso gyvenimo santrauka su daugybe jo tiek laikinų, tiek dvasinių turtų. Ir kaip tik tada kiekvienas žmogus, prie mirties slenksčio apžvelgdamas savo gyvenimą, suvokdavo savo biografijos, vadinasi, ir savo asmenybės, savitumą[7].

[1] J.Le Goff. *La Civilisation de l'Occident médiéval*, serija "Les grandes civilisations". – Paris: Arthaud, 1964, p. 240.

[2] *Ibid.*, p. 241.

[3] J.Heers. *L'Occident au XIV siècle. Aspects économiques et sociaux*, serija "Clio". – Presses universitaires de France, 1966 (2-as leid.), p. 96.

[4] P.Veyne. *Annales ESC*, 1969, p. 805.

[5] Citata iš: Tenenti. *Il Senso della morte... op. cit.*, p. 38.

[6] Potas Philippas (1428–1494) – vienas Karolio Narsiojo (1433–1477), paskui Liudviko XI (1428–1494) patarėjų. Jo antkapinis paminklas yra Luvre. (*Vert. past.*)

[7] Šis straipsnis buvo paskelbtas kolektyviniame M.Mollat sudarytame darbe *Études sur l'histoire de la pauvreté*, serija "Etudes". – Paris: Publications de la Sorbonne, vol. VIII[1] ir VIII[2], 1974, p. 510–524.

2
HUIZINGA IR MAKABRIŠKOS TEMOS

PROBLEMOS IŠDĖSTYMAS

Tyrinėdamas laikyseną mirties akivaizdoje, dar kartą perskaičiau knygą *Viduramžių saulėlydis*, deja, praslinkus gerokam laiko tarpui po pirmo jos atradimo senais mano studijų laikais. Mane apstulbino jos aktualumas. Reikia prisiminti, kad ši knyga pasirodė Prancūzijoje prieš keturiasdešimt metų, 1932 metais, tuo laiku, kai įvykius atpasakojanti arba chronologiškai dėstanti faktus istorija dar nebuvo kapituliavusi, o naujoji, šiuolaikinė istorija, iš pradžių, be kelių didelių pirmųjų knygų, buvo socialinė-ekonominė istorija: prisiminkime pirmąjį Lucieno Febvre'o ir M. Blocho *Metraščio* pavadinimą. Tiktai po dešimties metų papročių istorija, parašyta Huizingos,

Febvre'o, Blocho, dar čia pridursiu Mario Prazą[1], susilaukė daugmaž pakankamo tyrinėtojų ir "disertantų" skaičiaus ir įgijo gerą mokslinį vardą. Ir vis dėlto tada, socialinei-ekonominei istorijai kaip mokslui vos žengus pirmuosius žingsnius, Huizinga nurodė jos trūkumus – arba privalumus: "Šiuolaikiniai istorikai, mėginantys pagal dokumentus sekti įvykių bei situacijų raidą viduramžių pabaigoje, paprastai mažai reikšmės teikia riterių idėjoms, kurias jie suvokia kaip neturintį realios vertės pasaulį". Ar tik nėra socialinės-ekonominės istorijos tyrinėtojo tikslas po nereikšminga regimybe ieškoti gilių priežasčių? Iš tiesų, pripažįsta Huizinga, "žmonės, kūrę anų laikų istoriją – kunigaikščiai, kilmingieji, prelatai ar miestelėnai – buvo ne svajotojai, o valstybės veikėjai ir šalti savanaudžiai pirkliai". XV a. "prekybinė buržuazijos galia rėmė finansinę valdovų galią". Vis dėlto jis priduria: "Tačiau neabejotina, kad civilizacijos istorija turi rūpintis svajonėmis apie grožį bei romantinėmis iliuzijomis kaip ir gyventojų skaičiumi bei mokesčiais". O 1930 metais demografijos istorija dar nebuvo užkariavusi mūsų bibliotekų! Bet kurios epochos civilizacijos pažinimui, pagaliau priduria jis, "net iliuzija, kuria gyveno amžininkai, turi tikrovės vertę"[2]. Pasakyta šiuolaikiškai, reikalaujant teisės rašyti iliuzijų, nepastebimų, įsivaizduojamų dalykų istoriją: istoriją, šiandien vadinamą "mąstysenos" istorija.

Viena iš šių "iliuzijų" – mirties iliuzija, kurią čia norėčiau panagrinėti, likdamas ištikimas Huizingos dvasiai ir

gerbdamas jo atminimą, net kai truputį nukrypstu nuo jo raidės. Makabriškus XIV–XV a. motyvus Huizinga išdėstė kaip seriją sinchroninių, t. y. datuotų tuo pačiu laikotarpiu nuo XIV iki XVI a., faktų. Tokioje serijoje, taip sudarytame rinkinyje, makabriški motyvai yra tokios pat sudedamosios dalys kaip ir kitos, kaip alegorijos, jautrumas spalvoms, emocingumas ir t. t. Iš tiesų Huizingos tikslas buvo užčiuopti savitus tos epochos bruožus, epochos kaip visumos, kaip vienalytės visumos. Žinome, kad jam pavyko parodyti dramatišką, patetišką tos epochos vaizdą. Dar ir šiandien ši juoda versija nėra atmesta. Michelis Mollat ir Jeanas Glénissonas randa jos patvirtinimą net didžiųjų marų ir ekonominių krizių laikotarpyje[3].

Kiti istorikai, pavyzdžiui, J.Heersas[4], priešingai, nesutinka su tokiu tragišku vertinimu: *grammatici certant**. Daugelis mokslininkų geriau negu aš nustatys, kieno teisybė. Čia pakaktų pasakyti, jog Huizinga ir jo pasekėjai išdėstė mirties faktus krizės šviesoje.

Mūsų dienomis Albertas Tenentis įnešė kitą indėlį[5]. Nelengva surasti paprastą formuluotę Tenenčio tyrinėjimų įvairovei apibūdinti. Ar labai jį išduosiu nurodydamas jo veikale šias dvi kryptis? Pirma, viduramžių pabaigą, kai žemiškasis gyvenimas suvokiamas kaip amžinybės prieangis, jis supriešina su renesansu, kai mirtis laikoma nebe išmėginimu, kurį reikia žūtbūt įveikti, ir netgi nebe visada naujo gyvenimo pradžia. Antra,

* Mokslininkai diskutuoja (*lot.*).

aistringą žmogaus meilę žemiškajam gyvenimui jis supriešina su kartėliu bei nusivylimu, individui suvokus savo trapumą, apie kurį byloja fizinės mirties ženklai. Visa ši loginė sistema makabriškuosius motyvus pateikia chronologiškai kartu su kitais to laiko motyvais, kad lengviau būtų šį laiką suprasti.

Tikslas, kurį jums čia siūlau, skirsis nuo to, kurio siekė Huizinga ir Tenentis. Tuos pačius makabriškuosius motyvus pamėginsiu išdėstyti kitaip sutvarkytų faktų serijoje. Huizingos serija buvo sinchroniška, manoji bus diachroniška, t. y. sudaryta iš motyvų, panašių į XV a. makabriškuosius motyvus, tačiau vieni bus ankstesni, kiti – vėlesni. Paprasčiau sakant, norėčiau nubrėžti kontūrus lyginamajai makabriškų temų istorijai, apimančiai ilgą laikotarpį nuo XIII iki XVIII a. Tačiau pradėsime nuo XV a. Kalbant apie makabriškas temas, mintis spontaniškai krypsta į XV a., aprėpdama trumpą tarpsnį prieš jį ir po jo, nes istorikai tas temas aptiko kaip tik šiame laikotarpyje ir, norėdami jį suprasti, jas tyrė ir nagrinėjo. Taigi pakaks trumpai priminti istorikų jau sudaryto rinkinio sudėtį. Mes jį papildysime, eidami atgal į XIII a., paskui į XVII–XVIII a., paskui vėl grįšime į XV a. ir pateiksime aiškinamąjį esė, o galiausiai nusikelsime į XIX a. pradžią, kad pamatytume raidos pabaigą.

Pagrindinis rinkinys buvo sudarytas remiantis dviem šaltiniais: ikonografiniais ir literatūriniais. Ikonografiniai šaltiniai labiausiai žinomi, nors galbūt ne patys reikšmingiausi: tai antkapiai su skulptūromis, vaizduojančiomis

pūvančius, kirminų graužiamus mirusiuosius. Svarbu įsidėmėti, kad tokie paminklai negausūs ir gana lokalizuoti. Dauguma antkapių sukurta sekant kitais pavyzdžiais, kitais kanonais. Paskui mirties šokiai ir mirties triumfai: freskos, skirtos galerijoms, tai yra kapinių papuošimui. Jos buvo labai kruopščiai tyrinėjamos. Pagaliau pamaldų už mirusiuosius iliustracijos *Valandose.* Prie šios rankraščių tapybos, dažnai labai ryškios, priskirsime *artes moriendi* medžio graviūras, dievobaimingo pasiruošimo gerai mirčiai vadovėlius.

Po ikonografinių šaltinių eina literatūriniai šaltiniai. Eilėraščiai ir pamokslai, tokie kaip poetų Deschamps'o, Chastellaino, Villono, iki Ronsard'o. Tarp šių poetų vienus galėtume laikyti makabriškosios ikonografijos iliustratoriais, nes jie jai nieko naujo nedavė. Kiti žengė toliau, išryškindami įspūdingą kontrastą tarp kūno irimo po mirties ir įprasčiausių gyvenimo aplinkybių. Po gyvo žmogaus oda, nors jis pats mano esąs sveikas, jie parodo bjaurius organus, dvokiančius skysčius, "blusas ir erkes", kurios mirties dieną įveiks kūną ir jį sunaikins. Šie poetai ypatingą reikšmę teikia ligos ir agonijos aprašymams.

Tačiau reikia pažymėti, kad jais nebus sekama, jų nemėgdžios nei aktoriai, nei tapytojai, nei skulptoriai. Šie, priešingai, nesiryžta vaizduoti kraštutinės kančios ir agonijos. Ligonis, vaizduojamas *artes moriendi* graviūrose, guli mirties patale, bet nematyti, kad jis netrukus mirs. Taigi tai nėra mirštantis žmogus, kokį paprastai vaizduoja XV a. dailė. Savitas, bendras – ir svarbiausias – tiek

ikonografijos, tiek literatūros bruožas yra irimo vaizdavimas. Vadinasi, norima parodyti tai, ko nematyti, tai, kas vyksta po žeme, tai, kas dažniausiai paslėpta nuo gyvųjų. Aišku, religiniai XII–XIII a. rašytojai, asketiškieji *contemptus mundi** autoriai nepamiršdavo priminti, kad suirs gražiausi kūnai, pasibaigs šlovingiausi gyvenimai: *ubi sunt***... tačiau dar niekada "išmatų maišo" vaizdas nekėlė tokio susijaudinimo. Tematikos, kuri iš pradžių buvo religinė, pobūdis pasikeitė; Huizinga pripažįsta, kad ji "labai nutolusi nuo tikrųjų religinių siekių". Vadinasi, neabejotina, jog prieš mus naujas mąstysenos bruožas: "gili neviltis, kilusi dėl žmogaus menkumo", – rašo Huizinga. Jis mums nurodo teisingą kelią; mes ten grįšime palyginę XV a. makabriškuosius motyvus su ankstesniaisiais ir vėlesniaisiais motyvais. Pradėkime nuo ankstesniųjų.

MIRTIES VAIZDAVIMAS XII IR XIII A.

Palikime nuošalyje religinius senųjų laikų *contemptus mundi* ir *memento mori* pranašus ir verčiau pasižiūrėkime, kaip vaizduojama mirtis ir ar tas vaizdavimas tikroviškas. Čia krinta į akis du dalykai. Pirmasis, susijęs su dideliu laidotuvių papročių pasikeitimu, kuris tikriausiai įvyko

* Niekingas pasaulis (*lot.*).
** Kur jie yra... (*lot.*).

apie XIII a. ir net kiek anksčiau. Iki XII a. ir dar ilgai po jo Viduržemio pajūrio šalysę, kaip pietinėje Prancūzijoje ir Italijoje, mirusysis būdavo perkeliamas tiesiai į akmeninį sarkofagą ir paliekamas atidengtu veidu, net jeigu jį, kaip turtingą ir galingą žmogų, suvyniodavo į brangų audinį. Taigi nuo XIII a. mirusiojo veidas slepiamas nuo žvilgsnių, nesvarbu, ar jo kūnas užsiūtas drobulėje, ar uždarytas medinėje ar švininėje "dėžėje" – karste. Įsigalėjo paprotys, jau seniai numatytas apeigose, tačiau retai taikomas bendroje praktikoje, – padėti palaikus prieš altorių mažiausiai per vienas iš trejų giedotinių Mišių, skirtų velionio sielos išganymui. Jau uždengtas karstas dar slepiamas po audeklu arba *pallium* (karsto apdangalu) ir, be to, medine pakyla, kuri nepasikeitė iki mūsų dienų ir kurią nuo XVII a. vadiname katafalku (it. *catafalco*), o anksčiau ji buvo vadinama arba *koplyčia*, arba dažniau *reprezentacija*. *Koplyčia* todėl, kad būdavo apšviečiama kaip bažnyčios altorius. *Reprezentacija* todėl, kad laidojant šio pasaulio galinguosius ant jos vietoje lavono buvo guldoma statula iš medžio ir vaško, vaizduojanti velionį. Karališkosiose laidotuvėse statula vietoj lavono naudojama iki XVII a. pradžios. Kitur, paprastesnėse laidotuvėse, ją pakeitė katafalkas, bet dar XVII a. pabaigoje žodis "reprezentacija" tebevartojamas testamentuose arba labdaringų turto užrašymų tekstuose kaip katafalko sinonimas.

Taigi apie XIII a. vengiama lavono vaizdo, ir jis atvirai nebeišstatomas bažnyčioje. Prabėgomis pažymėsime, kad

tokios šalys, kaip Italija, kur palaikai ilgą laiką buvo nepridengiami, labiausiai priešinosi ir XV a. makabriškosioms srovėms, t. y. statulų ir mumijų reprezentacijai.

Antras dalykas, krintantis į akis, – tai pomirtinės kaukės, pradėtos naudoti XIII a. Jos, beje, siejamos su reprezentacija. Kaukė nuimama nuo mirusiojo veido, kad atvaizdas būtų visiškai panašus. Ji taip pat pasitarnaudavo kuriant velionio portretą antkapyje. Po šventojo Liudviko mirties, kryžiaus žygio dalyviams grįžtant į Prancūziją, karalienė Izabelė Aragonietė žuvo nukritusi nuo žirgo Kalabrijoje. Kapo, kur palaidoti jos palaikai be kaulų (kaulai buvo nugabenti į Sen Deni), paminklas ją vaizduoja maldai sunertomis rankomis, klūpančią prie Švenčiausiosios Mergelės kojų; nors jos poza labai gyvenimiška, veidas jau mirusios, bjaurus, akys užmerktos, skruostas perplėštas krintant nuo žirgo ir blogai užsiūtas, aiškiai matyti chirurginės siūlės. Šis kūrinys labai akivaizdžiai rodo, kad lavono bruožai būdavo atkuriami ne todėl, kad gąsdintų kaip siaubo, kaip *memento mori* objektas, – jie atkuriami kaip momentinės ir tikroviškos asmens fotografijos. Mes dar šiandien sakome, kad portretas pieštas iš natūros, t. y. pagal gyvą modelį. Tada jis būdavo piešiamas pagal mirusį modelį, bet niekuo nesiskirdavo: visada būdavo stengiamasi, kad atrodytų kaip gyvas.

XIV–XV a. laikotarpiu, vadinamu makabriškąja epocha, ši praktika nepasikeitė. Tulūzoje Švento Sernino bažnyčioje stovėjo terakotinės statulos, vaizduojančios senuosius Tulūzos grafus. Jos datuojamos XVI a. pradžia,

ir veidai nulipdyti pagal pomirtines kaukes. Žmonės jas vadino "grafų mumijomis", tačiau mirties šokių ir statulų epochoj jos buvo skirtos ne gąsdinti, o priminti buvusius Bažnyčios labdarius. Panašiai ir vėlesniais amžiais: nei XV–XVI a. makabriškojo, nei XVII a. barokinio stiliaus pompastiškų laidotuvių rengėjai nemėgino grįžti prie XIII a. įpročio uždaryti palaikus dėžėje ir paslėpti nuo žmonių akių. Galbūt tarp vengimo žiūrėti į tikrą lavoną ir noro pavaizduoti patį lavoną su gyvo žmogaus bruožais nėra tokio didelio prieštaravimo, kaip manytume, nes atkuriamas ne lavonas, o buvęs gyvasis, ir pagaliau iš meno juk ir reikalaujama pakeisti šiurkščią tikrovę.

EROTAS IR TANATAS XVI–XVIII A.

Dabar papildysime mūsų rinkinį vėlesniais XV a. makabriškais motyvais. Iš pradžių pažymėsime, kad tuojau išryškėja reikšmingas faktas: nebeslepiama tikra, realistiška mirtis, susitaikoma su lavono buvimu, kurio viduramžiai net savo makabriškojo rudens metu netoleravo, bet kurio vėlesnis XVI–XVIII a. laikotarpis vėl su malonumu ieškos. Tačiau ne laidotuvėse ir ne kapinėse. Kapai kito paprastėdami ir "nykdami", šis žodis turi kitą prasmę, bet mes tai paliksime nuošalyje. "Nykimas", kaip rašė Huizinga, daugiau pasireiškė vaiduoklių, "romantiškų iliuzijų" pasaulyje. Tada mirtis, tada, o ne XV a.,

tapo žavėjimosi objektu, šia tema yra daug reikšmingų dokumentų. Čia galėčiau juos tik trumpai apibūdinti; jie skirstomi į dvi dideles, giminingas kategorijas – makabriškąją ir liguistąją erotiką.

XVI–XVIII a. įvyko naujas mūsų, Vakarų, kultūroje Tanato ir Eroto suartėjimas. XV a. mirties temos nepaženklintos jokiu erotikos ženklu. Bet štai nuo XV a. pabaigos ir XVI a. jos įgauna erotinį pobūdį. Dürerio Apokalipsės raitelio – o tai Mirtis – žirgas liesas tarsi skeletas, bet mums leidžiama suprasti, kad jo lytinė galia liko nepakitusi. Mirtis nepasitenkina santūriai kaip mirties šokiuose palytėdama gyvą žmogų, jinai jį išprievartauja. Baldungo Grieno Mirtis užvaldo merginą pačiais įžūliausiais judesiais. Barokinis teatras nešykšti meilės scenų kapinėse ir kapuose. Keletą jų rasime išnagrinėtų Jeano Rousset[6] *Baroko literatūroje*. Tačiau pakaks priminti vieną geriausių ir visiems žinomų – Romeo ir Džuljetos meilės ir mirties sceną Kapulečių kape.

XVIII a. pasakojamos gana panašios istorijos apie jauną vienuolį, gulėjusį su mirusia gražuole, prie kurios jisai budėjęs ir kuri kartais atrodydavusi tik tariamai mirusi.

Ankstesni pavyzdžiai priklauso pasauliui, kuris tada vadintas "galantiškuoju". Tačiau erotika, neatsiklausus tokių griežtų moralistų kaip kontrreformatoriai, prasiskverbia net į religinį meną. Skulptorius Berninis pavaizdavo dvi šventąsias romėnes – šventąją Teresę ir šventąją Ludovicą Albertoni mistinės sąjungos su Dievu akimirką, ir jų mirties ekstazė visai panaši į puikią ir žiaurią meilės

ekstazę. Po prezidento de Brosses'o *Laiškų*[7] sunku apsirikti, net jei Berninis ir jo pontifikaliniai užsakovai buvo tikrai naivūs.

Iš šių erotinių-makabriškų temų reikia išskirti smurto ir kankinimo scenas, kurias Tridento reforma taip paslaugiai pagarsino, jog amžininkams jos nekėlė įtarimo, o šiandien mums, išmanantiems psichologiją, jų dviprasmiškumas atrodo akivaizdus: šventajam Baltramiejui gyvam odą lupa atletiški nuogi budeliai, šventajai Agotai ir mergelėms kankinėms "po gabalėlį nupjaustomos krūtys". Didaktinė gerojo vyskupo Camus literatūra nedvejodama pateikia žiaurios mirties ir siaubingų kančių faktus, iš kurių jis mėgina – neturiu nieko prieš – išgauti moralines pamokas. Viena šio autoriaus knyga, pavadinta *Siaubo reginiai*, – tai juodųjų apsakymų rinkinys[8]. Šių kelių pavyzdžių jau bus gana makabriškajai erotikai apibūdinti.

Antrajai temų kategorijai priklauso tai, ką šiandien suvokiame kaip liguistą reiškinį. Liguistu vadiname daugiau ar mažiau iškrypėlišką mėgavimąsi fizinės mirties ir kančios reginiu, tačiau kai tas iškrypimas nesąmoningas ir paties iškrypėlio nelaikomas iškrypimu. XVI–XVIII a. negyvas nuogas kūnas tapo mokslinio smalsumo ir liguisto malonumo objektu. Sunku atskirti bejausmį mokslą, kilnų meną (tyras nuogumas) nuo liguistumo. Lavonas yra patogus anatomijos pamokų, spalvų tyrinėjimo objektas irimo pradžioje; tos spalvos Rubenso, Poussino ir kitų dailininkų paveiksluose nėra nei bjaurios, nei šlykščios, o subtilių, ypatingų žalių atspalvių.

Antkapiniuose paminkluose nuogi kūnai vaizduojami jau nebe pirmos irimo stadijos kaip anksčiau, o tarsi grožio įsikūnijimas. Gražūs (skulptoriaus Germaino Pilono darbo) Henriko II ir Catherine'os de Médici nuogi kūnai išstūmė kirminų graužiamus lavonus.

Anatomijos piešiniai buvo skiriami ne tik medicinos klientūrai; jų ieškodavo ir gražių knygų mėgėjai. Lavonų skrodimai atliekami amfiteatruose. Mėgėjai turėdavo skrodimo kabinetus, kur kolekcionuodavo raumeningus, gyslotus lavonus. Markizas de Sade'as, įkvėptas laikraščio kronikos, vienoje visiškai padorioje knygoje pasakoja, kaip markizei de Ganges, kuri neteisėtai buvo įkalinta vienoje pilyje, pavyko pabėgti iš savo kambario ir kaip ji netyčia susidūrė su neuždengtu lavonu. Diderot laikais didžiojoje enciklopedijoje skundžiamasi, kad turtingi mėgėjai pagrobia dar nepradėtus pjaustyti lavonus ir jų pritrūksta medicinos tikslams.

Žavėjimasis negyvu kūnu, toks aistringas XVI a., paskui ir baroko laikotarpiu ir kiek santūresnis XVII a. pabaigoje, XVIII a. virsta įkyriu apsėdimu. Lavonai tampa keistų manipuliacijų objektu. Eskorialyje Ispanijos infantų palaikai, o Tulūzos kapucinų vienuolyne ir paprastų mirusiųjų palaikai perkeliami į kitą vietą, norint juos išdžiovinti, balzamuoti ir išsaugoti. Tai siejama, nepaisant didžiulių skirtumų, su palaikų vartymu Madagaskare. Tulūzoje išimti iš karstų lavonai kurį laiką būdavo laikomi antrajame varpinės aukšte, ir vienas paslaugus pasakotojas porina matęs, kaip vienuoliai juos nešę ant

nugarų žemyn. Taip išdžiovinti mirusieji būdavo suguldomi matomoje vietoje kapinėse, papuoštose tarsi kriauklėmis kaulais. Šviestuvai ir ornamentai ten buvo iš mažų kauliukų. Tokių dalykų dar galima pamatyti Kapucinų bažnyčios ir Švenčiausiosios Mirusiųjų Mergelės Marijos kapinėse Romoje arba Palermo katakombose.

Po šios trumpos naujųjų laikų makabriškojo rinkinio apžvalgos gali kilti klausimas, ką prieš šimtmetį būtų apie tai manęs koks nors Freudas. Toks Freudas iš tikrųjų buvo, jis vadinosi markizas de Sade'as, ir vien paminėję jo vardą suvokiame, kur mus nuvedė erotinių-makabriškų ir liguistų faktų suplakimas į viena. Tuomet į mirtį nustota žiūrėti kaip į tikrai baisų, tačiau pernelyg susijusį su kasdieniu gyvenimu įvykį, todėl įprastą ir priimtiną. Mirtis, visada įprastas ir priimtinas kasdienio gyvenimo reiškinys, liovėsi egzistuoti vaizduotės pasaulyje, kur kaupėsi prielaidos didelėms jausenos permainoms.

Kaip parodė vienas iš mūsų "prakeiktųjų" rašytojų Georges'as Bataille'is[9], erotinė XVIII a. literatūra – dar pridėkime čia erotinę XVII a. literatūrą – sugretino du pastovaus ir tvarkingo visuomenės gyvenimo sukrėtimus: orgazmą ir mirtį.

La débauche et la mort sont deux aimables filles
Et la bière et l'alcôve en blasphèmes fécondes
Vous offrent tour à tour, comme de bonnes soeurs,
*De terribles plaisirs et d'affreuses douceurs.**

Baudelaire

Nauja XVIII ir XIX a. pradžios erotinė jausena, kurią tyrinėjo Mario Prazas, išskyrė mirtį iš kasdienio gyvenimo ir pripažino jai naują vaidmenį vaizduotės pasaulyje, vaidmenį, kurį ji vaidino per visą romantinės literatūros laikotarpį iki siurrealizmo pradžios. Šis poslinkis vaizduotės pasaulio link pirmą kartą žmonių mąstysenoje nubrėžė ribą, skiriančią mirtį nuo kasdienio gyvenimo.

MIRTIES VAIZDAVIMO REIKŠMĖ XIV–XV A.

Dabar, peržvelgę ilgą XII–XVIII a. makabriškų motyvų seriją, galime grįžti prie mūsų išeities taško, į XV a., vadinasi, prie Huizingos tyrinėjimų. Regis, XV a. mirtis, kai žiūrime į ją iš labai ilgo laiko nuotolio, mums šiek tiek skiriasi nuo tos, kokią mato istoriografinė tradicija. Pirmiausia iš to, ką jau kalbėjome apie XII ir XIII a., aišku, kad didelio mirtingumo bei didelės ekonominės krizės epochoje mirties vaizdavimas nėra pagrįstas gilia patirtimi. Be abejonės, Bažnyčia ir ypač elgetaujančių vienuolių ordinai pasinaudojo mirties temomis, kurios, kaip netrukus įsitikinsime, pasidarė populiarios visai dėl

* Paleistuvystė ir mirtis – dvi merginos meilios,
Ir karstas, ir miegamasis piktžodžiavimų kupini
Jums siūlo paeiliui lyg dosnios sesės
Baisiųjų malonumų ir šlykščių saldybių. (*Pranc., pažod. vert.*)

kitų priežasčių, – jie jas pakreipė ganytojiška linkme, kad sužadintų žmonėms pasmerkimo baimę.

Pasmerkimo, o ne mirties baimę, kaip rašo Le Goffas[10]. Mirties ir irimo vaizdai, naudojami tai baimei sukelti, iš pradžių vis dėlto žmogui buvo svetimi. Tie vaizdai iš esmės žadino ne mirties ar ano gyvenimo baimę, o veikiau karštą gyvenimo meilę ir skausmingą savo būties trapumo suvokimą kelyje į renesanso epochą, kur vėl surandame vieną iš Tenenčio krypčių.

XV a. makabriškosios temos man pirmiausia reiškia skaudų asmeninio pralaimėjimo jausmą. Huizinga tai puikiai suvokė rašydamas: "Ar iš tikrųjų mintis, taip tvirtai susijusi su žemiškąja mirties puse, yra dievobaiminga? Ar tai nėra daugiau reakcija į pernelyg didelį goslumą?" Pernelyg didelį goslumą, o gal veikiau tą karštą gyvenimo meilę, apie kurią kalbėjau remdamasis Tenenčiu. "Ar tai gyvenimo baimė, persmelkianti epochą [daugiau negu baimė, sakyčiau: pralaimėjimo suvokimas], nusivylimas ir sielvartas?"[11]

Kad gerai suprastume šią nusivylimo, pralaimėjimo sąvoką, turime pažvelgti į ją iš toliau, trumpam palikti nuošaly praeities dokumentus bei istorikų problemas ir paklausti savęs, XX a. žmonių, kas tai yra. Manau, visi šiuolaikiniai žmonės bent vieną kartą gyvenime patiria silpnesnį ar stipresnį, daugmaž pripažįstamą arba atmetamą pralaimėjimo jausmą: šeimyninio pralaimėjimo, profesinio pralaimėjimo... Kiekvienas žmogus nuo jaunystės puoselėja lūkesčius, tačiau vieną gražią dieną pamato,

kad jų niekada neįgyvendins. Jis pražudė savo gyvenimą. Šis atradimas, kartais vėlyvas, ir neretai žiaurus – sunkus išmėginimas, kurį žmogus ne visada įveikia. Nusivylimas gali jį pastūmėti į alkoholizmą, savižudybę. Paprastai išmėginimo laikas ateina apie keturiasdešimtuosius gyvenimo metus, kartais vėliau, o dabar kartais, deja, daug anksčiau! Bet visada jis ateina pirmiau už didžiuosius fiziologinius sutrikimus ir mirtį. Šiuolaikinis žmogus vieną dieną suvokia esąs nevykėlis. Tačiau niekada nepamato savęs kaip numirėlio. Šis pralaimėjimo jausmas nėra pastovus žmogiškosios būties bruožas. Netgi mūsų industrinėje visuomenėje jis būdingas vyriškosios lyties atstovams, o moterys jo dar nepažįsta. Jis buvo nežinomas ir ankstyvaisiais viduramžiais. Neabejotina, kad jis atsiranda viduriniaisiais viduramžiais, nuo XII a., iš pradžių nedrąsiai, o vėliau, XIV–XV a., tampa įkyria idėja turtų ir garbės trokštančiame pasaulyje.

Bet tada jis pasireiškė kitaip negu šiandien. Šiuolaikinis žmogus savo kartėlio nesieja su mirtimi. Tuo tarpu viduramžių pabaigoje žmogus savo bejėgiškumą tapatino su fiziniu nykimu, su mirtimi. Jis matė save tuo pat metu ir nevykėlį, ir mirusį, – nevykėlį todėl, kad yra mirtingas ir nešioja savyje mirtį. Irimo, ligos vaizdai įtikinamai rodo naują, glaudesnį ryšį tarp irimo grėsmės ir mūsų lūkesčių bei prisirišimų trapumo. Iš čia ir kilo epochos "melancholijos jausmas", stiprus ir skausmingas jausmas, kurį taip puikiai atskleidė Huizinga. Mirtis tada buvo pernelyg įprastas dalykas ir nekėlė baimės. Ne pati mirtis, bet jos

susiejimas su pralaimėjimu ją padarė bauginančią. Vadinasi, pralaimėjimo sąvokai ir turime skirti ypatingą dėmesį.

Kai kalbame apie pralaimėjimą, vadinasi, kalbame apie programą, apie ateities planus. Norint turėti programą, reikėjo žiūrėti į asmeninį gyvenimą kaip į laisvai numatomą objektą. Ne visada buvo taip žiūrima. XV a. didžiausia, skurdi visuomenės dalis dar žiūrėjo kitaip. Kiekvieno varguolio gyvenimas buvo suvokiamas kaip jam skirta lemtis, kuriai jis privalėjo paklusti. Priešingai, apie XVI a. pradedama manyti, kad visi turi savo biografiją ir gali ją keisti iki paskutinės gyvenimo akimirkos. Mirties akimirką padaroma išvada. Šitaip tarp mirties ir biografijos idėjų atsirado tvirtas ryšys. Vis dėlto, nebijodami pasikartoti, atkreipsime dėmesį į tai, kad mirtis tada nei gąsdino, nei teikė malonumą kaip XVII–XVIII a. Iš pradžių mirties valanda buvo labai sausa sąskaitų valanda, kai suvedamas gyvenimo rezultatas (gyvenimo balansas). Štai kodėl mirties idėjos ir savimonės santykį pirmiausia simboliškai išreiškė teismo ikonografija, kur gyvenimas pasveriamas ir įvertinamas. Iš pradžių Paskutinis teismas, o paskui asmeninis teismas pačiame mirštančiojo kambaryje. Ta savimonė sustiprėjo ir virto, Huizingos žodžiais tariant, šiuo rudens vaisiumi, kuriame aistringą meilę daiktams ir žmonėms – *avaritia* – sugraužia ir sunaikina žinojimas, kad jie trumpalaikiai. "Palikti reikia jau namus, sodus, daržus..." Taigi po dviejų individualizmo amžių mirtis nustojo buvusi *finis*

*vitae**, sąskaitų likvidavimu ir tapo fizine mirtimi, dvėsena ir puvėsiais, makabriška mirtimi. Tokia ji bus neilgai. XVI a. susilpnės mirties, individualybės ir puvimo ryšys.

Būtų nesunku parodyti, kaip nuo XVI a. mirties vaizdavimas netenka dramatinio krūvio, pasidaro banalus, beveik abstraktus. Nuogo lavono skulptūrą išstumia griaučiai, o šie dažniausiai dalijami į smulkias dalis – kaukoles, blauzdikaulius, kaulus, o paskui vėl surenkami į kažką nesuvokiama. Tas antras makabriškų motyvų suklestėjimas XVII–XVIII a. byloja, kad skausmingas gailestis dėl pernelyg mylimo gyvenimo, tokio, koks jis atrodo viduramžių pabaigoje, mažai besiejamas su nebūties jausmu. Tie patys vaizdai gali turėti skirtingą prasmę. Deja, fizinės mirties vaizdai dar neperteikia gilaus ir tragiško mirties jausmo. Jie tik ženklai, išreiškiantys naują, egzaltuotą individualybės savimonę.

KADA XIX A. ATSIRANDA MIRTIES BAIMĖ

Be abejonės, reikės dar ilgokai laukti, kol XVIII a. pabaigoje – XIX a. pradžioje mirtis iš tiesų ims bauginti, ir tada bus liautasi ją vaizduoti. Būtų įdomu suvokti romantiškos mirties savitumą bent jau dėl to, kad suprastume XV a. visuomenės laikyseną mirties akivaizdoje.

* Gyvenimo pabaiga (*lot.*).

Tas savitumas pakankamai atsiskleidžia mūsų tyrinėtuose dokumentuose, todėl prieš darydami išvadas, galime nurodyti kai kuriuos jo bruožus.

Nustatėme du svarbius dalykus. Pirma, per visus viduramžius, net jų pabaigoje, žmogus gyveno mirties ir mirusiųjų artumoje. Antra, XVIII a. pabaigoje į mirtį buvo žiūrima kaip į lytinį aktą, kaip į viliojantį, o drauge sunkų išsiskyrimą su įprasta kasdienybe. Tai didžiulė permaina žmogaus ir mirties santykiuose.

Žinoma, šią permainą galėjai pastebėti tik vaizduotės pasaulyje. Tačiau paskui, beje, labai pakitusi, ji perėjo į apgalvotų faktų pasaulį. Iš tiesų tarp šių dviejų pasaulių buvo tiltas – tai baimė būti gyvam palaidotam ir tariamos mirties grėsmė, kurias aptinkame testamentuose nuo XVII a. antros pusės iki XIX a. vidurio. Tariama mirtis buvo suprantama kaip būsena, labai skirtinga nuo dabartinės komos būsenos. Tai nejautrumo būsena, kai žmogus nei gyvas, nei miręs. Gyvenimas ir mirtis čia vienodai tariami ir susipynę. Anas mirusysis galėjo sužadinti geismą, o šis gyvasis galėjo atsidurti ir kapo kalėjime ir pabusti neapsakomose kančiose. Štai kas kėlė nepaprastą baimę, nors tokia tikimybė tikriausiai buvo maža. Tačiau nuogąstavimo būta labai didelio. Iki tol visuomenė visomis jėgomis stengėsi palaikyti tradicinį raminantį kasdienišką santykį su mirtimi. Tariamos mirties baimė buvo pirmoji pripažinta, priimtina mirties baimės forma.

Vėliau mirties baimė pasireiškė iš pradžių biaurėjimusi rodyti, o paskui ir vaizduoti mirusiojo lavoną. Žavėjimasis

negyvais suirusiais kūnais romantizmo ir postromantizmo mene ir literatūroje, be kelių išimčių belgų ir vokiečių tapyboje, greitai baigėsi. Tačiau makabriška erotika perėjo į kasdienį gyvenimą, žinoma, ne su savo šiurkščiomis ir trikdančiomis savybėmis, o išaukštinta, galbūt sunkiai atpažįstama forma: dėmesiu fiziniam mirusiojo grožiui. Šis grožis, XIX a. ir beveik iki mūsų dienų, buvo viena iš banalių užuojautos ir lėkštų pokalbių temų mirties akivaizdoje. Visuomenės požiūriu, mirusieji tapo gražūs, kai iš tikrųjų jie ėmė kelti tokią didelę baimę, kad jos jau nebeįmanoma išreikšti, nebent draudimais, t. y. tylėjimu. Nuo šiol mirtį nustota vaizduoti.

Taigi makabriški vaizdai žmonių laikyseną mirties akivaizdoje perteikia ne paprastai ir tiesiai, o gudraudami ir išsisukinėdami. Vietoj išvados galime ilgą jų raidą trumpai išdėstyti trimis reikšmingais etapais:

1. Viduramžių pabaigoje makabriški vaizdai reiškė, kaip manė Huizinga ir Tenentis, aistringą gyvenimo meilę ir sykiu, kaip manau aš, XII a. pradėjusio augti sąmoningumo išnykimą, kiekvieno žmogaus gyvenimui būdingo savitumo išnykimą.

2. XVI–XVIII a. erotiniai mirties vaizdai žymi, kad šimtmečius išsilaikęs kasdieniškas žmogaus ir mirties santykis pasikeitė. Kaip rašė La Rochefoucauld, žmogus daugiau nebegali tiesiai žiūrėti nei į saulę, nei į mirtį.

3. Nuo XIX a. mirties vaizdai darosi vis retesni ir visiškai išnyksta XX a., o tyla, gaubianti nuo šiol mirtį, reiškia,

kad šioji sutraukė savo grandines ir tapo gaivališka ir nesuprantama jėga[12].

[1] M.Praz. *La Chair, La Mort et le Diable.* – Paris: Denoel, 1977.

[2] J.Huizinga, *op. cit.*, p. 98.

[3] M.Mollat. *Genèse médiévale de la France moderne, XIVe-XVe siècle.* – Paris: Arthaud, 1970; *Poins Histoire.* – Éd. du Seuil, 1977; J.Glénisson et al. *Textes et Documents d'histoire du Moyen Age, XIVe–XVe siècle. I. Perspectives d'ensemble: les "crises" et leur cadre*, serija "Regards sur l'Histoire". – Paris: Société d'édition d'enseignement supérieur, 1970.

[4] J.Heers, *op.cit.*, 1970 (3 leid.), p. 118–121, 231–233, 321–326 *et passim.*

[5] A.Tenenti. *La Vie et La Mort à travers l'art du XV siècle, op. cit*; to paties autoriaus *Il Senso della morte... op. cit.*

[6] J.Rousset, *op. cit.*

[7] C.de Brosses. *Lettres historiques sur l'Italie.* – Paris, VIII m. (1799). Brosses, Charles de, vad. prezidentu de Brosses'u, (1709–1777) – prancūzų rašytojas, pikantiškų laiškų apie Italiją autorius. (*Vert. past.*)

[8] R.Godenne. *Les Spectacles d'horreur de J.-P. Camus, XVIII siècle.* – 1971, p. 25–35.

[9] G.Bataille. "Le Mort", *in: Oeuvres complètes.* – Paris: Gallimard, 1971, vol. IV; to paties autoriaus *l'Erotisme, op. cit.*

[10] J.Le Goff, *op. cit.*, p. 397.

[11] J.Huizinga, *op. cit.*, p. 144.

[12] Šis straipsnis buvo išspausdintas "Bijdragen en mededelingen Betreffende de geschiendenis der Nederlanden", *in: Colloque Huizinga.* – Gravenhage, 1973, 88 (2), p. 246–257.

3

MIRTIES TEMA MAURRAS[1] KNYGOJE *ROJAUS KELIAS*

Rojaus kelias – knyga jaunimui. Ji pasirodė 1895 metais, jos įvadas datuotas 1894 metais, bet vienas kitas čia įdėtas filosofinis apsakymas jau buvo išspausdintas 1891 metais literatūriniame žurnale. Jį parašė kokių dvidešimt penkerių metų jaunuolis, kuris, nors ir labai anksti subrendęs, dar nebuvo įvaldęs meistriškumo. Jo įmantriai suregztos fabulos pasiskolintos iš to meto Renano[2] ir Leconte'o de Lisle'io[3] helenizmo. Manierizmas, įmantrus "amžiaus pabaigos" stilius trukdo atpažinti Maurras braižo grakštumą ir sykiu griežtą minčių dėstymo būdą.

Beje, knyga būtų likusi užmarštyje neprieštaraujant kiek suglumusiam autoriui, jei keli teologai nebūtų jos tyčia iškėlę į dienos šviesą, norėdami panaudoti kaip ginklą debatuose prieš pasmerkiant *Action française*[4]: Maurras, kūrinio apie keturis tamsius žydus (prašom,

keturi evangelistai) autorius, vergijos apologetas, susilaukė vėlyvo dėmesio savo jaunystės laikų knygai. Nors Maurras ir gailėjosi parašęs šią knygą, tačiau jos neišsižadėjo. Jam nepristigo koketiškumo vėl ją išleisti, tiesa, jis pridėjo aiškinamąjį įvadą ir smarkiai sutrumpino tekstą. Šis aplinkybių padiktuotas leidimas buvo daugiau skirtas duoti atkirtį ir pasiteisinti: mes juo nesinaudosime.

Rojaus kelias paskui vėl nugrimzdo užmarštin, kurios, kaip regis, ir buvo nusipelnęs. Šiandien mes jį iš ten iškelsime, nes tarp klaidų ir nesklandumų rasime jo nesuprantamo herojaus pažinimo raktą; tai pernelyg mylimas ir neapkenčiamas personažas, o iš tikro menkai pažįstamas, galbūt ne tiek dėl savo priešų ir mokinių kaltės, kiek dėl savo gudrybių, vertų Odisėjo.

Ar ieškosime šio rakto ideologiniame knygos karkase? Iš tiesų, vadovaudamiesi klasikiniu, tradiciniu metodu, ten ir turėtume ieškoti būsimosios doktrinos elementų. Jų rastume keletą: tezę, kad žmogus neturi peržengti savo prigimties ribų nei suardyti pasaulio tvarkos, Dievo tvarkos, kuri duota pažinti jo protui ir kurios būtinumą jis geba protingai suvokti; stiprūs religiniai jausmai, kaip ir meilės, kančios arba neribotų malonumų ekscesai, pastūmėja žmogų pažeisti didžiuosius Būties įstatymus, t. y. pastūmėja į pražūtį. Daugybė žmonių turi būti apsaugota nuo laisvės, jautrumo, pažinimo pagundų, nes įveikti jas gali tik keli iš prigimties privilegijuoti žmonės arba dievai: taigi tebus jiems leidžiama ramiai mėgautis klusnumu, nors tai ir neteisinga, netgi žiauru, užtat

visada saugu, kol jie lieka savo vietose būtinoje nelygybių hierarchijoje.

Pravartu panagrinėti didžiąsias temas, kurių nėra *Rojaus kelyje*, bet kurios užima reikšmingą vietą vėlesnėje Maurras kūryboje. Nustebsime čia neradę pagrindinės palikimo sąvokos, taip pat nesaugumo, žmogiškojo būsto netvarumo sąvokų, labai svarbių šioje knygoje, kur, kaip netrukus pamatysime, kalbama apie mirtį.

Pagaliau galėtume nurodyti *Rojaus kelio* idėjas, kurių vėlesnėje autoriaus kūryboje nebeaptinkame. Iš esmės tai Nietzsche's filosofijos atgarsiai, antžmogis ir tyčiojimasis iš krikščioniškojo gailestingumo, kuris įkvepia silpnuosius ir juos pastūmėja į kraštutinumus, tuo tarpu antikos laikų dievobaimingumas, neleisdamas palikti visuotinėje harmonijoje užimamos vietos, priešingai, jiems teikė tykią laimę.

Kaip prabėgomis matome, šis tyrinėjimo ir klasifikavimo darbas būtų įdomus. Ir vis dėlto klystume manydami, jog viską supratome. Deja, tai tik mokyklinės pratybos, kuriomis visada mėgaujasi literatūros ir politinių idėjų istorikai. Pirmuosius iš tikrųjų sutrikdė "naujosios kritikos" formalistai. Niekas, deja, dar nesutrikdė antrųjų. Jie atkakliai laikosi transformistinio aiškinimo metodų ir, tyrinėdami politines nuomones, apsiriboja nuosekliu jų suskirstymu bei chronologijos nustatymu. Tarkime, kad šis darbas nėra nenaudingas, ypač Maurras atveju. Maurras mintis daug nelogiškesnė ir nepastovesnė, negu jis pats norėjo tuo tikėti ir įtikinti kitus, taigi natūralu,

kad jo kūrybos tyrinėtojams iš pradžių smalsu pasižiūrėti, kaip ji kito. Ši demistifikacija – vienas iš būtinų etapų, kurį reikės greitai įveikti. Antraip Maurras kūrybą vertintume kaip įvairių įtakų visumą – kai kurias jų jis pripažino, o kitas rūpestingai slėpė – ir niekada nesuvoktume tikrosios jos prigimties.

Ar tai, ko mums neatskleidžia genetinis idėjų ir šaltinių tyrinėjimas, atskleis pripažinta knygos tema – mirtis? Reikia tvirtai pabrėžti, kad *Rojaus kelias* – tai pirmiausia knyga apie mirtį. Jeigu jos autorius daugiau būtų neberašęs, mažai kreiptume dėmesio į socialinės filosofijos tezes, kurių randame ir kituose šiuolaikiniuose pasisakymuose prieš XIX a. vidurio liaudies judėjimus. Tikroji knygos tema yra mirtis, ir stebina čia tik tai, kad ją pasirinko dvidešimt penkerių metų jaunuolis. Tad verta pasižiūrėti iš arčiau.

Iš aštuonių apsakymų septyniuose kalbama apie mirtį. Fidijas nusižudo, kadangi dievai, bausdami už netikėjimą, atėmė iš jo galią įkvėpti gyvybę akmens formoms. Jauną vergą Syroną nužudo jo šeimininkas, nes Syronas patyrė "mirtiną palaimą" ir liko gyvas, pažeisdamas didįjį įstatymą, pagal kurį "tobulumas atneša mirtį". Myrto, kilminga Arlio kurtizanė, miršta, nes teikė pirmenybę meilei, o ne malonumui: vyskupas Trofimas mirštančiajai įrodinėja, kokia išmintinga krikščionybė, fizinę meilę ištrėmusi "už devynių jūrų", tačiau jis pats nužudomas už tai, kad pamokslavo apie "vienišos mirties siaubą", apie

"gyvenimo tuštybę ir baimę" bei apie malonumus. Kuklus žvejys nusiskandina savo tvenkinyje – jam gyvenimas pasidarė nebepakenčiamas, o kol nesuvokė savo būvio ir nebuvo slapčia pasisavinęs pavojingos privilegijos naudotis Grožiu, Meile, Pažinimu, jautėsi laimingas. Semplisą į žiaurią mirtį pastūmėja niekingų malonumų ieškojimas, pernelyg ankstyvas susipažinimas su mirties žavesiu: jį pasmaugia dvi meilužės, iš kurių tereikalavo tik vienalaikių paviršutiniškų džiaugsmų. Oktavas, jaunutis religinio koležo mokinys, pasikaria altoriaus uždangos virve; nusidėdamas iš meilės, jis saugo prie savęs amuletą (atsiprašau, Maurras rašo škaplierių), užtikrinantį rojų: ši istorija vadinasi "Graži mirtis", ir Maurras ją visą išima iš savo naujo 1927 metų knygos leidimo dėl jos įžūlumo. Šiandien mus stebina ne jaunuolio įžūlumas, bet jo tragiškas keistumas, nes čia į viena susipynę mirtis, erotika ir dievobaimingumas. Paskutinio apsakymo veiksmas vyksta pragare, tarp šešėlių, ir vis dėlto jis ne toks makabriškas: mirtis tėra tik dingstis. Kritono vergai atsisako vėl nusileisti į žemę ir gyventi išvirkščiame pasaulyje, kur "hebrajų Kristus nuvertė stipriuosius ir įkvėpė silpnuosius".

Šiuose apsakymuose Maurras norėjo parodyti, kad geidulingumas mirtinas: anapus dieviškos džiaugsmo pilnatvės, meilės, grožio akimirkos, kuri taip pat yra ir pažinimas, žmogus neturi kito pasirinkimo, kaip harmoningą mirtį arba bjaurų, skausmingą nuopuolį. Taigi pasiekęs šią pilnatvę jis linksta į "amžinąjį poilsį", į "pavydėtiną ramybę".

Semplisas tapo, mes tuoj pamatysime kaip, Mirties meilužiu, Mirties, kuri visada susijusi su meile arba veikiau su tuo, ką mes šiandien vadiname erotika. "Kančia ir mirtis, kokia graži šių dviejų žodžių pusiausvyra... Tiesa, aš žinau dar kitus du, kurie visai nedera vienas su kitu: tai mėgautis gyvenimu ir mirti".

"Aš buvau tikrai prisirišęs tik prie tų vietų, kur ramiai mąstoma apie mirtį: bažnyčių, kapinių, miego ir mirties guolių".

Keistas tekstas, tiesa? Čia atpažįstame tą patį mirties ir erotikos santykį kaip baroko epochoje, ikiromantiniu laikotarpiu arba kaip šiandien Georges'o Battaille'o neosadizme. Šie palyginimai atrodo paradoksalūs tik todėl, kad esame skaitę visą Maurras.

Mirties tema ryški ne tik ten, kur kalbama apie mirtį konkrečiai ir atvirai; kartais ji iškyla staiga, be priežasties, išnyra tarsi įkyri mintis iš gelmių, kai mažiausiai to lauki. Mirtis ne tik apmąstymų tema, bet ir kalba, priemonė pasakyti kitus dalykus. Štai du pavyzdžiai.

Semplisas pasakoja, kaip jam vaikystėje atsiskleidęs Mirties grožis. Buvęs tada septynerių metų. Mirusi viena jo giminaitė, jaunutė mergina. Jis ėjęs kartu su motina į budynes, paskui į laidotuves. Jį apstulbinęs puošniame karste gulinčios mirusiosios grožis, saulės blyksniai ir smilkalų dūmai virš spindinčio ir gėlėse skendinčio kūno, "nuostabus to užgesusio veido baltumas".

Paskui su "virpančiu smalsumu, kuriam bus palankus atsitiktinumas" jis dalyvauja laidotuvių procesijoje. Labai

senu Viduržemio jūros pakrantės papročiu karstą nešę neuždengtą. "Karstas krestelėjo, kažkuriam nešikui užkliuvus už akmens, smūgis persidavė mirusiajai, ant jos lūpų sužibo kraujo lašas, paskui nuvingiavo ilga srovelė panašaus į putas skysčio. Skruostų duobutės ir akiduobės nusidažė nuo jo raudonai". Šis nelaimingas įvykis atskleidė Semplisui, kad mirtis – tai ramybė ir nejautrumas. Iš tiesų niekas nesusijaudino: velionės brolis priėjo ir batisto nosine ramiai sustabdė tą ledinio kraujo bangą. "Pagalvojau, kas būtų buvę, jei taip būtų atsitikę ne šiam baltam veidui, o mano motinai ir man, mums, gyviesiems". Kiek būtų buvę triukšmo ir emocijų! "Tą atmintiną vakarą, eidamas aštuntus metus, aš tylomis pavydėjau blyškiam mirties abejingumui". Vadinasi, yra du skirtingi dalykai: matytas vaizdas, įsirėžęs vaiko atmintyje, ir mirties idėja, kaip matyto vaizdo konceptualizacija. Išties atrodo, tarp jų nėra jokio ryšio, ir mums susidaro įspūdis, kad matytas vaizdas autoriui iškilo pats savaime: idėja tebuvo tik dingstis.

Tai matytas vaizdas, tačiau puikiausiai galėtų būti ir skaitytas, skaitytas jaunuolio, vėliau suteikusio jam kitą prasmę; skaitytas *Ponioje Bovari.*

Ema miršta po bemiegės nakties, kūmutės ją rengia: "Pažvelkit į ją... kokia ji vis gražutė! Galėtum lažintis, kad ims štai ir atsikels". Ema Bovari nebuvo ta nejautri mirusioji, kokią matė Semplisas, ji veikiau panėšėjo į gyvą amerikietiškųjų *funeral homes* freską.

"Paskui jos pasilenkė, norėdamos uždėti jai vainiką. Teko kilstelėti galvą, ir tada juodas skystis tarsi vėmalai

pasiliejo jai iš burnos. – O Dieve mano! Suknelė, atsargiai! – sušuko ponia Lefransua. – Padėkite mums, – tarstelėjo ji vaistininkui [ponui Omė]. Ar jūs kartais neišsigandote?"

Lavonų kraujavimas ne toks jau dažnas reiškinys šiuolaikinėje literatūroje, tad nustembi jį radęs ir Flaubert'o, ir Maurras kūryboje. Tačiau jo reikšmė ne ta pati. *Ponioje Bovari* jis simbolizuoja bjaurią mirtį, tokią, kokią aprašė Barbusse'as, Remarque'as, Sartre'as ir Genet. O *Rojaus kelyje* – tai laimingo nejautrumo garbstymas. Tačiau ko iš esmės verti aiškinimai: ir čia, ir ten matome tuos pačius baisius mirties vaizdus.

Antras pavyzdys paimtas iš apsakymo, pavadinto *Eucheris iš Salos*. Eucheris – Bero tvenkinio žvejys. Naktinės žūklės metu jis vandeny aptinka kažkokio skenduolio lavoną. Mite šis skenduolis simbolizuoja Grožį, Garbę, Meilę – likimo ir prigimties dovanas. Eucheriui tada atsiskleidžia stebuklai, kuriuos nuo jo slėpė tausojantys žmogų dėsniai. Jis praranda nejautrumą ir miršta. Mitas vertas to, ko vertas, tačiau ar buvo būtina, perteikiant jį alegoriškai, pavaizduoti makabrišką senojo žvejo ir suirusio lavono apsikabinimą? Eucheris iš tikrųjų ištraukė šį lavoną žvejo tinklu: "Gražusis negyvėlis buvo įtrauktas per valties kraštą, ir žvejys apibėrė bučiniais jo rankas ir veidą ir graudžiai apraudojo, vadindamas "švelniuoju" ir "brangiuoju". Jis visiškai nepaisė, kad tie suirusios mėsos gabalai minkštėjo sulig kiekvienu prisilietimu ir kad jis spaudė delnuose neaiškų, virstantį

skysčiu, mišinį". Tas, kurį jis taip stipriai glaudė prie širdies ir kuris atrodė negendantis, tekėjo tarsi dumblas ir ėmė lietis tiesiai ant jo, paskleisdamas siaubingus mirties kvapus".

Mirties ir meilės žodžiai čia susipynę draugėn tarsi XVI a. mistikų žodžiai, šventos ir pasaulietiškos meilės žodžiai.

Tie mirties vaizdai, atėję kaip ir kalbos žodžiai iš pačių giliausių senovės atsiminimų klodų, dar labiau negu aiškios ir laisvos mintys mums parodo, kaip jaunasis 1890 metų Maurras buvo pakerėtas ir *apsėstas* mirties idėjos. Tai aišku jau vien perskaičius *Rojaus kelią*. Maurras prie to niekada nebegrįžo. Vis dėlto vieną sykį po trisdešimt penkerių metų jis kukliai apie tai prasitarė. Dėkoju Henri Massis ir François Leger, man leidusiems tą paslaptį atskleisti. Ji išryškėja paskutiniame apsakyme *Keturios Provanso naktys*, išspausdintame 1930 metais.

Pažadintas audros, jis prisimena, kad vieną vakarą, tokį kaip šis, jį, besiirstantį valtimi, užklupo audra. "Apimtas nedidelės dvasinės krizės, kai mano intelektualinę Schopenhauerio [beje, atkreipkime dėmesį, kad tai mirties filosofas] skaitytojo tuštybę paveikė ne sykį apmąstyti kartūs prisiminimai ir kai kurie daugiau asmeninio pobūdžio rūpesčiai [kurtumas], aš buvau menkai nusipelnęs gėrėtis šia audra be baimės. Gyvenimas man nebebuvo itin malonus. Jo spindesys vis labiau ir labiau bluko mano akyse. Ateities, atrodė, nebėra. Jau treji metai stengiausi, sukaupęs visą drąsą, susitaikyti su

mintimi, kad klausos nebesusigrąžinsiu, ir pasiekiau tokią abejingumo būseną, kai nebevilioja nei pati brangiausia rinktinė draugystė, nei patys karščiausi, tikri jausmai... Kai esi septyniolikos metų, smulkmenos lengvai virsta į *nieko daugiau nebėra* [kursyvas Maurras]. Ko turėjau gailėtis? Ko pagaliau baiminausi? *Be jokio gailesčio būčiau paskutinį kartą nėręs gelmėn*". "Mano aiškios mintys... mano sąmoningi įsitikinimai... visa buvo persmelkta amžino poilsio troškimo". Nevalingi prisipažinimai, kuriuos randame *Rojaus kelyje*, mums byloja, kad gilūs jo pasąmonės siekiai taip pat buvo nukreipti į mirtį. Beje, Maurras priduria šiuos kelis žodžius, kurie atrodo be jokių pakeitimų paimti iš jo jaunystės apsakymų: *Aš mylėjau mirtį.*

Rojaus kelio autorius mylėjo mirtį. O *Keturių Provanso naktų* autorius jau seniai jos nebemylėjo, tačiau nebuvo jos pamiršęs, ir jo neapykanta panėšėjo į meilę. Henri Massis parodė, kad visoje Maurras kūryboje glūdi troškimas ginti visuomenę nuo kiekvieną akimirką grūmojančios mirties. Manyčiau, jog šis mirties jausmas – tai labai savitas Maurras kūrybos bruožas. Ankstesnės sistemos pagrįstos žmogiškosios prigimties, žmonijos raidos, pažangos arba tradicijos koncepcijomis, ir, beje, iš jų visų, paėmęs po truputį, jis susikrovė savo lobį. Tačiau ar visada, ir ar visada taip stipriai, jis jautė, koks nepatvarus žmogiškasis būstas? Henri Massis neklydo manydamas, kad čia svarbiausias jo kūrybos raktas.

Aš savo ruožtu čia norėjau parodyti, kuo šis, jau subrendusio Maurras požiūris skyrėsi nuo jauno Maurras

požiūrio 1890–1900 metais, be abejo, lemtingais jo formavimosi metais, kai sielos gelmėse jį gundė mirties žavesys. Kaip jis atsilaikė ir ryžosi iš visų jėgų su ja kovoti, kovoti visą gyvenimą – štai drama, kurią jo kūrybos tyrinėtojai turės vieną dieną išaiškinti[5].

[1] Maurras, Charles (1868–1952) – prancūzų rašytojas bei politikos veikėjas. (*Vert. past.*)

[2] Renanas, Ernestas (1823–1892) – prancūzų rašytojas, tyrinėjęs kalbų ir religijų istoriją. (*Vert. past.*)

[3] Leconte'as de Lisle'is (1818–1894) – prancūzų poetas, Parnaso mokyklos įkūrėjas. (*Vert. past.*)

[4] Politinis nacionalistinis bei rojalistinis judėjimas, kilęs Prancūzijoje Dreyfuso bylos metu. Judėjimo teoretikas Ch.Maurras kreipė judėjimą integralaus nacionalizmo bei paveldimosios antiparlamentinės monarchijos linkme. 1926–1929 m. popiežius Pijus XI šį judėjimą pasmerkė. (*Vert. past.*)

[5] Šis straipsnis buvo išspausdintas *in: Études maurrassiennes, I.* – Aix-en-Provence: Centre Charles Maurras, 1972.

4

MIRUSIŲJŲ STEBUKLAI

Dabar žinome, kad antroje XVIII a. pusėje apsišvietusią visuomenę sujaudino "kapinių pavojus". Tokiu pavadinimu 1778 metais išėjo Vicqo d'Azyro, šiandien istorikams gerai žinomo gydytojo, esė – įvairių faktų rinkinys, kuriame įrodinėjama, kad lavonai užkrečiami, ir aprašomi kapuose susidarę toksiniai židiniai.

Kai kurios laidotuvės, žinomos iš šių pirmųjų higienistų metraščių, virsdavusios hekatomba.

Šitaip sykį, karštą 1744 metų rugpjūčio dieną, žuvo vienas nešikas, kai atidaręs Monpeljė baltųjų atgailotojų rūsį norėjo ten padėti mirusio brolio palaikus. "Kai tik jis nusileido į rūsį, kiti pamatė, kad jis pradėjo mėšlungiškai blaškytis". Norėjęs jam pagelbėti brolis atgailotojas per plauką išvengė pavojaus: "Jam leidžiantis, kitas brolis laikė jį už ašutinės krašto ir virvės galo. Vos

tik jis čiupo nešiką už abito, tuoj nualpo. Jį ištraukė leisgyvį. Netrukus jis atgavo sąmonę, tačiau po ketvirčio valandos vėl pajuto savotišką svaigulį, jam užgulė ausis, jis vėl pradėjo alpėti ir konvulsingai blaškytis". Laimė, šie sutrikimai "pranyko nuleidus kraują ir sugirdžius stiprinamųjų vaistų". Bet dar "ilgai jis buvo išblyškęs, perkreiptu veidu, ir nuo to laiko visas miestas jį vadino *prisikėlusiu*".

Du kiti atgailotojai pamėgino išgelbėti nelaimingąjį nešiką, be gyvybės ženklų tysantį rūsyje. Pirmasis "pasijuto dūstąs" ir mostelėjo, kad jį ištrauktų. Antrasis, tvirtesnis, tapo savo jėgos ir drąsos auka. "Jis mirė tuoj pat, vos ten nusileidęs". Šią nelaimingą eilę užbaigė brolio nešiko mirtis, nes, paaiškėjus, koks pavojus gresia, niekas nebenorėjo rizikuoti ir mėginti vėl leistis į rūsį, nors "dvasininkija primygtinai ragino".

1774 metais Nante vienoje bažnyčioje per laidotuves buvo perkeltas į kitą vietą kažkieno karstas: pasklido nemaloni smarvė; "po kiek laiko pasimirė penkiolika dalyvių, keturi vyrai, pajudinę karstus, mirė pirmieji, o šeši šiose apeigose dalyvavę kunigai vos liko gyvi".

Suslėgtų išgarų sankaupos sprogsta: abato Rogier dienoraštyje skaitome, kaip "vienas duobkasys, dirbdamas Monmoransi kapinėse, stuktelėjo kastuvu į karstą, kur gulėjo palaidotas prieš metus žmogus, ir jį tučtuojau pargriovė iš ten pakilusios išgaros", pargriovė sprogimas.

"Maro" išgaros – tai išgaros, skleidžiančios marą arba kitas užkrečiamas ligas, pavyzdžiui, raupsus: pasakojama

apie vieną lavoną "paskleidusį labai pavojingą ligą visame vienuolyne". O mūsų gydytojas daro išvadą: "Dažnai matome pavojingus užkrečiamus drugius tolydžio siaučiant tankiausiai gyvenamuose miestuose ir negalime nustatyti jų priežasties; ar nebūtų tikėtina, kad ši mums nežinoma priežastis, kurios pražūtingas pasekmes regime, yra ne kas kita, o kapinės miestuose?"

Šia tema turime nemažai literatūros. Be Vicqo d'Azyro, paminėsime dar kitą autorių, išgarsėjusį savo knygomis apie auklėjimą ir prekybininkų kilnumą, – abatą Coyerį, kuris 1768 metais išleido *Dovaną mirusiesiems ir gyviesiems*.

Ši spaudos kampanija baigėsi gana greitai, ir buvo priimti nutarimai, kuriais nustatytos tvarkos tebesilaikome ir mūsų kapinėse: tai 1765 metų gegužės 21 dienos Paryžiaus parlamento nutarimas dėl kapinių perkėlimo už Paryžiaus miesto ribų, 1774 metų rugsėjo 3 dienos Tulūzos parlamento nutarimas, įkvėptas monsinjoro Loménie de Brienne'o, oficiali 1776 metų kovo 10 dienos karaliaus deklaracija, draudžianti laidoti bažnyčiose ir miestuose, Nekaltųjų kapinių sunaikinimas 1785–1787 metais ir pagaliau XII metų prerialio 23 dienos dekretas, kuris tebėra dabartinės mūsų tvarkos pagrindas. Maždaug per tris dešimtmečius tūkstantmečiai papročiai buvo sujaukti, o svarbiausia priežastis, dėl kurios amžininkams šie pokyčiai atrodė reikalingi, buvo ta, kad tradicines kapines imta laikyti infekcijos židiniais, keliančiais pavojų gyventojų sveikatai.

Pirmiausia į galvą ateina tokia mintis: gausėjant

medicinos ir higienos žinioms – apie jas turime kitų įrodymų – reiškiniai, prie kurių per amžius buvo labai gerai prisitaikyta, pasidarė nebetoleruotini. Higiena atskleidė naują anksčiau nepastebėtą situaciją.

Apskritai paėmus, šis aiškinimas gana teisingas, tačiau reikalai klostėsi ne taip paprastai.

O konkrečiai imant, keistų reiškinių kapuose ir kapinėse pastebėta dar prieš higienos atsiradimą. Žmonių sveikata rūpintasi ir XVI bei XVII a., tačiau tai nebuvo nei vienintelis, nei lemiamas kriterijus. Reiškiniai, kuriuos Vicqas d'Azyras ir jo amžininkai aiškino gamtos bei chemijos mokslais, jau buvo žinomi, bet jie sykiu priklausė ir šiam, ir antgamtiniam pasauliui, kurio priežastingumas tada dar buvo priimtinas, o XVIII a. pabaigoje jau priskiriamas niekinamiems prietarams.

Tai ne šiuolaikinio gydytojo higienisto požiūris į mirtinas tradicinių kapinių išgaras ir dujų sprogimus. Kas tada? Šitai ir norėčiau pabandyti jums atskleisti.

Vienos knygos autorius mums nurodo teisingą kelią[1]. Tai vokiečių gydytojas Garmanas, gyvenęs 1640–1708 metais. Jis buvo liuteronas. XVIII a. pabaigos medicinos žodynai jį apibūdina kaip nekritišką įvairių stebuklingų faktų, neįtikėtinų įvykių, išgalvotų istorijų, pagrįstų liaudies prietarais ir tikėjimais, kompiliatorių. Šie žodynai netaria nė vieno pagarbaus žodžio Garmano kalbai ir stiliui, o jis tuo laiku rašė puikia Cicerono ar Erazmo Roterdamiečio lotynų kalba ir mokėjo naudotis visais jos

išraiškos turtais. Iš tikrųjų Garmanas nėra toks juokingas, kaip apie jį atsiliepia apsišvietę amžiaus pabaigos gydytojai. Jis yra tik – ir tai mūsų istorikų laimė – truputį pavėlavęs (keliais penkmečiais) mokslinių koncepcijų (triumfavusių nuo viduramžių pabaigos iki XVII a. vidurio) liudytojas. Alchemija, astrologija tada maišėsi su atsinaujinančia medicina, gamta dar ne visai buvo atskirta nuo nenatūralių (taip buvo sakoma) ir nuo antgamtinių reiškinių, o žinios paremtos gausia informacija *ab mondo condito in hoc usque momentum**, kur Plinijus Vyresnysis buvo toks pat reikšmingas kaip ir gydytojas. Vis dėlto, kadangi ši informacija buvo pateikiama spausdintoje knygoje, ji atspindėjo tokias istorines epochas, kaip klasikinę antiką arba Žemąją epochą**, XVI a. ir XVII a. pradžią, rėmėsi kai kuriais XVI a. autorių duomenimis, paimtais iš viduramžių. Apie viduramžius tada žinota tik iš XVI a. citatų.

Garmano knyga pavadinta *De miraculis mortuorum****. Taigi joje rašoma apie visokius reiškinius, susijusius su lavonais. Vieno gana keisto skyriaus – mes jį įsidėmėsime – antraštę galima išversti šitaip: "Kapuose lavonų skleidžiami garsai, panašūs į ėdančių kiaulių čiukšėjimą, vokiškai *Schmaetzende Tode*****".

Garmanas pradeda nuo stebėjimų aprašymo. Daugelis

* Apie šią akimirką paslėptą pasaulį (*lot.*).

** T. y. viduramžius.

*** Apie mirusiųjų stebuklus (*lot.*).

**** Čepsinti mirtis (*vok.*).

stebėjimų paimta iš literatūros, tačiau kai kurie ir iš jo amžininkų rašytojų, o vienas netgi jo paties sukurtas.

Visiems žinoma, kad garsai sklinda tam tikru laiku ir iš tam tikrų kapų. Pasak Baleuso (1495–1563) garsai sklinda (*ossa crepitasse**) iš popiežiaus Silvestro II (Gerberto) kapo kiekvieną kartą, kai tik koks popiežius esti prie mirties. Tokie faktai įprasti. 1665 metais Gucene atidaromas kalbantis karstas, nieko jame neradus, vėl uždaromas, o reiškinys kartojasi. Autorius buvo tokio pat reiškinio liudytojas laidojant vieną kataliką – taigi įtartiną žmogų šiam protestantui. Karstas taip pat buvo atidarytas, bet nepastebėta nieko, kas galėtų būti *pulsatio*** priežastis. Vadinasi, šie garsai neturėjo jokios regimos priežasties. Tai nepanašu į atsitikimą, kurį papasakojo tą patį tikėjimą išpažįstantis liuteronas: "Duobkasys Gothanas, ruošdamas kapui vietą, įsmuko į supuvusį karstą, kuriame nebuvo nieko daugiau, tik kaulai [palaikai jau buvo sunykę, ir juos galėjai nunešti kaip įprasta į kapinyną po atviru dangumi]. Norėdamas išlipti iš karsto, duobkasys išgirdo šaižų it žąsies šnypštimas garsą ir tuo pat metu išvydo, kaip virš kaulų susidarė kumščio didumo putų masė, skleidžianti tokią smarvę, kad jis turėjo susičiaupti ir užsikimšti nosį. Vis dėlto jis pasiliko kur buvęs, kad pamatytų, kas įvyks. Neilgai trukus putų masė sprogo lyg bomba, paskleisdama melsvoką debesį dūmų ir taip

* Kaulai traška (*lot.*).

** Beldimas (*lot.*).

užteršdama orą, jog jis būtų praradęs sąmonę, jei nebūtų spėjęs iš ten pasišalinti. Grįžęs namo, jis pasigydė nežinia kokiais vaistais".

Panašias istorijas įsimins XVIII a. pabaigos gydytojai higienistai. Tokią istoriją randame ir XVII a. pabaigos Garmano kūryboje, bet tai tik vienas tipiškas atvejis tarp kitų. Užtat Garmanas stengiasi ypatingą reikšmę suteikti *Schmaetzende Tode*, nes taip pavadintas knygos skyrius. Tai kažkas baisaus: *magis animum tenet suspensum**.

"Prieš mirtinos epidemijos pradžią [taigi pranašiškas ženklas kaip ir garsai, kurie sklisdavo iš Gerberto kapo; XVI ir XVII a. tai pranašavo marą] palaidotieji, ypač silpnosios lyties [dėmesio: žinome, kad raganos – beveik visada moterys] ryja savo įkapių drobules bei laidotuvių drabužius šaižiai čiukšėdami, sakytum ėdančios kiaulės, iš kur ir kilęs liaudiškas pavadinimas *Schmaetzende Tode*. Jie juos čiulpia, kramto, kemša, ryja kaip tik gali".

Neįmanoma užginčyti tokių reiškinių tikrumo. Jie buvo labai dažnai pastebimi 1552 metais netoli Fribūro, 1553 metais Luzase ir Silezijoje, 1565 metais Martisborge, 1581–1582 metais Šyfelbaine ir kitur. Toks atsitikimas – tai ženklas, kad miestą ar šeimą ištiks baisi epidemija. Iš anksto įspėti to krašto žmonės mėgina šiurkštumu kovoti prieš šiurkštumą. "Jie atidaro karstus, traukia iš mirusiųjų žandikaulių įkapių drobulę, kurią šie ryja, ir kastuvo smūgiu suskaldo lavono-rajūno kaukolę, manydami šitaip

* Daugiau negu kvapą gniaužia (*lot.*).

padaryti galą ne tik įkapių kandžiojimui ir čiulpimui, bet ir epidemijai, kurią šie reiškiniai pranašauja". 1572 metais taip įvyko Lenkijoje, ir maras liovėsi tik tada, kai lavonams buvo nukapotos galvos. Ar tai buvo raganų palaikai? Garmanas nurodo *Malleus maleficarum*[2] ištrauką, kurią cituoju iš naujo prof. A. Danet vertimo. "Vienas mūsų inkvizitorius rado miestą [tvirtovę] beveik visiškai mirties iššluotą. Be to, sklido gandai, kad viena moteriškė [mirusi ir palaidota] po truputį valgė įkapių drobulę, kurion buvo įvyniota, ir kad epidemija nebūtų liovusis, kol ji nebūtų surijusi visos drobulės ir jos nesuvirškinusi [Garmanas atmeta šį prietarą]. Sušaukiamas tuo klausimu pasitarimas.

Teisėjas ir miesto meras, kasdami duobę, pamatė, kad beveik pusė drobulės įtraukta į burną, gerklę ir skrandį ir jau suvirškinta. Išvydęs šį reginį, sukrėstas teisėjas išsitraukė iš makšties kardą, kirsdamas išsviedė galvą iš duobės, ir maras liovėsi".

Teisybę sakant, Garmanas netiki nei mirusių raganų galia (negyvos gyvatės nuodai nebeveiksmingi), nei priemonėmis, kurios pašalina požymius, bet ne priežastį. Jis neatmeta faktų ir mėgina juos paaiškinti vampyrų arba raganų, lavonais mintančių žvėrių veiksmais, epidemijos poveikiu lavonams, užkrėstiems maru (viena iš priežasčių, kuriai Garmanas neteikia aiškios pirmenybės), dideliu vidinės Žemės ugnies poveikiu. Tačiau visos šios priežastys, kur stebuklai susipynę su paprastais reiškiniais, neįtikinamos. Tikrasis šių makabriškų reiškinių kaltininkas

yra Demonas – Dievo rūstybės ir keršto įrankis: *corporum princeps**, rašo Garmanas, cituodamas kabalą, *Dei Carnifex*, Lutherį.

Tai jis *sub persona mortuorum* čiukši, kandžioja, ėda drobules kapuose. *Sub persona* reikia suprasti "prisidengęs lavonu", nes Garmanas pateikia hipotezę, beje, nedrąsiai, jog šie reiškiniai galbūt ne visi priklauso tikrovei, o yra pakvaišusių dėl maro baimės gyventojų vaizduotės padarinys. "Demonas turbūt čiukši ne kapuose, bet prietaringiems gyviesiems į ausį". Tai viena iš daugelio hipotezių, ji nieko iš esmės nekeičia: demonai džiūgauja dėl būsimos žmonių nelaimės ir, pasitelkę stebuklus, bando atitraukti žmogų nuo Dievo baimės. Palikime Garmaną prie demonologinių samprotavimų, prilygstančių dažnai minimo Bodino samprotavimams. Mūsų pokalbyje svarbu pažymėti, kad kapinės – arba netgi bažnyčia kaip laidojimo vieta – tapo velnio apgyventa erdve, blogai ginama apeiginių palaiminimų, nes kapų palaiminimas jau laikomas egzorcizmu, priemone pašalinti velnią. Atsargumas, kuris, pasak Thomo Bartholinio, regis, netrukdo rusams peržegnoti kapinių orą ištariant formulę, kuria demonai nuvejami į pragarą. Iš tikrųjų žinome, kad norint atskirti bažnyčią, jos šventorių, atriumą, nuo pasauliečių pasaulio, jie buvo šventinami. Šis plotas nelaiminamas dėl mirusiųjų. Tačiau mirusieji čia laidojami, nes šis plotas, jau pašventintas – XVI bei XVII a.

* Pirmasis tarp lavonų (*lot.*).

autoriai pamiršo šiuos motyvus ir palaiminimą sieja su velnio potraukiu kapinėms, kurį esant tiki.

Iš tikrųjų čia susiduriame su nauja sąvoka, atsiradusia XV a. pabaigoje bei XVI a., ir ne tiek liaudyje, kiek tarp *litterati*, mokslo ir Bažnyčios žmonių, tų pačių, kurie rengdavo raganų medžiokles.

Viduramžiais kapinės buvo vieša susitikimų, žaidimų vieta, nors čia riogsojo kaulų krūvos ir kyšojo aplaidžiai užkasti lavonai. Žinoma, tvyrojo kvapai, vėliau pavadinti pražūtingais, o paskui nesveikais, bet niekas jų nepaisė. Kita vertus, demonas pasirodydavo kapinėse tik pareikalauti kūno, kuris būdavo nuo jo paslėptas velionio klasta, nes antraip dėl savo nuodėmių nebūtų turėjęs teisės ilsėtis šventoje žemėje. Taigi laidojimas *ad sanctos* užtikrindavo amžinąjį išganymą. Popiežius Grigalius I pasakoja panašias istorijas, atsitikusias jo vienuolyno vienuoliams. Mirusieji, pasmerkti pragaro kančioms, negrįždavo į kapines, o daugiau lankydavosi savo mirties vietoje, pavyzdžiui, mūšio lauke, kur jie buvo žuvę. Galima pripažinti, jog ši viduramžių samprata labai ilgai išsilaikė liaudies sluoksniuose: dar XVII ir XVIII a. Nekaltųjų kapinės visada buvo susitikimų ir pasivaikščiojimų vieta. Štai kodėl spėju, kad pokyčius daugiau nulėmė *litterati*, jų mokslinis liaudies emocijų aiškinimas. Taigi kapinių ir kapų erdvė apie XVI a. buvo velnio galioje, jam taip pat priskiriami ir visą laiką egzistavę, bet dėl visuotinio abejingumo nepastebėti reiškiniai, kurie virto kerinčiais ir baisiais stebuklais ir kuriems mokslininkai, gydytojai, astrologai, alchemikai,

tikrų istorijų kompiliatoriai nepagailėjo ilgų tyrinėjimų. Garmano skyrių "De cadaveris... sonantibus"* sudaro trisdešimt šeši puslapiai glausto teksto!

Susidomėjimas šiais reiškiniais dar labiau padidėjo dėl epidemijų, marų baimės, nes buvo stengiamasi užkirsti kelią užkratui. Nuo to laiko tarp maro, demono ir mirusiųjų stebuklų atsirado pastovus ryšys. Tada atsirado ir lavonų bei kapų mokslas, išsisklaidęs po daugybę Garmano minėtų knygų, susijęs su medicina, demonologija, astrologija, gamtos istorija, paprastu stebėjimu, ir šio mokslo vadovėliu pretenduoja būti *Mirusiųjų stebuklai.*

Vadovėlyje aprašomi ne tik užsikrėtimų atvejai, dujų išsiskyrimai bei nemalonūs kvapai, tačiau ir daugelis kitų reiškinių, kurių šiandieną kritinis protas nebelaiko materialia tikrove.

Antroje XVIII a. pusėje medikai, remdamiesi nauja koncepcija, kuriai ir mes pritariame, paneigė mokslą apie lavonus ir suskirstė pirmtakų aprašytus reiškinius. Tuos stebuklus, kuriuos priskyrė prietarams, atmetė, o tuos, kuriuos buvo pastebėję kasdieniame gyvenime, paliko – t. y. įvairius faktus, įrodančius kapų ir įsigalėjusio laidojimo būdo kenksmingumą sveikatai.

Šitaip įvairūs faktai, iš pradžių pirmųjų stebėtojų palaikyti šėtoniškais, XVIII a. pabaigoje buvo paaiškinti higienos terminais – moksliniu požiūriu, labai artimu mūsiškiam[3].

* Apie garsus skleidžiančius... lavonus (*lot.*).

[1] L.C.F.Garman. *De miraculis mortuorum.* – Dresde, 1709. Žr. ypač p. 106–142.

[2] *Raganų kūjis* (*lot.*) – instrukcijos inkvizitoriams, kaip elgtis su raganomis (1487 m.).

[3] Pranešimas Istorinės demografijos draugijai, 1974 m. gegužė.

5

APIE NAUJĄ ŠEIMOS JAUSMĄ TESTAMENTUOSE IR ANTKAPIŲ ĮRAŠUOSE

Šis straipsnis siūlo keletą minčių apie šiuolaikinį šeimos jausmą. Jas įkvėpė dievobaimingos testamentų klauzulės ir antkapiai.

Tačiau pirmiausia – apie kokią šeimą kalbama? Ne apie patriarchalinę kaip kai kurių sutuoktinių arba kai kurių kartų – ji galbūt egzistavo tik išimtiniais atvejais – ir ne apie šiuolaikinę šeimą-ląstelę, apsiribojančią tėvais ir dar nesavarankiškais vaikais.

Viena La Fontaine'o pasakėčia (IV, 22), sukurta 1660 metais, labai gerai atskleidžia, kas tuo laiku buvo suprantama kaip šeima.

Vyturys, vasarai įpusėjus, susisuko lizdą kviečių lauke ir laukia pjūties, kad galėtų "tylomis visus iškraustyti". Jis liepia jaunikliams atidžiai klausyti šeimininko šnekų, kai šis su sūnumi apeina valdas:

Le possesseur du champ vient aveque son fils.
Les blés sont mûrs, dit-il, allez chez nos amis
Les prier que, chacun apportant sa faucille, –
*Nous vienne aider demain dès la pointe du jour.**

Pirmiausia pakviečiamas būrelis draugų. Jie pernelyg tolimi ir pernelyg abejingi:

*L'aube du jour arrive et d'amis point du tout.***

Šeimininkas suprato, kad negali pasitikėti draugais. Vis dėlto draugystė tuometiniame gyvenime vaidino didesnį vaidmenį negu mūsų dienomis, ir testamentuose draugams buvo skiriamas toks pat dėmesys kaip ir giminaičiams. Vienas 1646 metų testatorius prašo savo žmoną ir vaikus "visais klausimais [dėl kapo ir laidotuvių] tartis su ponais [neįskaitoma], jo gerais draugais, kurių jis nuolankiai maldauja, nes jie jam darė garbę mylėdami gyvą, kad po jo mirties būtų malonūs ir mylėtų jo artimuosius..."

Draugų apsileidimas buvo rimta kaltė, tačiau ne itin dažna. Šeimininkas turi to nepaisyti:

* Šeimininkas eina su sūnum.
Javai prinokę, – taria jis, – nueik pas mūsų draugus.
Pakviesk, kad kiekvienas, nešinas pjautuvu, –
Ateitų mums padėt rytoj vos išaušus. (*Pranc., pažod. vert.*)

** Aušra prašvinta, o draugų – nė vieno. (*Pranc., pažod. vert.*)

Mon fils, allez chez nos parents
*Les prier de la même chose.**

Aišku, kad šie giminaičiai negyvena kartu su šeimininku ir jo sūnumi ("nueik pas mūsų giminaičius"), tačiau jie gali būti labai artimi dėl kraujo ryšių arba santuokos. Taip pat suprantamas mažųjų paukštelių išgąstis: "Jis pasakė: jo giminaičiai". Bet neatėjo ir giminaičiai. Tada šeimininkas išsako jį lydinčiam sūnui pamokomą mintį:

Il n'est meilleur ami ni parent que soi-même
Retenez bien cela, mon fils. Et savez-vous
Ce qu'il faut faire? Il faut qu'avec notre famille
*Nous prenions dès demain chacun notre faucille...***

Tekstas aiškus. Į šeimą šiuo atveju neįeina "giminaičiai", gyvenantys kitur, bet visi tie, kurie gyvena po vienu stogu, ir sūnus, ir tarnai, priklausomi nuo to paties "šeimininko": "*mūsų* šeima". Šeimos galva taip pat yra ir laukų šeimininkas. Ilgą laiką nebuvo skiriamos (šiandien jos gerai skiriamos) tėvystės ir nuosavybės, šeimos ir turto sąvokos. La Fontaine'as XVII a. šių sąvokų neskyrė kaip ir šventas Jeronimas IV a. Pastarasis graikų kalbos žodį *oikodes-potes*

* Sūnau mano, nueiki pas mūsų giminaičius
Ir jų paprašyk to paties. (*Pranc., pažod. vert.*)

** Nėr geresnio draugo ar giminės už save patį.
Įsimink tai gerai, mano sūnau. O ar žinai,
Ką reikia daryti? Reikia, kad nuo rytojaus kiekvienas iš mūsų šeimos
Paimtų savo pjautuvą... (*Pranc., pažod. vert.*)

(pažodžiui "namų šeimininkas") vertė *pater familias*. Vulgatos *pater familias* nebūtinai reiškė šiandienine prasme "šeimos tėvą", tai buvo ir žmonių bei turtų valdytojas – vynuogyno šeimininkas. Iš to reikia padaryti išvadą, kad skurdžius negalėjo būti *pater familias*.

Pirmoje XVIII a. pusėje testamentų stilius ir tonas, taip pat ir jų funkcija, pasikeitė: šis pasikeitimas susijęs su šeimos jausmu.

Iki XVIII a. pradžios ši funkcija išliko nepakitusi nuo viduramžių; tai buvo religinė funkcija. Testamento tikslas – priversti žmogų galvoti apie mirtį, kai dar būdavo laiko. Be abejonės, XVII a. testamento kunigai nebereregistruodavo, jo nebelaikyta pakankamu "leidimu į dangų"[1], o žmogaus, neparašiusio testamento, nebebuvo draudžiama laidoti Bažnyčios žemėje kaip ekskomunikuoto. Tačiau nors testamentas liovėsi būti kone sakramentalinis aktas, jis visada liko religinis aktas, kur testatorius spontaniškesnėmis, negu manome, formuluotėmis išreikšdavo savo tikėjimą, savo pasitikėjimą "Dangaus gyventojų" užtarimu ir pasirūpindavo tuo, kas jam dar būdavo brangiausia: savo kūnu ir siela. Ilgiausia teksto dalis visada yra *ad pias causas**: išpažįstamas tikėjimas, išpažįstamos nuodėmės ir atitaisomos kaltės, pasirenkamas kapas ir pagaliau duodama gausybė patvarkymų sielos naudai: dėl Mišių ir maldų, kurios prasidėdavo nuo agonijos ir būdavo suskirstomos konkrečiomis

* Apie dievobaimingus reikalus (*lot.*).

datomis iki amžinybės. Stebina menkiausios smulkmenos: testatorius nieko nepalikdavo nei atsitiktinumui, nei artimųjų meilei. Viskas taip vyksta, tarsi jis niekuo daugiau nepasitikėtų. Žinoma, jo ligos guolis būdavo apsuptas giminaičių, "dvasinių" ir "kūniškų" draugų. Mirštančiojo kambarys buvo vieša vieta. Tačiau giminaičiai ir draugai pasidarydavo svetimi šioje dramoje, kuri vykdavo jiems nematant; joje susidurdavo mirštantysis, dieviškasis Teisėjas, kaltintojai šėtonai, užtarėjai šventieji. Mirštantysis likdavo visiškai vienas. Jam vienam reikėjo užsitikrinti išganymą remiantis teisine sutartimi, šio išganymo kontrakto, testamento, klauzulėmis. Jis gali pasitikėti tiktai savimi, jis turi įpareigoti paveldėtojus, žmoną ar vaikus, vienuolyną ar parapijos tarybą, vykdyti jo paskutinę valią. Su teismo proceso žinovo griežtumu, o toks buvo kiekvienas Senojo režimo[2] žmogus, jis neišleidžia iš akių jokios smulkmenos: nei gramo vaško, nei *De profundis*. Testatorius nurodo sielos išganymui skirtą palikimą ir jo adresatus įamžinti bažnyčioje patvarioje medžiagoje, žalvaryje arba akmenyje, kad ateinančios kartos neužmirštų. Testatorius retai kada tai patiki sutuoktiniui ar bičiuliui, o jeigu taip ir pasielgia, tai greičiau iš nusižeminimo ir naivumo negu iš visiško pasitikėjimo.

Vadinasi, šeima nedalyvauja testatoriui užsitikrinant sielos atilsį ir pasirenkant kapą. Netgi kyla klausimas, ar ji visada dalyvauja pamaldose ir laidotuvėse. Dėl gedulo našlė būdavo priversta likti namuose. Kodėl testatorius

kai kuriais atvejais turi reikalauti, kad dalyvautų jo vaikai, tarsi tai nebūtų savaime suprantamas dalykas?

Šiaip ar taip, šeima nedalyvauja – nebent laidotuvių apeigose – vykdant religines testamento klauzules (išskyrus kapo parinkimą, kaip pamatysime vėliau).

Kas vyksta XVIII amžiuje? Šeima tikriausiai nepasidarė aktyvesnė, tačiau jos tylėjimas įgavo kitą prasmę, nes pasikeitė testamento tikslas ir funkcija, kurią – turime omeny dievobaimingus testatoriaus norus – ėmėsi vykdyti šeima.

Iš tikrųjų pastebime, kad religinės klauzulės, kol dar išvis neišnyko, išdėstomos keliais sutartiniais sakiniais. Toks testamentas ir išliko iki mūsų dienų – privačios teisės aktas velionio turtui padalyti.

Kuo paaiškinti šį pasikeitimą? Tuojau pagalvojame apie didėjantį religinį abejingumą Švietimo amžiuje. Tačiau žinome, kad religinė praktika tada buvo ne mažiau paplitusi kaip XVII a. ir turbūt dažnesnė negu XV ar XVI a. Religinės fundacijos iš tikrųjų liko reikšmingos. Kita vertus, XVIII a. randame neginčytinų įrodymų, ypač pietinėje Prancūzijoje, patvirtinančių ištikimybę mirties garbinimui: beveik kiekviena bažnyčia turėjo Gerosios mirties arba Skaistyklos sielų koplyčią, ir šiuo laikotarpiu buvo sukurta nauja skaistyklos ikonografija[3].

Vadinasi, dievobaimingų testamento klauzulių išnykimo negalima paaiškinti anachronišku religinio jausmo virtimu pasaulietišku.

Čia kita priežastis: pakito santykis tarp žmogaus ir jo

artimųjų: žmogus, žinąs apie artėjančią mirtį, nebelieka vienas su savo likimu. Giminaičiai, šeima, kitados laikomi nuošaly nuo finalinės scenos, lydi mirštantįjį iki jo paskutinio prieglobsčio vietos, o mirštantysis savo ruožtu sutinka dalytis su jais ta akimirka, kurią anksčiau palikdavo Dievui arba sau pačiam. Vadinasi, turėjo pasikeisti bendroji eschatologija, sumažėti Paskutinio teismo ir pragaro arba ano pasaulio baimė, bet ypač turėjo pasikeisti tiek tikinčiojo, tiek netikinčiojo šeimos jausmas. Mirštantysis nebejaučia tokio nepasitikėjimo savo artimaisiais: jam nebereikia teisinių garantijų, notaro, liudytojų, kurie užtikrintų jo paskutinės valios vykdymą bent jau dėl jo kūno ir sielos (dėl jo turto tebegalioja senovinės atsargumo priemonės!). Kad įpareigotum gyvuosius, pakanka paskutinę valią išreikšti žodžiu. Nepasitikėjimą pakeitė nuoširdus pasitikėjimas. Senojoje visuomenėje mirštantysis patvirtindavo savo nepriklausomybę nuo artimųjų ir drauge artimųjų priklausomybę nuo jo. O nuo XVIII a. mirštantysis siela ir kūnu atsidavė šeimai. Sentimentalių ir dvasinių testamento klauzulių išnykimas rodo, kad ligonis arba mirštantysis susitaikė su savo nebūtimi ir atsidavė į šeimos rankas.

Jau sakėme, kad senojoje visuomenėje, iki XVII a., žmogus, iš tikro arba mintyse atsidūręs mirties akivaizdoje, likdavo vienas. Išties siela buvo vieniša. Pirmajame tūkstantmetyje mirtis suvokiama ne kaip sielos ir kūno atsiskyrimas, bet kaip paslaptingas nedalomos būtybės miegas. Štai kodėl svarbiausia buvo pasirinkti saugią vietą,

kur *in pace* galėtum laukti prisikėlimo dienos. Nuo XII a. pradėta tikėti, kad mirštant siela palieka kūną ir tučtuojau, nelaukdama pasaulio pabaigos, stoja į asmeninį teismą: žmogaus vienatvė mirties akivaizdoje – tai erdvė, kurioje jis suvokia savo individualybę, o dievobaimingos testamento klauzulės – priemonė išgelbėti šią individualybę iš pražūtingų laiko nagų ir perkelti į aną pasaulį. Prie tradicinio kapo parinkimo rūpesčio prisidėjo nauji rūpesčiai dėl sielos atilsio. "Sielą atiduodu Dievui, kūną palieku Augustinų bažnyčioje artimųjų kape", – savo testamente 1648 metais rašė vienas Tulūzos parlamento patarėjas.

Siela mirties akivaizdoje yra vieniša ("atiduodu"), o kūnas "paliekamas" Bažnyčiai ir šeimai. Viduramžių pradžioje Bažnyčios įstatymų rinkinyje dvejojama, kam teikti pirmenybę parenkant kapą – šeimai ar parapijai: nusvėrė šeima. Taigi XVI–XVIII a. kapo vieta parenkama vadovaujantis dviem motyvais: religine pagarba parapijai, vienuolių ordinui, kokiam nors šventajam, brolijai ir pagarba šeimai: "Švento Sernino bažnyčioje, savo parapijoje, protėvių kape" (1690); "Švento Sernino bažnyčios šventoriuje, kur ilsisi dvi mano seserys" (1787); "Šventų Nekaltųjų kapinėse, kur palaidota mirusi jo žmona ir vaikai" (1604).

Jeigu remtumės testamentine literatūra, sakytume, kad šeimos jausmas buvo paliktas *post mortem** laikotarpiui. Ar

* Po mirties (*lot.*).

klystume? Tada šeima nevadovavo kasdieniam gyvenimui, ji pareikšdavo savo valią, kai baigdavosi "kasdienybė": didelių sukrėtimų arba mirties atveju. Nuo XVIII a. šeima įžengė į kasdienybės sferą ir beveik visą ją užėmė.

Taigi nuo viduramžių pabaigos šeimos kapai akivaizdžiai yra daugiau tradicinio kolektyvinio solidarumo ženklas negu naujoviška jausmingumo išraiška. Vadinasi, nereikia testamentinių klauzulių skaityti šiuolaikinio žmogaus akimis.

Ir pirmiausia ką tai reiškė: būti palaidotam šalia protėvių arba žmonos?

Akimirką pamirškime, ko mus moko meno istorija, remdamasi gausia antkapių skulptūra, kadangi šitokių paminklais sudaiktintų kapų ilgą laiką buvo nedaug ir jie buvo skirti žymiausiems Bažnyčios, aristokratijos ar teismo žmonėms. Daugelyje testamentų apie paminklus nerašoma. Kapo vieta nurodoma, tačiau nedažnai pasirūpinama padaryti ją matomą. Kapo vieta lieka bevardė. Kai testatorius išsirinkdavo tas pačias kapines kaip ir jo protėviai ar žmona, tai nereikšdavo, kad jie bus toje pačioje duobėje, bet kad jų palaikai ilsėsis tame pačiame šventame plote, tos pačios religinės praktikos zonoje ir netoliese vienas kito. Tik buvo pageidaujama kuo arčiau: "Valdezekoljė bažnyčioje, ten, kur palaidota žmona, arba šalia jos" (1401); "Šventų Nekaltųjų kapinėse, šalia tos vietos, kur palaidoti tėvas ir motina, arba kitoje vietoje šalia jų" (1407); "Kuo arčiau", – dažnai tik tiek rašoma XVI ir XVII a. Tuo tarpu vieta, pasirenkama iš ypatingo

pamaldumo, paprastai nusakoma su gausybe smulkmenų.

XIII–XVII a. vis labiau įsišaknys paprotys įrašu, pieštu paveikslu, paminklu pažymėti tikslią arba apytikrę kapo vietą: herbas, velionių ar jų klūpančių vaikų portretai nurodys šeimą.

Čia pasidomėsime visai kitu raidos aspektu, kai mirusieji nustoja būti bevardžiai ir juos sujungia tai, kas XIX–XX a. Prancūzijoje taps "šeimos rūsiu". Tai kolektyvinio ir jau šeimos kapo istorija: "laidojimo koplyčia". Šios laidojimo koplyčios vardo amžininkai nežinojo. Sakydavo "koplyčia", statydavo koplyčią arba dovanodavo teisę į koplyčią, ir tai sykiu reiškė ir pastatą, ir ten atliekamas tam tikromis intencijomis religines apeigas, ir kunigą arba kapelioną, gaunantį užmokestį, ir pagaliau skliautuotą "rūsį" laidojimui. Būdavo asmeninių, t. y. šeimos ir brolijų koplyčių. XVII a. jau sakoma ne tik "koplyčia", bet ir "rūsys", tarsi teikiant pirmenybę laidojimui. 1604 metais Švento Pakrantės Jono parapijos tarybos nariai Jérome'ui Séguier, valstybės patarėjui, Didžiosios tarybos prezidentui, dovanoja teisę į rūsį po koplyčios, pastatytos kapinių pusėje, altoriumi ir leidžia ten užrašyti vieną arba kelias epitafijas, "atsižvelgiant į minėto Prezidento dovanotą vitražą minėtai koplyčiai". Be abejo, pagal paprotį prezidentas dovanotojas liepė save pavaizduoti besimeldžiantį viename šio vitražo kampe.

Iš tų regimų ženklų galėjai suprasti, kad koplyčia priklauso šeimai ir drauge skirta laidojimui; todėl ne visada reikėjo statyti aiškesnį paminklą: visa koplyčia buvo kapas.

1642 metais Švento Pakrantės Jono parapijos tarybos nariai leidžia trims Jehano de Thimery vaikams perkelti jų tėvo palaikus iš ten, kur jis palaidotas (pakastas minėtoje bažnyčioje po žeme, bet galbūt švininiame karste), į vieną iš rūsių po Komunijos koplyčia, kuri yra ketvirtoji ir paskutinė šalia durų į galerijas, ir ten palikti amžinam atilsiui, o greta laidoti šeimos narius. Parapijos tarybos nariai jiems leido parašyti toje koplyčioje epitafiją, kaip pageidavo minėtas velionis.

1603 metais Švento Gervazo bažnyčioje ponas Niceronas gauna iš parapijos tarybos teisę pasistatyti "savo lėšomis koplyčią ir maldyklą" su užraktu. "Ponia Niceron, jos vaikai, palikuonys bei paveldėtojai čia galės klausyti pamaldų ir įrengti tokio pat pločio rūsį, kada jiems atrodys reikalinga, ir ten laidoti minėto pono vaikų ir paveldėtojų palaikus". Dažnai tokioje koplyčioje, susėdę ant jiems skirtų suolų virš savo mirusiųjų, gyvieji šeimos nariai dalyvaudavo Mišiose.

Vienas 1652 metų testamentas rodo, kad panašios koplyčios išlaidas sudarė rūsio įranga ir kapeliono išlaikymas: testatorius nori, kad po mirties "mano ir mano labai brangios ir mylimos žmonos palaikai" būtų "kartu nugabenti į mano bažnyčią Kursone ir vieni ir kiti palaidoti rūsyje po mano koplyčia, kurią liepiau pastatyti kaip dovaną, taip pat ir šiam tikslui"... "su sąlyga, kad bus mokami trys šimtai livrų kiekvienais metais... kapeliono išlaikymui, nes aš noriu ir pageidauju, kad jis per amžių amžius kiekvieną metų dieną aukotų Šventąsias Mišias

minėtos Kursono bažnyčios koplyčioje mano ir mano velionės žmonos atminimui".

Šios koplyčios likdavo šeimos nuosavybė. Štai viena 1661 metais, priklausiusi Thomas šeimai daugiau negu šimtą metų. Charles Thomas, Šatlė prokuroras, nori būti palaidotas "Garbiųjų Tėvų Karmelitų bažnyčioje, Mobero aikštėje, protėvių kape Švento Juozapo koplyčioje, po didžiuoju antkapiu (be abejonės, tai plokštė su įrašu: X ir jo artimųjų kapas), kur palaidoti Jeanas Thomas ir Nicole Gilles... jo senolis ir senolė, p. Jeanas Thomas, piniginių ir kitokių duoklių rinkėjas Nemure, ir jo žmona, Pierrette Coussé, jo tėvas ir motina. Minėtoje koplyčioje yra senoliui Jeanui Thomui skirta varinė ir marmurinė plokštė (kitokia negu "didžiajame antkapyje"), kurios įrašas skelbia apie paliekamą turtą kiekvieno penktadienio devintos valandos Mišioms per amžių amžius, ir šiai plokštei jau daugiau negu šimtas metų; tame kape taip pat palaidotos Catherine ir Marie Thomas, jo seserys".

Šios koplyčios buvo vieninteliai Senojo režimo šeimos kapai. Paprastai šoninės bažnyčių koplyčios taip pat priklausydavo kokiai nors šeimai arba brolijai. Kai Nicoje, žemutiniame kvartale, kur nuo viduramžių akropolio buvo nusileidęs miestas, vienu gaistu iškilo rekonstruota katedra, šoninės koplyčios buvo pastatytos Doria, Turačių, Torrinių šeimų arba mūrininkų ir akmentašių brolijų lėšomis.

Šoninių koplyčių, skirtų laidojimui, net jas ir dalijant, nepakako, kad atsirastų tokio laidojimo paprotys. Jos

priklausė aristokratų ir turtuolių šeimoms. Nors jų buvo mažai, jos atitiko XVIII a. idealaus kapo vaizdą kaip romantizmo epochos kapo pavyzdys.

Žinome, kad XVIII a. pabaigoje Prancūzijoje buvo uždrausta laidoti bažnyčiose ir miestuose – kapinės įkuriamos prie Paryžiaus vartų. Ten statomi dvejopi paminklai: maži, skiriami vienam žmogui arba sutuoktinių porai, įkvėpti antikinių formų ir tradicinio simbolizmo: stela, sudužusi kolona, sarkofagas, piramidė... Kiti, didesni, gotikinių koplyčių kopijos, skiriami vienai šeimai. Per Lašezo kapinėse pirmoji tokio tipo yra Greffulhe'ų šeimos antkapinė koplyčia, pastatyta apie 1815 metus, – jos fotografiją matome informacinėse to laiko knygose.

Taigi pirmoje XIX a. pusėje šeimos kapas įgavo "koplyčios" formą, ir laidoti šeimos kape tapo visuotiniu papročiu. Pirmieji kolektyviniai naujųjų kapinių kapai buvo vos sumažintos bažnyčių šoninių koplyčių imitacijos. Vėliau, amžiaus viduryje, kai toks laidojimas virto kasdieniu reiškiniu, koplyčia buvo sumažinta iki visiškai nediduko statinio, tačiau išsaugant jos formas ir sudedamąsias dalis: įėjimo grotas, vitražus, altorių, žvakes, klauptą. Tokiuose šeimos kapuose po šimto metų, o kartais ir anksčiau dėl įstatymo leidžiamų perlaidojimų susikaupdavo dešimtys palaikų. Amžiaus pabaigoje gotikinės koplyčios formos buvo atsisakyta.

XIX a. ir XX a. pradžioje, o dar ir šiandien liaudies sluoksniuose matome, kad prancūzai labai prisirišę prie šeimos kapų, kur dažnai ilsisi trys arba keturios kartos.

Permainingame pasaulyje, judrioje visuomenėje kapas tapo tikrais šeimos namais. Prieš kelerius metus viename Paryžiaus priemiestyje sena skalbėja paskubomis, dar būdama gyva, tarsi renesanso laikų kunigaikštis nusipirko sau kapą. Ne tik sau, bet ir savo vaikams. Vieną dieną ši moteris susipyko su savo žentu. Ir tada, norėdama nubausti, išvarė jį iš vienintelės vietos, kurią laikė jai priklausančia amžinai: "Aš jam pasakiau, kad jis niekada nebus palaidotas mano kape".

Štai kaip nuo fundatorių koplyčių XIV–XVIII a. bažnyčiose pereinama prie šiuolaikinių kapinių rūsių.

Nuo pat savo atsiradimo "privati" koplyčia buvo suvokiama kaip vieta, skirta šeimai ir jos mirusiesiems. Viename aukščiau cituotame tekste buvo minima, jog vienos koplyčios pirkėjas liepė iškasti savo tėvo palaikus ir pernešti į rūsį, kur, atėjus laikui, bus palaidoti kiti šeimos nariai. Laidojimas šeimos "rūsyje" skiriasi nuo bendro, vienišo ir anonimiško laidojimo. Poreikis uždaroje saugioje vietoje amžinam atilsiui surinkti šeimos mirusiuosius atsirado iš naujo jausmo, vėliau pasireiškusio visuose XIX a. socialiniuose sluoksniuose: meilė, jungianti gyvus šeimos narius, perkeliama ir mirusiesiems. Šeimos rūsys galbūt yra vienintelė, patriarchalinę šeimos koncepciją atitinkanti vieta, kai po vienu stogu surenkamos kelios kartos ir kelios šeimos[4].

[1] J. Le Goffo posakis.

[2] Senuoju režimu Prancūzijoje buvo vadinamas šalies valdymas iki 1789 m. revoliucijos.

[3] G. et M.Vovelle. "La mort et l'au-delà en Provence d'après les autels des âmes du Purgatoire", *in: Annales ESC.* – 1969. p. 1601-1634. Šis straipsnis buvo parašytas dar neperskaičius M.Vovelle'io *Piété baroque et Déchristianisation, op. cit.*

[4] Šio straipsnio pagrindu 1969 m. rugsėjo mėn. buvo skaitytas pranešimas Kembridžo kolokviumo apie šeimą Papročių tyrinėjimo sekcijoje.

6

INDĖLIS Į MIRUSIŲJŲ KULTO TYRINĖJIMUS DABARTINIAIS LAIKAIS

Atrodo, jog krikščioniškaisiais viduramžiais ir dar ilgus šimtmečius mirusieji nesudarė didelių sunkumų gyviesiems. Šiandien mums ne visada lengva tiksliai įsivaizduoti to laiko laidotuvių apeigas ir suprasti jų esmę. Kanoniškų rinkinių, vyskupų vizitų, brolijų įstatų tekstai subtilūs; iš jų gerai nepamatysi, kaip įvykiai klostėsi iš tikrųjų. Tačiau ši tyla taip pat iškalbinga. Atrodo, tada visuomenė buvo patenkinta savo elgesiu mirusiųjų atžvilgiu, neturėjo jokio pagrindo jį keisti ir dėl to jo neaprašė. Apie tokius kasdienius dalykus nekalbama, jie jau nepastebimi.

Ši tyla, kurią per religinius karus trumpai tesudrumstė draudimas laidoti reformatus katalikų kapinėse, XVIII a. viduryje staiga nutrūksta. Prasideda didelis sujudimas: pasipila publikacijos, memuarai, peticijos, apklausos apie

laidojimą ir kapines, ir jų gausa bei rimtumas rodo, kokį nerimą – ir didelį nerimą – visuomenei ėmė kelti laidotuvės, kurioms ji ištisus šimtmečius buvo abejinga. Štai dabar pradėta kalbėti apie mirusiuosius.

Norint suprasti naują XVIII a. nerimą, reikia žinoti, kokia tada buvo "kapinių būklė" (to meto posakis) ir jų vieta viduramžių minčių ir jausmų pasaulyje.

Negaišindami iš karto pasakysime, jog viduramžiais buvo laidojama *ad sanctos*, t. y. kuo arčiau šventųjų kapų arba jų relikvijų šventoje vietoje – bažnyčioje, jos galerijoje, priestatuose. Žodis *coemeterium* nebūtinai reiškė vietą, skirtą laidojimui, bet visą aptvertą plotą aplink bažnyčią, kuris turėjo prieglaudos teisę, *asylus circum ecclesiam*. Buvo laidojama visur: šiame aptvare, bažnyčioje ir aplink bažnyčią, kiemuose, *atrium*, galerijose, kurias imta vadinti *charnier* ir kurios tapo kapinėmis siaurąja to žodžio prasme, kokią mes išsaugojome iki šios dienos. Kiekvienas testamente nurodydavo pagal asmeninį pamaldumą pasirinktą vietą paskutinei savo buveinei: Pranciškonų bažnyčios nišoje, šalia Švenčiausiosios Mergelės koplyčios arba "tarp didžiojo altoriaus ir zakristijos durų", Paryžiaus Kartezięčių kapinėse, tarp dviejų akmeninių kryžių, Nekaltųjų kapinėse, šalia Dievo Motinos po kryžiumi... Geistiniausios vietos būdavo arčiausia šventųjų palaikų ir altorių, kur aukojamos Šventos Mišios. Vargingiausieji ir kukliausieji būdavo laidojami toje vietoje, kuri tapo kapinėmis, tai yra kuo toliau nuo bažnyčios ir jos sienų, aptvaro gale, galerijos

viduryje, giliose bendrose duobėse. Sunku įsivaizduoti lavonų krūvas, per ištisus amžius sukrautas mūsų bažnyčiose ir jų galerijose! Kas kiek laiko, norint palaisvinti vietą, iš bažnyčių ir kapinių žemės būdavo iškasami pradžiūvę kaulai ir nešami į galerijas, bažnyčios palėpes, dedami po skliautų įdubomis arba į tuščias angas, prie sienų ir piliorių.

Taigi bažnyčios lankytojai, nuolatiniai kapinių krautuvėlių pirkėjai – kapinių galerijos dažnai atlikdavo ir turgaus funkcijas – kiekvieną kartą rizikuodavo užkliūti už kokios nors žmogaus palaikų dalies, nukritusios iš kaulų krūvos ar duobkasio pamirštos. Tai daug pasako apie viduramžių papročius.

Senovės graikų ir romėnų laikais buvo draudžiama laidoti *pomerium** viduje, kapai išsidėstydavo palei kelius, einančius iš miesto. Ankstyvieji krikščionys taip pat nepripažino laidojimo bažnyčiose, išskyrus aiškias išimtis. Tačiau jausmai buvo stipresni už kanoniškus draudimus, ir bažnyčios bei jų priestatai virto neįtikėtina lavonų ir kaulų sankaupa.

Laidojimas bažnyčioje arba šalia jos iš pradžių reiškė troškimą naudotis šventojo, kuriam buvo patikimi palaikai, globa šventoje vietoje. Vėliau dvasininkija, susirūpinusi, kad šis pamaldumas darosi prietaringas, ryžosi tai paaiškinti kitaip. Mirusieji laidojami tokiose kulto ir sykiu dažnai lankomose kaip bažnyčia vietose todėl, kad gyvieji

* Neužstatytas žemės plotas abipus miesto sienos *(lot.)*.

juos prisimintų savo maldose ir nepamirštų, kad ir jie patys pavirs dulkėmis. Laidojimas *ad sanctos* buvo laikomas ganytojiška priemone, skatinančia galvoti apie mirtį ir melstis už mirusiuosius.

Nuo XVI ir ypač XVII a. katalikiškosios reformos poveikyje atsiranda nauja kryptis. Religiniai autoriai nedvejodami griežtai pasmerkia netikrą viduramžių laidotuvių religingumą. Žymus Liudviko XIV laikų auklėtojas, jėzuitas tėvas Porée rašė: “Žmonės manė, kad jų sielos uoliau dalyvaus maldose ir aukose, kai jų palaikai bus arčiau altorių ir kunigų. Iš čia jų karštas troškimas pasilaidoti bažnyčiose ir net sanktuarijuje; jie įsitikinę, kad užtarimo veiksmingumas, parama priklauso nuo atstumo. Va šitaip būdavo nubrėžiamos maldų ir apeigų poveikio ribos, nors tas poveikis tiesioginis ir grynai dvasinis“. Dvasingesnis, bet dėmesingas fiziniams ženklams religingumas kvietė nepaisyti žemiškiosios kūno paskirties. Žinoma, ir seniau pasitaikydavo, visada pasitaikydavo, kad dievobaimingi žmonės iš nusižeminimo atsisakydavo privilegijos pasilaidoti bažnyčiose šalia savo protėvių ar sutuoktinių. Kapo parinkimą palikdavo testamento vykdytojui, prašydavo palaidoti ten, kur numirs, kartais net tarp vargšų, bendroje duobėje. Tačiau taip būdavo dėl krikščioniško nusižeminimo. Šios testamentinės klauzulės padažnės, jų prasmė pasikeis; jos bylos ne tik apie tradicinį nusižeminimą, bet retkarčiais ir apie tai, kas daroma su jų palaikais.

Taigi religija nebeteikia tokios reikšmės kapui nei jo

vietai šalia šventųjų, nei jo poveikiui gyvųjų pamaldumui. Priešingai, ji daugiau rekomenduoja abejingumą kapui. Religiniai jausmai kapinėms nebe tokie karšti. Nors jos ir bažnyčios žemėje, tačiau nepastebimai darosi pasaulietinės.

XVII a. Paryžiuje kai kurios bažnyčios išsiplėtė tenkindamos liturginius ir ganytojiškus Kontrreformacijos poreikius. Senų bendrųjų kapinių vietoje buvo statomos Komunijos koplyčios arba katechizacijos salės, o kapinėms parapijos taryba nupirkdavo žemės sklypą, ir nors stengdavosi rasti kuo arčiau, jis jau nebūdavo greta bažnyčios. Šitaip didžiuosiuose miestuose – ir daugiau dėl kulto reikmių, o ne dėl demografinės būtinybės – tarp kapinių ir bažnyčios buvo nutrauktas fizinis ryšys. Dvasinis ryšys taip pat silpnėjo, ir kapinės darėsi vis pasaulietiškesnės. Vis dažniau laikinais teisiniais potvarkiais buvo leidžiama čia laidoti, nors ir be apeigų, ekskomunikuotuosius ir viešus nusidėjėlius, kuriuos Bažnyčia atsisakydavo laidoti.

Reikia pažymėti, kad ši evoliucija vyko nejučiom, tyliai, ir toji tyla labai panaši į abejingumą. Ir šio abejingumo negalima paaiškinti vien religiniais motyvais. Sakyčiau, esama dviejų abejingumo rūšių: tai religinis abejingumas, apie kurį ką tik kalbėjome, ir natūralistinis. Iš visa ko sprendžiant, viduramžių krikščionybė nesunaikino primityviojo natūralizmo pagrindų. Dabartiniai viduramžių istorikai nurodo, kad jis vėl atsiranda kiekvieną kartą, kai tik sumažėja Bažnyčios arba pasaulietinių

valdovų drausminiai varžymai. Mirusiųjų atveju tą natūralizmą ilgai slėpė stiprus eschatologinis jausmas, perėjęs į krikščionybę iš labai senų tikėjimų: pagarba vietai, kur palaikai ilsisi *ad sanctos*, tikėjimas maldų galia, jeigu tik jos gausios ir ypač jeigu kalbamos tuoj pat: jas reikėjo pradėti sulig paskutiniu atodūsiu, kad pasiektų dangiškąjį teismą laiku, prieš nuosprendį.

Tikėjimo gryninimas XVII a. pašalino iš tradicinės eschatologijos tai, kas joje buvo šiek tiek vaikiška. Palikta tik mokslinė eschatologija, svetima pasauliečių ir netgi daugelio dvasininkų tikėjimui. Liaudiškas natūralizmas tada pasijuto atsikratęs tikėjimų, kurie jį pridengdavo ir kurie buvo tapę prietarais. Sakytum jį būtų išlaisvinęs teologinis tikinčiųjų dvasingumas.

Tai, kad toje pačioje vietoje, viduramžių kapinėse, vyko laidotuvės ir sykiu vieši susirinkimai, mugės, prekyba, šokiai ir blogai pagarsėję žaidimai, byloja, kad mirusieji nebuvo taip gerbiami, kaip privalu juos gerbti nūdienos požiūriu: jų atilsio vietoj vyko laisvas gyvenimas, ir tai mums šiandien atrodo beveik nepadoru. Religija vis dėlto neleido visiškai pamiršti, jog kapinės – šventa vieta, antgamtinio gyvenimo šaltinis ir mirusiesiems, ir gyviesiems. Religija dėl teologinio purizmo nedaug dėmesio skyrė kapams, tačiau XVIII a. ir ypač Revoliucijos metu, trūkstant kunigų, mirusiųjų palaikams dažnai grėsė pavojus, kad su jais bus pasielgta šiurkščiai, tarytum su šiukšlyno atliekomis.

Tokia padėtis buvo XVIII a. viduryje, bent jau taip ją

aprašo antrosios amžiaus pusės autoriai, ir mums ne itin aišku, ar jie piktinosi nesenu nepadoriu elgesiu, su kuriuo susidūrė tikrovėje, ar negalėjo pakęsti senos, ištisus amžius trunkančios tvarkos.

Šiaip ar taip, tolerancijos slenkstis tada buvo peržengtas triukšmingai. Kapinių būklė staiga tapo aktualia tema, kurstančia nuomones. Žmonės, gyvenantys šalia kapinių, ėmė skųstis, rašyti prašymus, duoti į teismus parapijų tarybas, kaltindami jas dėl savo gyvenamosios vietos kenksmingumo. Gydytojai, žymūs chemikai tuo metu paskelbė mokslinių tyrinėjimų apie didžiulį laidojimų bažnyčiose pavojų: jie pasakojo baisius atsitikimus apie vaikus, kurie mokėsi katekizmo bažnyčioje ir mirė atidarius vieną rūsį, apie duobkasius, nutrenktus negrabiai kastuvu perrėžus lavonui pilvą. Išsilavinę teismo pareigūnai ir dvasininkai papildė diskusijas savo erudicija bei išmintimi, parodė, jog laidojimas bažnyčiose kertasi tiek su romėnų, tiek su kanoniškąja teise, jog tai vėlyva viduramžių prietarų pasekmė. Savo ruožtu Parlamento teismas, visuotinio nerimo aiškintojas, nusprendė atsižvelgti į šį klausimą ir 1763 metais išleido potvarkį: ištirti Paryžiaus kapinių būklę ir jas perkelti už miesto.

Šioje gausioje memuarų, ginamųjų ir kaltinamųjų raštų, protokolų literatūroje dominuoja vienas jausmas: tai dar ne visai skandalingas piktinimasis nepadoriu, t. y. pernelyg dideliu gyvųjų familiarumu mirusiųjų akivaizdoje, pagarbos stoka mirusiesiems, nors tas jausmas ten jau slypi. Tai pirmiausia siaubas ir baimė, kuriuos

kėlė supuvę lavonai ir pavojinga jų chemija. Buvo manoma, kad jų gedimas užteršia visą gamtą, paliečia gyvybės pradus ir juos sunaikina. Žmonės, gyvenantys šalia kapinių, savo skunduose nurodydavo, kad negalį išlaikyti nei maisto, nei gėrimų. Pasikeičią net metalai: "Plienas [kaip rašo vienas gydytojas], sidabras, galionas [galionų dirbtuvėse] čia tuojau netenka blizgesio". Tada, vartojant tą patį epitetą, buvo supainioti maro ir mirties kvapai: nuo to laiko ir vieni, ir kiti vadinami "pestitentielles"*.

Taigi visuomenės sveikatai grėsė pavojus: dar nesudūlėję palaikai buvo paskelbti vienu iš epidemijų šaltinių; epidemijas išplatindavo "miazmos", sklisdamos siauromis ankštų kvartalų gatvelėmis. Chemikai tyrė lavonų prikimštą bažnyčių ir kapinių žemę ir ten it laboratorijoje stebėjo baisius irimo etapus. Šiuose iš pažiūros rimtuose ir naudinguose tyrinėjimuose randame keistų dalykų. Būtent, kad ir Švietimo amžius taip pat buvo apsėstas ar pakerėtas fizinės mirties, gyvybės netekusio kūno paslapties. Vėl matome atsirandant skeleto, mumijos vaizdų, paplitusių viduramžių pabaigoje, mirties šokių epochoje, tačiau jie dvelkia kita dvasia, ir tai jau nebe ano pasaulio baimė, o svaigulys tuo trumpu, pažintinų paslapčių kupinu laiko tarpsniu tarp gyvenimo pabaigos ir irimo pradžios. Dėl tam tikrų priežasčių, kurios ne visos mokslinės, viešbučių arba pilių prieškambariuose skrodžiami lavonai, neretai vogti, mėgaujamasi tariamos

* Nuo prancūzų kalbos žodžio "la peste" – maras.

mirties atvejais, gyvenimo ir mirties dviprasmybėmis, kartais erotinėmis.

Šis makabriškas jausmas slėpė daug kitų dalykų, kurie paaiškės vėliau; iš esmės jis atsirado ėmus manyti, kad mirusieji gyvena tarp gyvųjų ne vien tik nemirtingos sielos apvalkalo ar antrininko, bet ir negyvo kūno pavidalu. Tačiau iš pradžių reikėjo nusikratyti neaiškaus siaubo dėl visa kita. Šis siaubas susijęs su kapinėmis. 1763 metų generaliniam prokurorui kapinės neatrodo garbinimo ir maldų vieta. Ji tokia, be abejo, taps vėliau, tačiau tuo metu tai puvimo ir užkrato židinys arba, kaip jis rašo, "dvokianti mirusiųjų buveinė tarp gyvųjų "būstų". Ją reikia sunaikinti, jos dirvą giliai išarti plūgu, išakėti, pašalinti iš jos palaikus ir kaulus, juos sukrauti į tamsius požemius, kurių nepasiektų žmonių žvilgsniai ir dienos šviesa, deglų ugnimi išdeginti nesveiką orą, galiausiai taip sutvarkyti šią siaubingą vietą, kad apie ją neliktų jokio prisiminimo.

Taip iš tikrųjų ir buvo pasielgta per kitas dvi 1785–1787 metų žiemas senosiose Nekaltųjų kapinėse, iš kur buvo išvežta "daugiau negu 10 pėdų žemės su lavonų likučiais", atkasta 40 ar 50 bendrųjų duobių, iš ten išimta daugiau negu 20 000 lavonų su karstais", ir į Paryžiaus karjerus, ta proga pavadintus katakombomis, išgabenta daugiau negu 1000 vežimų palaikų. Įsivaizduokime, per aštuonis – devynis šimtmečius sulaidoti mirusieji išvežami iš kapinių, kurias daugelis buvo dievobaimingai pasirinkę savo paskutiniąją valandą, išvežami naktį, šviečiant

laužams ir deglams, dalyvaujant kunigams, neturiu nieko prieš, bet jų dalyvavimas neišsklaido nemalonaus jausmo, kurio šiandien negali atsikratyti nė vienas skaitydamas šiuos aprašymus, ir tas nemalonus jausmas, beje, yra vienintelis svarbus ženklas, rodantis, kaip pasikeitė mūsų mąstysena.

Kapinių *intra muros** naikinimas, pradėtas Liudviko XVI laikais, buvo nutrauktas Revoliucijos ir vėl tęsiamas po Termidoro[1]. Konsulato[2] vyriausybė po Instituto[3] apklausos – prie jos mes grįšime vėliau – nusprendė galutinai jas pakeisti garsiaisiais nekropoliais, kurie šiandien dar puikiai žinomi Paryžiaus gyventojams bei svečiams: tai Per Lašezo, Monmartro, Monparnaso kapinės.

Gerai įsidėmėkime, kad šios kapinės jų kūrimosi metu buvo už miesto. Nuotolis iki jų atitiko profilaktinius 1760 metų parlamentarų reikalavimus. Tačiau Konsulato administratoriai nenumatė, kad per keliolika dešimtmečių Paryžius pasieks šias kapines, kurias norėta turėti už miesto, ir jos atsidurs naujajame dvidešimties rajonų Haussmanno[4] Paryžiuje.

Nuo to laiko vėl įsigalėjo tokia padėtis, kuri XVIII a. laikyta pražūtinga, tiesa, padoresnė ir higieniškesnė, tačiau ar skrupulingi ir veiklūs administratoriai turėjo tenkintis, be abejonės, apgaulinga regimybe? Iš tiesų Haussmannui ir jo bendradarbiams nebuvo svetimos XVIII a. parlamentarų mintys apie laidojimų miestuose

* Viduje *(lot.)*

pavojingumą. Suprantama, jie sunerimo, kad vėl atsirado pagarsėję infekcijų ir epidemijų židiniai. Štai kodėl Haussmannas pasiūlė uždaryti jau perpildytas kapines Paryžiuje, panašiai kaip kitados Parlamentas buvo nusprendęs panaikinti Nekaltųjų kapines, ir dėl tų pačių priežasčių. Vis dėlto jis ėmėsi atsargumo priemonių, kurių nepaisė XVIII a. parlamentarai, – skiriamasis laiko ženklas. Nekeliama klausimo, ar reikia sunaikinti Per Lašezo kapines. Manyta čia tik uždrausti laidojimus ir toli nuo išaugusio Paryžiaus įkurti erdvų ir nuostabų nekropolį. Jis parinko Meri siur Uazo vietovę Pontuazos pusėje, įsitikinęs, jog miestas niekada jos nepasieks. Dėl to nebuvo nepatogumų, nes pažanga, garo mašinos stebuklai leido šeimoms nebežiūrėti kaip anksčiau nuotolio: nekropolį su sostine sujungė speciali linija, kurią paryžiečiai greitai praminė mirusiųjų geležinkeliu.

Tačiau atsitiko vienas nuostabus įvykis: nors prefektinės II Imperijos, o vėliau iš pradžių ir III Respublikos administracija priėmė XVIII a. doktrinas apie kapinių kenksmingumą, viešoji nuomonė jų daugiau nepaisė. Haussmanno, paskui 1881 metų prefekto Duvalio planai sukėlė tokį visuotinį ir stiprų pasipriešinimą, kad reikėjo juos pamiršti: klausimas vėl bus iškeltas tik po 1914 metų karo, jau esant kitokioms geografinėms sąlygoms ir dvasinėms nuotaikoms.

Ką reikia pasakyti? XVIII a. baimė išliko kaip doktrina kabinetuose, tačiau egzorcizuota, ir viešoji nuomonė jos nesuprato. Mokslinės publikacijos įrodinėjo priešingai:

kapinės niekada nebuvo kenksmingos, o tie ypatingi atvejai, paminėti XVIII a. autorių, yra arba legendiniai, arba blogai išaiškinti menkai pažįstant reiškinius. Dar daugiau: kapinių kaimynystė ne tik nebejaudina, atvirkščiai, miestų gyventojai nori, kad jos būtų šalia, tiki globėjiška jų galia. Jie pateikia savo argumentus: "Žmogus pratęsia gyvenimą tų, kurie mirė prieš jį... jis sukuria jų atminimo kultą [štai pagaliau: kultas] ir širdimi bei protu stengiasi užtikrinti mirusiesiems amžinybę". Tai ir išreiškia mirusiųjų ir kapų kultas, "sudėtinė žmogiškosios tvarkos dalis", "savaiminis kartų ryšys ir visuomenėje, ir šeimoje". Prefektas Haussmannas nori uždaryti Paryžiaus kapines, jis sunaikins mirusiųjų kultą, Paryžius be kapinių jau bus nebe miestas, ir Prancūzija liks be sostinės.

Šiose daktaro Robinet knygos *Paryžius be kapinių*, pasirodžiusios 1869 metais, citatose lengvai atpažįstame Auguste'o Comte'o mintis ir žodyną. Tačiau svarbu pažymėti, kad tai ne vienišo filosofo ar mažai susipažinusio su problema intelektualo aiškinimas. Čia pozityvizmas išreiškia liaudies masių jausmus, t. y. amatininkų ir smulkių komersantų, kurie 1860–1880 metais ir sudarė Paryžiaus liaudį, Komunos Paryžių. Štai 1881 metų gegužės 29 dienos sveikinimo raštas miesto tarybai. Jį pasirašė Laffitte'as, "pozityvizmo vadas", taip pat Magninas, darbininkas mechanikas, Bernard'as, buhalteris, Gazé, Paryžiaus virėjų visuomeninių bei profesinių studijų ratelio vadovas. "Antrą kartą [rašo autoriai] Paryžiaus miesto taryba bus pakviesta balsuoti dėl vieno svarbiausių klausimų,

koks tik galėtų būti pateiktas svarstymams [jie nesumenkino balsavimo objekto!], dėl galutinio sostinės nekropolio įkūrimo Meri siur Uazos vietovėje, už Senos departamento ribų, 71 ljė nuo miesto centro. Žemiau pasirašiusieji, priklausantys pozityvistų būreliui, taip pat antrą kartą kreipiasi į miesto interesų atstovus, maldaudami išsaugoti miesto kapines". Iš tikrųjų vadovauti opozicijai tada ėmėsi pozityvistiniai sluoksniai. "Mirusiųjų kultas, kaip ir kapas bei kapinės, vieninteliai tikri to kulto reiškėjai, priklausė pagrindinėms institucijoms, kurias turi kiekviena civilizuota visuomenė; kaip svarbiausią politinį principą reikia pripažinti, kad kapinės, bent jau tiek pat kiek bendruomenės namai, mokykla ar šventovė, yra vienas iš šeimą ir miesto tarybą jungiančiųjų elementų ir kad dėl to miestai negalėtų be kapinių egzistuoti".

XVIII a. buvo sakoma: nėra miestų su kapinėmis. XIX a. pabaigoje bus sakoma: nėra miestų be kapinių. Šiuos du požiūrius skiria užkeiktas nuotolis, mirusiųjų baimės ir naujo, mūsiškio, per tą laikotarpį susiformavusio kulto nuotolis, – kulto, viešpataujančio šiandien mūsų kapinėse, į kurias jis atveda minias lapkričio mėnesį, o gedinčius tikinčiuosius kiekvieną dieną. Šį religinį jausmą, be abejo, sužadino siaubas, kurį XVIII a. žmonėms įvarė viduramžių elgesys su mirusiaisiais. Tas jausmas atsirado staiga, kai tik aprimo irimo keliama baimė, ją pripažinus ir iš jos išsivadavus.

Čia mes turime grįžti truputį atgal, į paskutiniuosius XVIII a. metus, kai postrevoliuciniai režimai panoro

atstatyti, jų nuomone, pažeistą visuomenės ir papročių tvarką. Taigi 1799 metais Konsulato vidaus reikalų ministras Lucienas Bonaparte'as pareikalavo neseniai atkurto Prancūzijos nacionalinio instituto paskelbti konkursą kapinių klausimu. Institutas gavo keturiasdešimt mokslinių pranešimų, ir tai rodo, kaip šia tema buvo domimasi. Išspausdintų pranešimų autoriai vieningai pažymi liūdną kapinių ir kapų būklę. Dėl to jie kaltina Revoliuciją, bet, mano nuomone, šis reiškinys senesnis ir kilęs dėl žmonių abejingumo.

Jie klausia savęs, kaip išbristi iš revoliucinio materializmo ir atkurti laidotuvių paprotį (toks žodis ten yra), negrįžtant prie beveik tokių pat gąsdinančių katalikybės įkvėptų prietarų. Išeitį jie mato, vieno konkurso dalyvio žodžiais tariant, "kapų kulte". "Jeigu taip galima pasakyti", – priduria jis, tačiau, nors jo kalba atsargi, žodis "kultas" imtas vartoti pozityvistine prasme, šiuolaikine prasme. Kitas to paties konkurso kandidatas aprašo kapines, kokias jis norėtų matyti, ir šiuose vaizduose atpažinsime mūsiškių Per Lašezo, romantizmo laikų ir net šiandieninių amerikietiškų kapinių derinį; turiu galvoje Forest Launą, nuostabiąsias Los Andželo kapines: "Tame plote bus įrengti takeliai, kuriais, skendėdamas apmąstymuose, klajos liūdesys". Jos bus įkurtos gamtos prieglobstyje.

Užmiesčio kapinėms iš tiesų suteikiama kita prasmė. Jos iškeliamos už miesto ne vien todėl, kad miestas atsikratytų taršos šaltinio. Kapinės apsaugomos nuo

miesto pagedimo, nuo miesto nedorybių ir bėdų, grąžinamos į gamtą, į tyrą ir švarią gamtą. Šios naujosios kapinės taps gražiais angliškais parkais, šeimų ir poetų pasivaikščiojimo vieta. "Jos glausis [kaip rašo mūsų autorius] kiparisų, virpančiais lapeliais drebulių, svyruoklių gluosnių paunksnėje... Klausysis upelių čiurlenimo... Tos vietos taps žemiškaisiais Eliziejaus laukais, kur žmogus, pavargęs gyvenimo soduose, ilsėsis saugus nuo visų smūgių". Šis angliškas parkas sykiu bus ir savotiškas panteonas, įžymybių muziejus: simboliniai antkapiai, paminklai primins didžiuosius žmones, nes individualūs kapai, priešingai, bus kone bevardžiai, apželdinti žalia veja kaip šiuolaikinėse kapinėse. "Aš norėčiau, kad šalia Paryžiaus būtų išrinkta ir Bažnyčios pašventinta vieta laidoti tikrai nusipelniusių Tėvynei žmonių pelenams: ten tarp medžių ir žalumos stovėtų įvairūs paminklai pagal nuopelnų dydį: obeliskai, kolonos, piramidės, urnos, bareljefai, medaliai, statulos, kolonos, cokoliai", – rašė Bernardin'as de Saint-Pierre'as. Kapinės – išvirkščias miestas, gyvųjų solidarumo ženklas, šventa patriotizmo vieta.

Pagaliau kapinės yra ta vieta, kur žmonės ateis susikaupti ir pagalvoti apie mirusiuosius, pratęsti jų gyvenimą prisiminimuose. "Sutuoktinis be baimės atsiduos savo skausmo kerams ir galės lankyti [gerai įsidėmėkim, čia pavartotas žodis "lankyti"] savo dievinamos žmonos šešėlį. Tėvas, begalinės, nuoširdžios širdgėlos atvestas ten, kur ilsėsis jo sūnaus pelenai, galės ramiai lieti ašaras prie jo kapo. Pagaliau ir tie, kurie prisimins savo brangius

geradarius, ras ramią vietą šiame susikaupimui ir dėkojimui skirtame prieglobstyje“. Nuo šiol visur po truputį susiduriame su lankymo tema.

Viename eilėraštyje, parašytame vietoj epitafijos, Delille'is prašo savo žmonos:

Toi, viens me voir dans mon asile sombre,
Pour me charmer dans mon triste séjour,
Tu viendras visiter au déclin d'un beau jour
*Mon poétique mausolée.**

Kas mums dar gali pasirodyti paprasčiau už apsilankymą kapinėse, prie šeimos kapo?

Tai šiandien mums atrodo taip kasdieniška, jog tokį poelgį esame linkę priskirti neatmenamų laikų papročiams. Tačiau tai sykiu susiję ir su kultu, kurio pagrindinis elementas yra kapinių lankymas.

Bendru įsitikinimu, – ir aš pats taip maniau, – šis kultas tęsia labai senas apeigas, išreiškia vieną pastoviausių žmogiškosios prigimties konstantų. Čia norėta parodyti, kiek jis iš tikrųjų yra naujas.

Suveskime rezultatus. Ką pastebėjome? Kad senieji tikėjimai mirusiųjų buvimu šalia ir jo poveikiu teišliko liaudies tradicijose ir baigiami užmiršti, kad viduramžiais

* Į mano tamsų prieglobstį ateik manęs aplankyti,
Paguosti manęs liūdnoj viešnagėj,
Ateik vieną gražią pavakarę
Mano poetinio mauzoliejaus aplankyt. (*Pranc., pažod. vert.*)

mirusiųjų kūnas ir siela iš pradžių buvo patikimi šventiesiems ir Bažnyčiai; kad vėliau, didėjant religiniam sąmoningumui, imta geriau skirti arba net veikiau priešinti mirusiųjų kūną su siela: nemirtinga siela buvo rūpinamasi, apie tai byloja testamentų turto užrašymai, o kūnas, priešingai, paliekamas bevardis ir atiduodamas į galerijas.

Šiuolaikinis mirusiųjų kultas turi kitas šaknis ir kitą pobūdį. Žinoma, jį jau galėjai pastebėti viduramžių pabaigoje: kilmingų, turtingų ir žymių žmonių šeimos savo mirusiesiems parinkdavo gražius antkapius ir dažnai jiems skirdavo šonines bažnyčių koplyčias. Tai pirmieji įsigyti nuolatiniai kapai, pirmieji šeimos rūsiai. Bet šių paminklų palyginti buvo nedaug, ir jie buvo statomi daugiau dėl garbės, o ne dėl ištikimybės velionio atminimui. Šiuolaikinis mirusiųjų kultas – tai prisiminimo, susijusio su kūnu, su kūniškąja išore, kultas. Matėme, kaip jis atsirado XVIII a. ir kaip XIX a. paplito. Jo paprastumas be dogmų ir apreiškimų, be antgamtiškumo ir beveik be paslapties skatina galvoti apie nesuprantamą protėvių kultą. Priimtas ir krikščionių Bažnyčių, ir ateistinio materializmo, mirusiųjų kultas šiandien tapo vienintele religijos apraiška, bendra visų tikėjimų tikintiesiems ir netikintiesiems. Jis atsirado Švietimo amžiuje, plėtojosi ne itin palankiame religijai reikštis pramoninės technikos pasaulyje ir vis dėlto taip gerai prigijo, jog visi pamiršo neseną jo kilmę. Be abejo, todėl, kad jis tiksliai atitiko šiuolaikinio žmogaus padėtį ir ypač šeimos ir tautinės visuomenės jautrumo lygį.[5]

[1] Turimas omenyje kontrrevoliucinis perversmas Prancūzijoje (1794 m. liepos 27–28 d.), nuvertęs M.Robespjero vyriausybę. (*Vert. past.*)

[2] Konsulatas – po Briumero 19 d. perversmo įsigalėjęs autoritarinis šalies valdymas. (*Vert. past.*)

[3] Prancūzijos institutas – svarbiausia Prancūzijos mokslo įstaiga. Įkurtas 1795 m. kaip nacionalinis mokslo ir meno institutas. (*Vert. past.*)

[4] Haussmannas Georges'as (1809–1891) – baronas, administratorius, pasižymėjęs Paryžiaus tvarkymo darbais. (*Vert. past.*)

[5] Šis straipsnis buvo išspausdintas *Revue des travaux de l'Académie des sciences morales et politiques*, vol. CIX , 1966, p.25–34.

7
GYVENIMAS IR MIRTIS ŠIUOLAIKINĖJE PRANCŪZIJOJE

Šių dienų prancūzai mirties ir mirusiųjų atžvilgiu pasirenka dviprasmišką nuostatą, kur istorikas iš karto atpažįsta bruožus, paveldėtus iš XIX a., o ir kitus, neseniai mus pasiekusius iš didžiųjų postindustrinės kultūros sričių. Pamėginkime iš pradžių juos apibūdinti.

Penktajame dešimtmetyje jaunas amerikiečių profesorius Laurence'as Wylie's per *sabbatical* atostogas[1] atvažiuodavo į Prancūziją. Jis apsigyvendavo mažame Aukštutinio Provanso kaimelyje, kur iš pradžių stengėsi per daug nenutautinti savo jaunųjų mokinių; nenorėdamas iš jų atimti *Halloween* šventės[2] džiaugsmų, savotiško mažųjų amerikiečių maskarado, panašaus į mūsų Užgavėnes, spalio pabaigoje jis paruošė jiems tradicines kaukes. Tačiau šventės rytą apstulbo, išvydęs kaimelį užtvindytą juodai vilkinčių prašalaičių.

Visi gyventojai, irgi šventiškai pasipuošę, buvo išėję jų pasitikti ir būreliais oriai traukė į kapines. Paklausinėjęs Laurence'as Wylie's sužinojo, kad šie keisti žmonės pasirinko *Halloween* šventę savo mirusiųjų atminimui pagerbti. Kaip tada gatvėse, pilnose iškilmingų žmonių, leisi triukšmingai linksmintis mažiesiems amerikiečiams? *Halloween* šventę buvo nuspręsta atšvęsti intymioje aplinkoje.

Tai linksma pamokoma istorija. Sykiu ji parodo, kad mirusiųjų diena švenčiama Prancūzijoje ir kad kitose didelėse Vakarų civilizacijos šalyse ji nežinoma.

Be abejo, mirusiųjų diena būdinga ne tik Prancūzijai. Dar prašmatniau ji pažymima Romoje, Neapolyje. Buvo mėginta ją susieti su Romos katalikybe ir čia įžvelgti religinės šventės virtimą pasaulietine. Bet užtarimo maldos už skaistykloje esančias sielas, XV–XVIII a. tradiciškai kalbamos Visų Šventųjų ir dar kitą dieną, tada neturėjo didelių visuotinių iškilmių pobūdžio kaip šiandien. Tik XIX a. per Vėlines prasideda tikra migracija, ir į kapines suplaukia dažnai iš toli atvykusių žmonių minios.

Visų Šventųjų šventė iki XIX a. labai skiriasi nuo Visų Šventųjų šventės po XIX a. Iki XIX a. kapo galėjo ir nebūti, o tuo tarpu po XIX a. jis pasidarė būtinas. Taigi šis skirtumas – tai kapo kultas, susijęs su velionio atminimu. Nebandykime jo sieti su nutraukta pagonybės tradicija. Tai naujas religijos faktas, atsiradęs XVIII a. pabaigoje ir visur paplitęs XIX a.; jį priėmė ir katalikai, ir stačiatikiai, tačiau pastariesiems jis buvo svetimas.

Mirusiųjų diena – tik katalikiškoms šalims būdinga plačiai paplitusio kapų kulto išraiška.

Jungtinėse Amerikos Valstijose didžiųjų persikraustymų metu žmonės veždavosi savo bagažuose laidotuvių paveikslus, kad pasikabintų juos naujuose namuose ir jie simboliškai jiems primintų mirusio mylimo žmogaus kapą, paliktą bažnyčios kapinėse arba dar geriau – savo sode: tokių apleistų XVIII a. pradžios kapinių dar pasitaiko Rytinėse Valstijose, jos tikriausiai panašios į šiuolaikines prancūzų arba į protestantiškąsias Šaranto ar Pietų kapines... ir į Korsikos katalikų kapines. Vis dėlto mūsų katalikiškose Europos šalyse mirusiųjų kultas XIX a. įgavo ypatingą pobūdį, kuris neturi nieko tikrai katalikiško nei krikščioniško.

Nežinau, ar Laurence'as Wylie's, 1971 metais Visų Šventųjų dieną vėl atvažiavęs į savąjį Provanso kaimelį, ten pamatytų tiek pat žmonių, kiek išvydo pirmosios kelionės metu. Neabejotina, kad kapų kultas sumenkėjo: kapinių administracijos, kurios visada, bent jau nuo XIX a. vidurio, kiek galėdamos kovojo su ankštumu, naudojasi nauja abejingumo banga ir apleistus kapus paima savo žinion.

Nicos kapinėse seni antkapiai – tikras muziejus – apkabinėti mažais grasinamais skelbimais, įspėjančiais apie jų būsimą sunaikinimą! Prieš penkiasdešimt metų šitaip daryti nebūtų drįstama, būtų prisibijoma viešosios nuomonės. Jautrumas kapinėms ir mirusiesiems ypač susilpnėjo inteligentijos sluoksniuose, o inteligentija

šiandien yra savotiška galinga klasė. Nors čia mirusiųjų kultas nyksta, bet jis dar išlieka liaudies sluoksniuose, viduriniosiose, ne itin intelektualizuotose klasėse. Dar leidžiami pinigai kapų rūsiams ir paminklams. Kapinės dažnai lankomos, kapai visada apsodinti gėlėmis. Mirusiųjų kultas šiandien nebeišlaiko tokio aukšto pakilimo kaip XIX a. ir XX a. pradžioje, prieš 1914 metų karą ir po jo. Jis stabilizavosi, atšalo, surimtėjo. Bet dar tvirtai įsišaknijęs ir daugeliui prancūzų yra vienintelė pažįstama religijos forma – kultas, kurį XIX a. katalikybė priėmė, tačiau II Vatikano susirinkimas atmetė, – ir šis atmetimas, beje, yra laiko ženklas, nes Bažnyčios moka taip gerai atspėti savo epochos vingius, jog pasitarnauja istorikui kaip informacijos šaltinis.

Dar penkiolika metų žmogaus laikysena mirties akivaizdoje bus tyrinėjama apsiribojant šiais keliais punktais. Tačiau šiandien nebegalima ilgiau prie to stovėti. Aš pats pabandžiau keisti kryptį. 1964 metais netekau motinos. Kai vasarą sugrįžau į mažą kaimelį, kur mus visi pažinojo daugelį metų, buvau sutiktas tradiciniais užuojautos žodžiais: "Ak! vargšė ponia! Kaip jus dabar slegia liūdesys! Ar ji kankinosi ir t. t."

1971 metais mirė tėvas. Tie patys puikūs žmonės, kurie prieš septynerius metus sielvartavo dėl nelaimingos ponios likimo – ne vėjavaikiški jaunuoliai, ne pažangos šalininkai, trokštantys naujovių, o daugiausia liūdnos septyniasdešimtmetės moterys – arba manęs vengė, arba

trumpindavo pokalbį, kad nereikėtų sakyti užuojautos žodžių, kuriais kadaise mėgavosi. Mano tėvas nebeturėjo teisės į pagyrimus ir ritualines aimanas, ir net į epitetą "vargšas", kurį romantiškojo XIX a. švelnumas skirdavo mirusiesiems. Jis išnyko visiškai, o mintis apie jį, jeigu dar ir kildavo, pasirodžius jo vaikams, tiktai trikdydavo aplinkinius. Per septynerius metus šis mažas septyniasdešimtmečių būrelis, rodės, esąs nuošaly nuo didelių šiuolaikinių srovių, jau buvo paveiktas ir pasidavęs madai naujoviškai laikytis mirties akivaizdoje.

Ši naujovė, nors jos čia ir nesitikėta rasti, buvo jau gerai pažįstama, ištyrinėta Jungtinėse Amerikos Valstijose, Olandijoje, Skandinavijos šalyse, trumpai tariant, visose visuomenėse, jau įveikusiose industrializacijos etapą, kur trečiojo sektoriaus[3] technika buvo pasiekusi aukščiausią lygį. Čia smulkiai jos nenagrinėsime. Prisiminsime tik svarbiausius bruožus.

Prancūzijoje, bent jau iki ketvirtojo dešimtmečio, mirtis buvo didelė, beveik vieša apeiga, kurios pagrindinė figūra – mirštantysis. Jis būdavo įspėjamas iš anksto. Žinodavo, kad mirtis čia pat. Susitvarkydavo savo reikalus, išsakydavo paskutinę valią, padalydavo turtą, kad būtų išvengta paveldėtojų rietenų. "Gulėdavo mirties patale", kaip rašo XVII a. testamentai. Šeima, bičiuliai susirinkdavo jo kambaryje, šalia lovos, atsisveikinti. Kunigas, kartais lydimas gatvėje sutiktų pamaldžių prašalaičių, atnešdavo *Corpus Christi* ir – kuo toliau, tuo dažniau – suteikdavo paskutinį patepimą. Buvo įprasta apsupti

mirštančiuosius ir – kadaise kasdieniškas, bet jau nevartojamas posakis – "dalyvauti agonijoje". Iš tiesų buvo stebimi visi dažnai labai skausmingos, tačiau niekada labai ilgai netrunkančios agonijos epizodai.

Gyvybei užgesus, ant durų pakabintas skelbimas arba kaimynų bruzdesys sukviesdavo visus mirusiojo pažįstamus. Šie vizitai būdavo skirti gyviesiems paguosti. Bet iš pradžių, paskutinį kartą prieš jam išnykstant, būdavo pagerbiamas mirusysis – pašlakstomas švęstu vandeniu, prieinama į jį pasižiūrėti.

Prieš mirtį viskam vadovauja ir įsakinėja pats mirštantysis. Po mirties mirusįjį lanko ir pagerbia kiti.

Vėliau įvyko du svarbūs pokyčiai. Pirmiausia iš mirštančiojo atimamos teisės. Jis globojamas kaip mažametis vaikas arba kaip pusprotis. Jis nebeturi teisės žinoti, kad netrukus mirs. Iki pat pabaigos aplinkiniai slepia nuo jo tiesą ir elgiasi su juo savo nuožiūra – jo gerovės labui. Viskas taip vyksta, tarsi niekas nežinotų, kad kažkas netrukus mirs, – nei patys artimiausi šeimos nariai, nei gydytojas... netgi kunigas, jei tik jo apsilankymas nekelia per didelės grėsmės apgaulei ir jam leidžiama ateiti.

Pagaliau stoja akimirka, kai nebereikia vaidinti komedijos, kai mirštantysis iš tikro netenka nuovokos, sąmonės, tačiau dar kvėpuoja. O šeima, išsekinta nuovargio, ištisas dienas, kartais savaites budi prie nelaimingojo, gulinčio su vamzdeliais burnoje, nosyje, prie riešo – dalyvauja procese, kuris kadaise trukdavo – tačiau dramatiškiau ir skausmingiau – kelias valandas... O laukimas tęsiasi,

tęsiasi, ir vieną dieną ar naktį, kai mirštančiuoju nebesirūpinama, kai šalia nieko nebėra, gyvybė užgęsta.

Pamažu dėmesys ar gailestis – kai jų dar būta – nuo mirštančiojo nukreipiamas į šeimą ir gyvuosius. Neseni katalikiškojo laidotuvių apeigyno pakeitimai ir ypač ten pateikiami aiškinimai tikrai pabrėžia šią permainą. Senoji liturgija, sakoma, pagerbdavo mirusiuosius; naujoji daugiau kreipiasi į gyvuosius, kad juos pamokytų ir paguostų.

Be to, šiuo atveju pripažįstama, kad gyvieji turi teisę į užuojautą. Dabar visuomenė šią teisę nori iš jų atimti: tai antrasis svarbus laikysenos mirties akivaizdoje pasikeitimas. Šiandien gėdijamasi kalbėti apie mirtį ir jos kančias, kaip kadaise buvo gėdijamasi kalbėti apie seksą ir jo malonumus. Jei kas nors nusigręžia nuo jūsų, kai jūs nešiojate gedulą, arba stengiasi nepadaryti nė menkiausios užuominos apie ką tik jus ištikusią nelaimę, arba neišvengiamą užuojautą pareiškia keliais skubotais žodžiais, taip yra ne todėl, kad šis žmogus beširdis, kad jis nesusijaudinęs, priešingai, kaip tik dėl to, kad yra susijaudinęs, ir kuo labiau bus susijaudinęs, tuo giliau slėps savo jausmus ir atrodys šaltas ir abejingas.

Nuo šiol padorumas draudžia bet kokią užuominą apie mirtį. Tai nenormalu: kalbama taip, tarsi mirties išvis nebūtų. Yra tik žmonės, kurie išnyksta ir apie kuriuos daugiau nebekalbama – galbūt bus kalbama vėliau, kai visi pamirš, kad jie mirę.

Šios dvi nuostatos, kurias mes ką tik bendrais bruožais apibūdinome, kapų kultas ir mirties pašalinimas iš kasdienio gyvenimo, tikrai, kaip matome, prieštaringos ir nesuderinamos. Kai kuriose šalyse ir kai kuriuose sluoksniuose viena iš jų išstumia kitą. Anglijoje ir ten, kur mirties draudimas priimtas be išlygų, kremacija labai plačiai paplitusi ne tiek dėl higienos sumetimų, filosofijos ar netikėjimo, o tiesiog todėl, kad manoma, jog ji viską sunaikina iki galo ir tada esi mažiau prisirišęs prie palaikų ir mažiau gundomas juos lankyti.

Nūnai Prancūzijoje koegzistuoja abi nuostatos. Viena linkusi silpnėti, o kita plinta. Galima manyti, kad pastaroji pakeis pirmąją, kad kapų kultas pasmerktas išnykti ir kad prancūzai atsikratys savo mirusiųjų taip pat korektiškai kaip ir jų kaimynai Šiaurės Vakarų Europoje. Tačiau vargu. Mes jau matome, kaip Jungtinėse Amerikos Valstijose bandoma panaikinti mirties draudimą. Gali kilti klausimas, ar šios dvi nuostatos, nors ir atrodo mums prieštaringos, neliks gyvuoti abi drauge iracionaliausiu būdu, kaip tai dažnai atsitinka šalyje, kuri remiasi Descartes'u. Tas pats žmogus, nedrįstantis kalbėti apie mirtį arba apie neseniai mirusį asmenį, be kompleksų eis į kapines papuošti gėlėmis savo tėvų kapo, pasirūpins tvirtu, vandens nepraleidžiančiu rūsiu, kur jo paveldėtojai pritvirtins emaliuotą, nesunaikinamą jo portretą.[4]

[1] Atostogos, kas septyneri metai suteikiamos kai kurių JAV ir Kanados universitetų dėstytojams. (*Vert. past.*)

[2] Mirusiųjų diena, JAV turinti humoristinį atspalvį. (*Vert. past.*)

[3] Trečiuoju sektoriumi Prancūzijoje vadinama prekyba, transportas ir administracija. *(Vert. pas.)*

[4] Šis straipsnis buvo atspausdintas žurnale *Ethno-psychologie,* 1972 m. kovo mėn., p. 39–44.

8

IŠVIRKŠČIA MIRTIS. LAIKYSENOS MIRTIES AKIVAIZDOJE PASIKEITIMAS VAKARŲ VISUOMENĖSE

Šis etiudas galėtų vadintis *Šiuolaikinė mirties krizė*, jei Edgaras Morinas nebūtų davęs tokios antraštės vienam savo knygos *Žmogus ir mirtis istorijos akivaizdoje*[1] skyriui. Ten tokiais pat žodžiais rašoma apie tą patį: "paniškas susidūrimas nerimastingoje, neurozinėje, nihilistinėje aplinkoje", kuris virsta "tikra asmenybės krize mirties akivaizdoje" ir, be abejonės, – mes tai pamatysime *in fine* – tiesiog asmenybės krize.

Edgaras Morinas sąmoningai apsiribojo "knygine mirtimi": "literatūra, poezija, filosofija, t. y. [...] nespecializuotu, arba veikiau bendrai specializuotu civilizacijos sektorium". Tema čia tikrai aiški; literatūra, filosofija niekados nesiliovė kalbėjusios apie *morte* ir

*mortuis**, o kartais jos pasidarydavo itin plepios. Šiandien žinome, kokie keblūs esti pokalbiai apie mirtį ir kaip jie įgauna, be kitų, neaiškaus nerimo atspalvį.

Išėjus Edgaro Morino knygai (1951), atsirado nauja literatūra, jau ne bendra, o speciali – mirties istorija ir sociologija – ir jau ne pokalbiai apie mirtį. Kadaise buvo keli Emile'io Mâle'io ir meno istorikų puslapiai apie mirties ikonografiją, garsi Huizingos knyga apie Viduramžių rudenį[2], Roger Caillois esė apie amerikiečių laikyseną mirties akivaizdoje[3]. Iš tikrųjų dar nebuvo nei mirties istorijos, nei sociologijos.

Keista, kad mokslai apie žmogų, tokie iškalbūs šeimos, darbo, politikos, laisvalaikio, religijos, seksualumo klausimais buvo tokie santūrūs mirties atžvilgiu. Mokslininkai nekalbėjo nei savo vardu, nei vardu tų žmonių, kuriuos tyrinėjo. Jų tyla – tai tik dalis tos didžios tylos, kuri būdinga XX a. papročiams. Literatūra apie mirtį kalbėjo kaip kalbėjusi, pavyzdžiui, bjauri Sartre'o ar Genet vaizduojama mirtis, o tuo tarpu žmonės apie ją tylėjo ir taip laikėsi, lyg mirties išvis nebebūtų. Nesutapimas tarp knyginės plepios mirties ir gėdingos bei tylios tikrosios mirties, beje, – vienas iš keistų, tačiau reikšmingų nūdienos bruožų. Papročių tyla ir yra pagrindinė šio straipsnio tema. Manoma, kad tai, kaip dažnai atsitinka ką nors nutylint, liks nepastebėta, o vadinasi, ir nežinoma. Bet po kelerių metų iškilo štai tokia problema.

* Mirtį ir mirusiuosius *(lot.)*.

Mirties istorija prasidėjo nuo dviejų jau minėtų Alberto Tenenčio knygų, kurių viena pasirodė 1952, praėjus metams po Edgaro Morino esė *Gyvenimas ir mirtis XV amžiaus mene*, o kita – *Mirties ir gyvenimo meilės reikšmė Renesanso laikais* – 1957 metais. Mirties sociologija prasidėjo nuo Geoffrey Gorerio straipsnio *Mirties pornografija* (1955), kuriame jau beveik viskas pasakyta. Toliau seka įvairių sričių (antropologijos, meno, literatūros, medicinos, filosofijos, psichiatrijos, religijos) etiudų rinkinys, išleistas H.Feifelio, antrašte *Mirties reikšmė*. Tie etiudai buvo pateikti Amerikos psichologų draugijos kolokviume 1956 metais, ir jau pati mintis surengti kolokviumą mirties klausimu byloja apie naują susidomėjimą iki tol drausta tema.

Iš tikrųjų atrodo, kad nūdienos sociologai mirtį ir draudimą apie ją kalbėti vertina panašiai kaip Freudas seksą ir jo draudimus. Tad pasikeitus mokslo žmonių nuomonei mirties tabu iškilo grėsmė. O literatūra tebelieka konservatyvi ir tęsia senas temas net tada, kai gvildena joms priešingas.

Užtat sociologija, psichologija pateikia pirmus ženklus apie naują šiuolaikinio žmogaus mirties atradimą. Didžioji spauda, daugiatiražiai savaitraščiai toli gražu šių mokslinių darbų neignoravo ir juos plačiai paskleidė. Paskui pasirodė neinformacinė literatūra, susilaukusi didelio pasisekimo po Jessicos Mitford knygos *Amerikietiška mirtis*[4]. Ir šiandien beveik kas mėnesį prancūzų, anglų arba amerikiečių spauda praneša apie įdomią knygą arba kokią nors pastebėtą keistenybę apie mirtį.

Mirtis mūsų akyse vėl tampa tuo, kuo buvo nustojusi būti pačioje romantizmo pabaigoje – neišsenkama anekdotų tema. Tai leidžia manyti, kad laikraščių skaitytojų publika pradeda domėtis mirtimi, pirmiausia galbūt kaip draudžiamu ir truputį nepadoriu dalyku.

Taigi naujoji mirties sociologija nėra vien mokslinės bibliografijos apie mirtį pradžia, tačiau, be abejonės, žymi tam tikrą laikysenos mirties akivaizdoje istorijos datą. Tačiau mirties sociologija gana abejinga istorijai. Edgaras Morinas įtraukė į istoriją filosofų mirtį, nes jų filosofiniai ir literatūriniai dokumentai – tai jau dalis istorijos, idėjų istorijos labai seniai, o visuomenės istorijos tik keli dešimtmečiai. Bendra laikysena mirties akivaizdoje, tokia, kokią šiandien atskleidžia mūsų visuomenėje sociologai, psichologai, gydytojai, priešingai, atrodo tokia nauja, tokia stulbinanti, jog stebėtojai dar negali jos išskirti iš nūdienos ir vėl įstatyti į istorijos tėkmę. Tai ir bus vis dėlto bandoma padaryti čia, nagrinėjant tris temas: mirštančiojo teisių nusavinimą, gedulo atsisakymą, naujų laidotuvių apeigų atsiradimą JAV.

KAIP IŠ MIRŠTANČIOJO ATIMAMA JO MIRTIS

Tūkstančius metų žmogus buvo visiškas savo mirties ir savo mirties aplinkybių šeimininkas. Šiandien jis toks nebėra ir štai kaip.

Iš pradžių atrodė normalus dalykas, kad žmogus žino,

jog tuoj mirs, – arba pats tai nejučia suvokęs, arba kieno nors įspėtas. Mūsų seniesiems rašytojams buvo savaime suprantama, kad žmogus nujaučia artėjant mirtį, panašiai kaip sako La Fontaine'o artojas. Tada mirtis retai ištikdavo staiga, netgi nelaimingo atsitikimo ar karo atveju, ir staigios mirties labai bijota, ne tik todėl, kad žmogui nebelieka laiko atgailoti, bet ir dėl to, kad tąsyk atimama jo mirtis. Taigi apie mirtį beveik visada būdavo įspėjama iš anksto – tais laikais, kai visos kiek sunkesnės ligos kone visada buvo mirtinos. Tik beprotis galėjo nematyti mirties ženklų, todėl moralistai arba satyrikai imdavo šaipytis iš pakvaišėlių, kurie užsimerkdavo prieš tikrovę. Rolandas "jaučia: traukiasi gyvybė", Tristanas "pajuto, kad jo gyvybė gęsta, kad reikės mirti". Tolstojaus valstietis, moteriškės paklaustas, kaip jaučiasi, atsako: "Mirtis jau čia". Tolstojaus valstiečiai miršta kaip Tristanas arba kaip Fontaine'o artojai, jų laikysena paprasta ir nuolanki – tai nereiškia, kad laikysena mirties akivaizdoje per visą šį laikotarpį liko tokia pat, tačiau kai kuriose visuomenės klasėse ji nepakito nuo vieno amžiaus iki kito, nepaisant mirties atmainų įvairovės.

Kai suinteresuotas asmuo nenujausdavo savo likimo pirmas, derėjo jį įspėti kitiems. Vienas viduramžių pontifikato dokumentas tą pareigą priskiria gydytojui. Ir šis ją ilgai vykdė, ir visai nuoširdžiai. Mes jį randame Don Kichoto galvūgalyje: "Jis nebuvo labai patenkintas jo pulsu. Todėl jam pasakė, kad, šiaip ar taip, jis turįs galvoti apie savo sielos sveikatą, nes kūno sveikatai gresiąs didelis

pavojus". XV a. *artes moriendi* tą rūpestį patikėdavo "dvasiniam" draugui (priešinga sąvoka "kūno" draugams), dabar vadinamam baisiu subtiliai ausiai vardu – *nuncius mortis**.

Einant toliau ir kopiant aukščiau socialinės ir miestų hierarchijos laiptais, pats žmogus kuo mažiau jaučia artėjant mirtį, tuo dažniau jį reikia tam paruošti ir, vadinasi, tuo labiau jis priklauso nuo aplinkinių. Tikriausiai XVIII a. gydytojas atsisakė ilgai turėto vaidmens. XIX a. jis kalba apie tai tik paklaustas ir jau gana santūriai. Draugams kištis nebedera, kaip būdavo Gersono ir Cervanteso laikais. Šį rūpestį nuo XVII a. perėmė šeima: tai byloja apie šeimos jausmo stiprėjimą. Štai pavyzdys. 1848 metai, mes La Ferronays šeimoje. Ponia la Ferronays suserga. Gydytojas pareiškia, kad jos būklė pavojinga, "o po valandos (*sic!*), kad beviltiška". Jos duktė rašo: "Tuo metu, kai aš galvojau, kaip man geriau jai pasakyti, ką mãno gydytojas, eidama iš vonios, [...] ji staiga tarė: "Bet aš visai nieko nebematau, tikriausiai tuojau mirsiu". "O Jėzau [prisipažįsta jos duktė], kokį keistą džiaugsmą tą siaubingą akimirką man suteikė tie ramūs žodžiai". Jai palengvėjo, nes išvengė sunkios, tačiau būtinos pareigos įspėti motiną apie mirtį. Palengvėjimas – naujas reiškinys, pareiga įspėti – senas.

Buvo nevalia iš mirštančiojo atimti jo mirtį. Taip pat reikėjo, kad jis jai vadovautų. Žmogus viešai gimdavo, viešai ir mirdavo, ir ne tik karalius, kaip gerai žinoma iš

* Mirties skelbėjas *(lot.)*.

garsiųjų Saint-Simono puslapių apie Liudviko XIV mirtį, bet ir kiekvienas. Kiek graviūrų ir tapybos darbų mums vaizduoja šią sceną! Kai tik kas "susirgęs atguldavo į lovą", jo kambarys prigužėdavo žmonių – tėvų, vaikų, draugų, kaimynų, brolijų narių. Langinės, langai buvo uždaromi. Užžiebiamos žvakės. Praeiviams gatvėje sutikus kunigą, nešantį Švenčiausiąjį Sakramentą, paprotys ir dievobaimingumas reikalavo eiti paskui jį į mirštančiojo kambarį, net jeigu jis jiems būdavo nepažįstamas. Mirties artumas mirštančiojo kambarį paversdavo savotiška vieša vieta. Tada suprantami Paskalio žodžiai: "Jisai mirs vienišas", kurie mūsų laikų žmogaus taip nebesukrečia, nes šiandien žmonės beveik visada miršta vieniši. Paskalis norėjo pasakyti, jog nepaisant minios, susibūrusios aplink lovą, mirštantysis yra vienišas. XVIII a. pabaigoje gydytojai šviesuoliai, vertinantys tyrą orą, labai skųsdavosi tuo netikusiu papročiu spiestis mirštančiojo kambaryje. Jie ragindavo atidaryti langus, užgesinti žvakes ir išprašyti susirinkusius.

Nemanome, kad būti prie mirštančiojo paskutinėmis jo gyvenimo akimirkomis – tai Bažnyčios skatintas paprotys. Apsišvietę kunigai ir pastoriai gerokai anksčiau už gydytojus bandė įvesti tvarką šioje grūstyje, norėdami geriau paruošti ligonį deramam atsisveikinimui su pasauliu. Nuo XV a. *artes moriendi* buvo rekomenduojama mirštantįjį palikti vieną su Dievu ir netrukdyti jam pasirūpinti savo siela. Dar XIX a. pasitaikydavo, kad labai dievobaimingi asmenys, viską atlikę pagal papročius, prašydavo visus gausius dalyvius, išskyrus kunigą, palikti

kambarį, kad niekas netrukdytų jų akistatai su Dievu. Bet čia kalbama apie reto ir pavyzdingo dievobaimingumo atvejus. Paprotys reikalavo, kad mirtis būtų ritualinė ceremonija, kur tarp kitų dalyvių skiriama vieta ir kunigui. Pagrindinis vaidmuo tenka pačiam mirštančiajam. Jis vadovauja ir nedaro jokių klaidų, nes žino, kaip elgtis – tiek kartų buvo panašių scenų liudytojas. Jis po vieną kviečiasi gimines, artimuosius, tarnus "iki paties žemiausio", sako Saint-Simonas, aprašinėdamas ponios de Montespan mirtį. Jis su jais atsisveikina, prašo atleidimo, palaimina. Artėjančios mirties apdovanotas suverenia valdžia, ypač XVIII – XIX a., duoda įsakymus, patarimus, net jeigu tai visai jaunutė mergaitė, beveik vaikas.

Šiandien visai nebeliko nei mirties nuojautos, kurią kiekvienas žmogus turi ar privalo turėti, nei iškilmingo mirties valandos viešumo. Tai, kas derėjo būti žinoma, nuo šiol slepiama. Tai, kas turėjo būti iškilminga, apsukriai apeinama.

Laikoma, kad pirmoji šeimos ir gydytojų pareiga – slėpti nuo pasmerkto ligonio, kokia rimta jo būklė. Ligonis niekada neturi žinoti (išskyrus išimtinius atvejus), kad artinasi galas. Naujas paprotys reikalauja, kad jis mirtų nesuvokdamas, jog miršta. Tai nėra vien įprotis, naiviai perkeltas į papročius. Tai tapo moraline taisykle. Jankelevitchius tai pareiškė be užuolankų neseniai įvykusiame gydytojų kolokviume tema "Ar reikia meluoti ligoniui?" Jo žodžiais, melagis "tas, kas sako tiesą [...]. Aš

prieš tiesą, visa širdimi prieš tiesą [...]. Svarbiausias iš visų įstatymų man yra meilės ir gailestingumo įstatymas"[5] Vadinasi, iki XX a. šio įstatymo nebuvo paisoma, nes moralė įpareigodavo pranešti ligoniui? Šiuo kontrastu matuojama ypatinga jausmų, o galiausiai ir idėjų permaina! Kaip ji atsirado? Nereikėtų skubotai tvirtinti, kad laimingoje ir klestinčioje visuomenėje neliko vietos kančiai, liūdesiui, mirčiai. Tai reikštų pasekmę laikyti motyvu.

Pažymėtina, kad ši evoliucija susijusi su šeimos jausmo stiprėjimu ir beveik visišku emociniu šeimos monopoliu mūsų pasaulyje. Iš tikrųjų šios permainos priežasties reikia ieškoti ligonio ir jo šeimos santykiuose. Šeima atsisakė smūgio, kurį smogdavo mylimam asmeniui, o sykiu ir sau pačiai, mirtį padarydama artesnę, tikresnę, drausdama bet kokį apsimetimą, bet kokią apgaulę. Kiek kartų girdėjome kalbant apie sutuoktinį, giminaitį: "Nors tiek esu patenkintas, kad jis (arba ji) niekada nenujautė, kad mirs"! *Mūsų bendrinės kalbos posakis* "nenujausti mirties" pakeitė *XVII a. posakį* "nujausti artėjant savo mirtį".

Mirusieji mums nebepatiki savo paslapčių, tačiau gyvenime tikriausiai dažnai pasitaikė, kad ligonis puikiai žino, kas jo laukia, bet iš gailesčio aplinkiniams dedasi nežinąs. Šeima greitai atsisakė *nuncius mortis* vaidmens, kuris viduramžiais ir naujųjų laikų pradžioje ir nebuvo skiriamas šeimos nariams, tad svarbiausias dalyvis savo ruožtu taip pat išsižadėjo savo vaidmens. Dėl mirties baimės? Betgi ji visada egzistavo. Tik iš jos būdavo juokiamasi: "Kaip jūs skubate, o žiaurioji deive!"; ir visuomenė siaubo

apimtam mirštančiajam vis dėlto uždėdavo pareigą suvaidinti šią didžią atsisveikinimo ir iškeliavimo sceną. Sakoma, kad ši sena baimė eina iš protėvių laikų, tačiau ir jos slopinimas taip pat eina iš protėvių laikų! Mirties baimė nepaaiškina mirštančiojo atsisakymo savo paties mirties. Paaiškinimo ir vėl reikia ieškoti šeimos istorijoje.

Vėlyvųjų viduramžių ir renesanso žmogus, priešingai negu ankstyvųjų viduramžių, Rolando laikų, žmogus, į kurį panašūs ir Tolstojaus valstiečiai, troško dalyvauti savo paties mirtyje, nes ją laikė ypatingu momentu, kada asmenybė įgauna galutinę formą. Kiek jis buvo savo mirties šeimininkas, tiek buvo ir savo gyvenimo šeimininkas. Jo mirtis priklausė jam, ir tik jam vienam. Vadinasi, nuo XVII a. jis liovėsi būti vienintelis savo gyvenimo, taigi ir savo mirties valdovas. Tuo vaidmeniu jis pasidalijo su savo šeima. Anksčiau šeima buvo nušalinta nuo rimtų sprendimų, kuriuos jis pats turėjo priimti atsižvelgdamas į tai, kad greitai mirs, ir kuriuos priimdavo vienas.

Tai testamentų atvejis. Nuo XIV a. iki XVIII a. pradžios testamentas buvo spontaniška kiekvieno žmogaus priemonė išreikšti save ir sykiu nepasitikėjimo savo šeima – arba pasitikėjimo stokos – ženklas. Bet XVIII a., kai šeimos meilė nugalėjo tradicinį testatoriaus nepasitikėjimą savo paveldėtojais, testamentas prarado moralinės būtinybės bei asmeninio ir nuoširdaus liudytojo reikšmę. O nepasitikėjimą, priešingai, pakeitė visiškas pasitikėjimas, tad nebereikėjo rašytinių tekstų. Kiek vėliau paskutinė žodinė valia gyviesiems pasidaro šventa, ir nuo tol jie laiko savo

pareiga ją tiksliai vykdyti. Mirštantysis savo ruožtu įsitikinęs, kad gali ramiai kliautis artimųjų žodžiu. Šis pasitikėjimas, atsiradęs XVII–XVIII a. ir itin sustiprėjęs XIX a., tikru pamišimu tapo XX a. Kai tik kuriam nors šeimos nariui ima grėsti rimtas pavojus, šeima tučtuojau susitaria atimti jam laisvę ir saugoti nuo informacijos. Taigi ligonis pasidaro tarsi nepilnametis, tarsi vaikas ar protiškai atsilikęs, juo ima rūpintis tėvai ar sutuoktinis ir atskiria nuo pasaulio. Jie geriau už jį žino, ką jis turi daryti ir ką žinoti. Iš jo atimamos teisės, o ypač teisė, kadaise buvusi svarbiausia, – žinoti, kad mirtis artėja, ruoštis jai ir ją organizuoti. Ir jis tam nesipriešina manydamas, kad tai daroma jo labui. Atsiduoda saviškių meilei. Net jeigu ir viską atspėja, dedasi nežinąs. Anksčiau mirtis buvo tragedija – dažnai komiška, – vaidinama tam, kuris tuojau mirs. Šiandien mirtis – komedija, visada dramatiška, vaidinama tam, kuris nežino, kad tuojau mirs.

Be medicinos pažangos, ko gero, šeimos jausmo nebūtų pakakę taip greitai ir taip gerai paslėpti mirtį. Ne tiek dėl tikrų medicinos laimėjimų, kiek dėl to, kad ji susirgusio žmogaus sąmonėje mirtį pakeitė liga. Tai įvyko antroje XIX a. pusėje.

Beje, aišku, kad tobulėjant terapijai, chirurgijai išties vis sunkiau nustatyti, ar rimta liga mirtina; taip atsirado daugiau šansų pasveikti! Net nusilpęs ligonis vis dar gali gyventi. Todėl mūsų pasaulyje, kur manoma, kad medicina visais atvejais turi atsakymą, kur – nors Caïus vieną gražią dieną ir neišvengs mirties – nėra jokio pagrindo

galvoti apie savo mirtį, nepagydoma liga, ypač vėžys, įgavo šlykščių ir baisių senųjų mirties vaizdinių bruožų. Šiandien vėžys daugiau negu XIV ir XV a. makabriškų vaizdų mumija ar skeletas, daugiau negu raupsuotasis su tarškyne reiškia mirtį. Bet kad liga sukurtų tokį ryškų mirties vaizdą ir duotų jai savo vardą, ji turi būti nepagydoma (arba laikoma nepagydoma). Tada sunerimusi visuomenė skubiai griebiasi daugybės įprastų slėpimo būdų ir šį pernelyg dramatišką įvykį paverčia banalia *sortie à l'anglaise** taisykle.

Taigi žmogus miršta beveik slapčiomis, dar vienišesnis, negu atrodė Paskaliui. Šis slaptumas iš tikrųjų – tai atsisakymo galutinai priimti mylimųjų mirtį pasekmė, taip pat ir atkaklaus mirtį užgožiančio ryžto pasveikti pasekmė. Jis turi dar ir kitą aspektą, kurį pavyko atskleisti amerikiečių sociologams. Ten, kur mes linkę matyti vien slėpimą, jie mums rodo empirinį mirties stiliaus kūrimą, kada santūrumas išryškėja kaip moderni orumo forma. Tai Melisandos mirtis, nelabai poetiška, tokia, kokiai pritaria Jankelevitchius.

Glaseris ir Straussas[6] šešiose San Francisko įlankos ligoninėse tyrė, kaip mirties akivaizdoje elgiasi tarpusavy susijęs būrelis žmonių: ligonis, jo šeima ir medicinos personalas (gydytojai ir slaugytojai). Kas atsitinka sužinojus, kad ligoniui artėja galas? Ar reikia perspėti šeimą, patį

* Išeiti tylomis, neatsisveikinus (*pranc.*).

ligonį, ir kada? Ar ilgai tvers dirbtinai palaikoma gyvybė ir kurią akimirką mirštančiajam bus leista numirti? Kaip elgiasi medicinos personalas prie ligonio, kuris nežino, o gal dedasi nežinąs, o galbūt žino, kad tuojau mirs? Šie klausimai, be abejonės, iškyla kiekvienai šiuolaikinei šeimai, tačiau ligoninės valdose veikia nauja valdžia, medicinos valdžia. Taigi vis mažiau ir mažiau mirštama namuose ir vis daugiau ir daugiau ligoninėje. Ligoninė tapo šiuolaikinės mirties vieta, ir todėl svarbūs Glaserio ir Strausso stebėjimai. Bet jų knyga neapsiriboja empiriniu vienų ir kitų laikysenos tyrinėjimu. Autoriai atskleidžia mirties idealą, kuris pakeitė teatrališkas romantinės epochos iškilmes ir apskritai tradicinį mirties viešumą. Naują mirties modelį jie parodo beveik naiviai, lygindami konkrečius savo stebėjimus. Šitaip matome formuojantis *style of dying** arba veikiau *acceptable style of living while dying, acceptable style of facing death***. Pabrėžiama "derama". Iš tikrųjų svarbu, kad mirtis būtų tokia, kokią ją gali priimti ar toleruoti gyvieji.

Gydytojai ir medicinos seserys (šios dar neryžtingesnės) stengiasi kuo vėliau įspėti šeimą ir niekada neįspėja paties ligonio, bijodami pakliūti į sentimentalių reakcijų grandinę ir prarasti savitvardą kaip ligonis ar jo šeima. Drįsti kalbėti apie mirtį ir taip ją įtraukti į viešumą – vadinasi, skirtingai negu anksčiau, peržengti kasdienybės ribas,

* Laikysena mirštant (*angl.*).

** Žr. išnašą 78 p.

sukurti ypatingą, nepaprastą, visada dramatišką situaciją. Anksčiau mirtis buvo įprastinė figūra, ir moralistai turėjo padaryti ją atstumiančią, kad keltų baimę. Šiandien vos ją paminėjus atsiranda emocinė įtampa, nesuderinama su kasdienio gyvenimo tvarka. Taigi *acceptable style of dying* vengia *status forcing scenes*, scenų, atitraukiančių žmogų nuo jo socialinio vaidmens, jį prievartaujančių. Šios scenos – tai ligonių nevilties krizės, jų riksmai, ašaros ir apskritai visi pernelyg egzaltuoti, pernelyg triukšmingi arba pernelyg sukrečiantys jausmų protrūkiai, kurie gali sutrikdyti ligoninės ramybę. Čia atpažįstame – posakis neišverčiamas – *embarrassingly graceles dying*, priimtinos mirties priešingybę, mirtį, pastatančią gyvuosius į keblią padėtį! Todėl norint to išvengti ir nuspręsta nieko nesakyti ligoniui. Tačiau galiausiai ne tiek svarbu, žino ligonis ar ne, svarbiau, kad jis žinodamas turėtų takto ir drąsos likti santūrus. Tada jis taip elgtųsi, kad ligoninės personalas galėtų užmiršti, jog jis žino, ir bendrauti su juo, lyg mirtis neslankiotų aplinkui. Bendrauti iš tiesų taip pat reikia. Mirštantysis turi būti ne tik santūrus, bet ir atviras, pagaulus. Jo abejingumas medicinos personalui gali sukelti tokių pat "keblumų" kaip ir nesantūrumo demonstravimas. Taigi yra du blogi mirties būdai: vienas – stengiantis apsikeisti emocijomis, kitas – atsisakant bendrauti.

Autoriai labai rimtai mini vienos senos damos atvejį. Iš pradžių ji elgėsi gerai, kaip ir dera, bendravo su gydytojais ir seselėmis, drąsiai kovojo su liga. Tačiau vieną gražią

dieną nusprendė, kad pakankamai prisikovojo, kad atėjo metas liautis. Tada ji užsimerkė ir daugiau nebeatvėrė akių, šitaip rodydama, jog pasitraukia iš šio pasaulio ir viena pati lauks mirties. Anksčiau toks susikaupimas nebūtų nieko nustebinęs ir visi būtų jį gerbę. Kalifornijos ligoninės gydytojus ir seseles tai įstūmė į neviltį: jie paprašė, kad greitai lėktuvu atskristų ligonės sūnus, vienintelis asmuo, kuris galėjo ją įtikinti atsimerkti ir nebebūti *hurting everybody**. Taip pat pasitaiko, kad ligoniai nusisuka į sieną ir nebejuda. Čia ne be susijaudinimo atpažįstame vieną pačių seniausių žmogaus gestų, kai jis pajunta artėjant mirtį. Taip mirdavo Senojo Testamento žydai, ir ispanų inkvizicija dar XVI a. iš šio poelgio atpažindavo nevisiškai atsivertusius maranus. Taip mirė Tristanas. "Jis pasisuko į sieną ir tarė: "Nebegaliu ilgiau išlaikyti savo gyvybės". Bet šiandien Kalifornijos ligoninės gydytojai šį senovinį gestą vertina tik kaip antivisuomenišką atsisakymą bendrauti, ydingą nenorą kovoti dėl gyvybės.

Ligonio pasyvumas, pripažinkime, smerkiamas ne vien todėl, kad demoralizuoja medicinos personalą ir yra deontologinė klaida, bet taip pat dėl to, kad atseit mažina paties ligonio rezistencinę galią. Tada jis pasidaro toks pat pavojingas kaip *status forcing scenes*. Štai kodėl amerikiečių ir anglų gydytojai šiandien rečiau slepia nuo pasmerktų ligonių jų sunkią būklę. Šiais metais Anglijos televizija publikai parodė sergančiuosius vėžiu, labai

* Visus skaudinanti (*angl.*).

aiškiai įspėtus apie jų būklę; šią laidą turime vertinti kaip padrąsinimą sakyti tiesą. Gydytojai, be abejonės, tiki, kad įspėtas žmogus mieliau sutiks su visomis gydymo procedūromis, tikėdamasis pilnavertiškai nugyventi paskutines jam likusias dienas ir galiausiai numirs taip pat santūriai, taip pat oriai, tarsi nieko nežinodamas. Tai gero amerikiečio mirtis, kokią ją aprašė Jacques Maritainas anglų kalba išėjusioje knygoje, skirtoje amerikiečių skaitytojams. Tokia yra – tik su menkesne komercine šypsena ir didesniu muzikalumu – humanistinė ir ori šiuolaikinio filosofo mirtis: išnykti "*pianissimo* ir, taip sakant, pirštų galais" (Jankelevitchius).

GEDULO ATSISAKYMAS

Mes ką tik matėme, kaip šiuolaikinė visuomenė atėmė iš žmogaus jo mirtį ir kaip ją grąžina, jeigu tik tai netrikdo gyvųjų. Sykiu ji draudžia gyviesiems rodyti susijaudinimą dėl kitų mirties, neleidžia jiems apverkti mirusiųjų nei reikšti gailesčio.

Vis dėlto *gedulas* iki mūsų dienų buvo didžiausias skausmas, kurio demonstravimas laikytas teisėtu ir būtinu. Senas, žymintis skausmą žodis *dol* arba *doel* išliko mūsų kalboje, tik įgijo siauresnę prasmę, kurią atpažįstame žodyje *deuil**. Dar gerokai anksčiau prieš gaudamas šį

* Gedulas (*pranc.*).

vardą skausmas dėl artimo mirties buvo stipriausia spontaniškiausių jausmų išraiška. Ankstyvaisiais viduramžiais patys žymieji valdovai ir labiausiai užsigrūdinę kariai palūždavo prie draugų ar giminaičių kūno, šiandien pasakytume, kaip moterys, kaip isteriškos moterys. Čia karalius Artūras keletą kartų nualpsta, daužo sau krūtinę, draskosi veidą "taip, jog kraujas teka upeliais". Mūšio lauke tas pats karalius nualpęs nukrito nuo žirgo prie savo sūnėno lavono, "paskui, vis verkdamas, ėmė ieškoti savo draugų lavonų" kaip Karolis Didysis Ronsevalyje. Radęs vieną iš jų, "suplojo delnais, šaukdamas, kad gana jam gyventi [...] Nuėmė nuo žuvusiojo šalmą, ilgai žiūrėjo, paskui pabučiavo į akis ir ledines lūpas". Kiek traukulių ir alpimų! Kaip karštai glėbesčiuojami jau atšalę lavonai! Kaip beviltiškai draskomasi, kaip plėšomi drabužiai! Tačiau, be kelių nepaguodžiamųjų, kurie užsidarydavo vienuolynuose, gyvieji po karštų skausmo gestikuliacijų vėl grįždavo į paliktą gyvenimą.

Nuo XIII a. gedulas nebebuvo reiškiamas taip spontaniškai. Pasidarė ritualinis. Karštą viduramžių pradžios gestikuliaciją dabar ėmė mėgdžioti raudotojos. Mes žinome, kad Pietuose ir Viduržemio jūros pakrantėje raudotojų išliko iki mūsų dienų. *Romansero* Sidas savo testamente reikalauja, kad iškilmingose jo laidotuvėse nebūtų kaip įprasta, nei raudotojų, nei gėlių, nei vainikų. XIV–XV a. kapų ikonografijoje aplink pašarvotą mirusįjį matome pulką juodai apsitaisiusių raudotojų, paslėptais po gobtuvu veidais, kaip slėpdavo atgailotojai.

Iš XVI–XVII a. testamentų sužinome, kad to laiko laidotuvių procesijas daugiausia sudarydavo raudotojų analogai statistai: elgetaujantys vienuoliai, vargšai, prieglaudų vaikai, kurie ta proga būdavo aprengiami juodais paveldėtojų parūpintais drabužiais ir po ceremonijos gaudavo duonos ir truputį pinigų.

Gali kilti klausimas, ar dalyvaudavo laidotuvėse patys artimieji giminaičiai. Draugams būdavo suruošiamos vaišės – proga puotai ir nesaikingumui, su kuriais kovojo Bažnyčia; testamentuose apie tai kalbama vis rečiau ir rečiau, nebent norint uždrausti. Kartais testatorius primygtinai reikalauja, kad jo laidotuvėse dalyvautų brolis ar sūnus, beje, dažniausiai vaikas. Kaip atlygį už šį taip trokštamą dalyvavimą jis skirdavo specialią palikimo dalį. Argi taip būtų buvę, jei šeima būtų dalyvavusi palydoje? Senojo režimo laikais moterų iškilmingose laidotuvėse tikrai nebūdavo. Atrodo, nuo viduramžių pabaigos, gedului tapus ritualu, visuomenė primetė šeimai uždarą laikotarpį, atitolindama net nuo laidotuvių, kur ją pakeisdavo daugybė kunigų ir profesionalių raudotojų, vienuolių, brolijų narių ir paprastų statistų, kuriuos pritraukdavo išmaldos dalijimas.

Šis uždarumas turėjo du tikslus: pirmiausia leisti tikrai nelaimingiems gyviesiems paslėpti savo skausmą nuo pasaulio, leisti jiems laukti kaip gulintiems ligoniams, kol apmalš jų skausmas. Tai ir atskleidžia savo *Memuaruose* H. de Campionas. 1659 metų birželio mėnesį Henrio de Campiono žmona "atidavė dvasią gimdydama dukterį,

kuri po penkių ar šešių dienų taip pat mirė. Aš nuliūdau ir atsidūriau apgailėtinoje būklėje. Mano brolis [...] ir mano sesuo [...] mane nuvežė į Konšą, kur išbuvau septyniolika dienų, o paskui vėl sugrįžau į Baksferejį susitvarkyti reikalų [...]. Negalėdamas tverti namuose, kurie be perstojo priminė mano sielvartą, aš išsinuomojau namą Konše ir ten pragyvenau iki 1660 metų birželio 2 dienos [t. y. iki "gedulo pabaigos", iki pirmųjų žmonos mirties metinių], kai, matydamas, kad sielvartas dėl netekties manęs ir čia nepalieka, grįžau su vaikais į savo namus Baksferejyje ir gyvenau ten didžiam liūdesy".

Antras uždarumo tikslas buvo neleisti gyviesiems per anksti užmiršti velionio ir šiuo atgailos laiku juos nušalinti nuo visuomeninio gyvenimo ir atitraukti nuo pasaulietinių džiaugsmų. Ši atsargumo priemonė nebuvo nenaudinga ginant vargšus mirusiuosius nuo skubaus noro juos pakeisti. Nicolas Versoris, Paryžiaus miestelėnas, neteko savo žmonos maro metu, "[1522] rugsėjo 3 dieną pirmą valandą nakties". Priešpaskutinę tų pačių metų gruodžio mėnesio dieną mūsų našlys sutarė ir pasipiršo vieno gydytojo našlei, kurią vedė, kai tik galėjo, 1523 m. sausio tryliktą – "pirmą švęstiną dieną po Kalėdų".

XIX amžius nė kiek nesušvelnino griežto gedulo. Mirusiojo namuose vyrai, moterys, vaikai, tarnai, net arkliai ir bitės būdavo nuo likusiųjų atskiriami krepo širmomis, šydais, juodu audeklu. Bet šis atskyrimas buvo daugiau savanoriškas negu priverstinis ir nebedraudė artimiesiems ir šeimai dalyvauti didžiojoje iškilmingų

laidotuvių dramoje, lankyti kapų, jausmingai garbinti velionio atminimą, kaip tai būdinga romantizmui. Taip pat nebebuvo taikstomasi su ankstesniu moterų nušalinimu nuo laidotuvių. Pradžią tam padarė buržuazija – aristokratija dar ilgai liko ištikima senajam papročiui, ir dar ilgai buvo laikoma geru tonu našlei nesirodyti po vyro mirties. Tačiau pamažu ir aristokratės įprato dalyvauti vyro, sūnaus, tėvo laidotuvėse, iš pradžių slapta bažnyčios ar galerijos kamputyje, nors ir su kunigų leidimu. Tradiciniai uždarumo įpročiai turėjo derintis su naujai atsiradusiu mirusiųjų garbinimu, pagarba jų kapams. Moters dalyvavimas, beje, niekuo nepakeitė gedulo uždarumo: visa apsisiautusi juodai, ji, *mater dolorosa*, pasirodydavo viešumoje tik kaip nepaguodžiamo skausmo simbolis. Vis dėlto uždarumas iš fizinės plotmės persikėlė į dvasinę. Tai mažiau besaugojo mirusiuosius nuo užmiršimo, nes nebebuvo teigiama, kad gyvieji negali jų užmiršti ir gyventi, kaip gyveno prieš jiems išeinant iš šio pasaulio. Mirusiesiems, vargšams mirusiesiems nebereikėjo visuomenės, kad juos gintų nuo artimųjų abejingumo, o mirštantiesiems nebereikėjo testamento, kuris priverstų paveldėtojus vykdyti jų paskutinę valią, kaip matėme aukščiau.

XVIII a. pabaigoje – XIX a. pradžioje stiprėjantis šeimos vaidmuo derinosi su sena uždarumo tradicija, ir gedulas tapo ne tiek reikalaujamu keturiasdešimties dienų gedėjimu, kiek teise rodyti, nepaisant įprasto padorumo, begalinį skausmą. Šitaip buvo grįžtama prie ankstyvųjų viduramžių spontaniškumo, išlaikant ir suvaržymus,

paveldėtus maždaug iš XII a. Jei galėtume nubrėžti gedulo kreivę, pirmoji aukšta atviro ir didelio spontaniškumo fazė siektų apie XIII a., paskui eitų ilga ritualizacijos fazė iki XVIII a., o XIX a. – egzaltuoto skausmo, atviros kančios ir laidotuvių mitologijos laikotarpis. Visai įmanoma, kad XIX a. gedulo paroksizmas siejasi su jo draudimu XX a. – panašiai bjauri pokarių mirtis nuo Remarque'o iki Sartre'o ir Genet pasirodo kaip labai kilnios romatizmo mirties negatyvas. Tai daugiau su ironišku negu skandalingu tikslumu išreiškia Sartre'o, "pilančio vandenį" ant Chateaubriand'o kapo, gestas. Šiam Sartre'ui reikėjo kokio nors Chateaubriand'o. Tai tokios pat kategorijos santykis, kuris šiuolaikinę erotiką susieja su karalienės Viktorijos laikų sekso tabu.

Šiandien, XX a. viduryje, po šimtmečiais būtino, daugiau ar mažiau spontaniško arba priverstinio laikymosi – nelygu epocha – gedulas buvo uždraustas. Padėtis pasikeitė per vienos kartos gyvenimą: tai, ko individuali sąžinė ar bendra valia liepė laikytis, nuo šiol uždrausta. Tai, kas buvo draudžiama, šiandien rekomenduojama. Nebedera viešai rodyti savo skausmo, netgi išore išsiduoti, kad kenti.

Nuopelnas už šį nerašyto mūsų civilizacijos įstatymo atskleidimą priklauso anglų sociologui Geoffrey Goreriui. Jis pirmas suprato, kad kai kurie humanistinių moralių neįvertinti ar prastai interpretuojami faktai ir lemia visuotinę laikyseną mirties akivaizdoje, būdingą industrinėms visuomenėms. Autobiografiniame savo

knygos įvade Goreris pasakoja, kaip jis pats atskleidė, kad mirtis tapo pagrindiniu šiuolaikinio pasaulio draudimu. Sociologinė apklausa apie laikyseną mirties akivaizdoje ir gedulą Anglijoje, jo surengta 1963 metais, tik patvirtino, patikslino ir papildė mintis, jau išdėstytas puikiame jo straipsnyje *Mirties pornografija* ir paremtas jo asmeniniu patyrimu bei apmąstymais.

Jis gimė 1910 metais. Prisimena, kad mirus Edvardui VII gedėjo visa jo šeima. Buvo mokomas, kaip visi prancūzų vaikai, einant pro šalį laidotuvių procesijai nusiimti kepurę, atsargiai bendrauti su gedinčiais žmonėmis – labai keista atrodo tokia elgsena mūsų laikais Britanijos salose! Bet štai 1915 metais žūsta jo tėvas sudužus "Luzitanijos" laivui; su juo elgiamasi kaip su išskirtiniu asmeniu, neįprastai švelniai, jam esant kalbama pašnabždomis arba tylima tarsi paliegėlio akivaizdoje. Vis dėlto kai padrąsintas gedulo jam teikiamos reikšmės pareiškė savo mokytojai, kad niekados nebegalėsiąs linksmintis nei žiūrėti į gėles, ši jį supurtė ir liepė liautis buvus *morbid** . Karas leido jo motinai imtis darbo, kuris jai prablaškė liūdesį. Anksčiau padorumas nebūtų leidęs jai dirbti, "bet vėliau, [pažymi Goreris] ji nebūtų galėjusi naudotis ritualinio gedulo privilegija", kurią ji gerbė ir kuri ją saugojo. Vadinasi, Goreris vaikystėje susipažino su tradicinio gedulo apraiškomis, kurios tikriausiai jį sukrėtė, nes vėliau jas prisiminė. Po karo, jaunystėje, jis

* Liguistas, nesveikas (*angl.*).

nė karto nebesusidūrė su mirtimi. Tik vieną sykį atsitiktinai 1931 metais, lankydamasis rusų ligoninėje, pamatė lavoną, ir šis neįprastas reginys padarė jam įspūdį. Tai, kad mirtis tapo nebekasdieniška, yra, aišku, visuotinis reiškinys, ilgai nepastebėta padidėjusio ilgaamžiškumo pasekmė; J.Fourcassié parodė, kaip jaunas nūdienos žmogus gali teoriškai pasiekti brandos amžių, niekada nepamatęs mirties. Vis dėlto Goreris nustebo, kad tarp gyventojų, sutikusių atsakyti į jo anketą, buvo daugiau, negu jis manė, jau mačiusių mirtį. Mačiusieji spontaniškai perima nemačiusiųjų elgesį ir pasistengia užmiršti, ką matę.

Netrukus jį nustebino depresinė jo brolio, žymaus gydytojo, būklė mirus svainei. Intelektualai jau buvo pradėję atsisakyti tradicinių laidotuvių ir atviro gedulo, laikomų archaišku ir prietaringu įpročiu. Bet Goreris patologinės brolio nevilties nesieja su ritualinio gedulo atsisakymu. O 1948 metais ima sieti. Tada jis neteko draugo, palikusio žmoną ir tris vaikus. "Kai praėjus dešimčiai mėnesių po Johno mirties nuėjau jos aplankyti, ji su dėkingumo ašaromis man pasakė, kad esu pirmas lankytojas, kurį ji mato nuo savo našlystės pradžios. Visuomenė ją paliko visiškai vienišą, nors ji mieste turėjo daug pažįstamų, laikančių save jos draugais". Tada G.Goreris suprato, kad gedulo pasikeitimai nėra tik maži anekdotiški ir nereikšmingi faktai. Jis iškėlė reiškinio svarbą ir jo poveikio rimtumą; po kelerių metų, 1955-aisiais išspausdino savo garsųjį straipsnį.

Lemiamas bandymas įvyko dar po kelerių metų. 1961

metais susirgo jo paties brolis, gydytojas, jau antrąkart vedęs: susirgo vėžiu. Nuo jo teisybė, savaime suprantama, buvo nuslėpta, o žmonai Elizabethai ryžtasi pasakyti tik todėl, kad ji, nežinodama, jog vyras serga, pyko dėl jo elgesio ir buvo šiurkšti, nes jis per daug rūpinosi savimi. Visai nenumatytai liga progresavo labai greitai, ir Gorerio brolis užgeso beveik staiga, miegodamas. Visi džiaugėsi, kad jam teko nuo šiol trokštama privilegija mirti nežinant, kad miršti. Šioje žymių intelektualų šeimoje velionis nebuvo nei šarvojamas, nei prie jo budima. Kadangi mirtis ištiko namuose, reikėjo atlikti paskutinį mirusiojo tualetą. Tam reikalui buvo specialistų, senų slaugių, kurios tuo užsiima laisvu pensijos laiku. Štai jos atvyksta, dvi senos damos: "Kur ligonis?" Nebėra nei mirties, nei lavono. Tik ligonis, išlaikantis ligonio statusą, nepaisant patirto biologinio pasikeitimo, bent jau tol, kol bus matomas ir atpažįstamas. Mirusiojo tualetas – tradicinis ritualas. Bet jo prasmė pasikeitė. Anksčiau jis buvo skirtas suteikti kūnui idealų vaizdą, turėtą tuo laiku apie mirtį: velionis paguldomas sudėtomis rankomis laukti būsimo gyvenimo. Romantizmo epochoje iškeliamas originalus grožis, kuriuo mirtis apgaubia žmogaus veidą, ir paskutinis rūpestis buvo apvalyti šį grožį nuo agonijos bjaurasties. Vienu ir kitu atveju užsimojama fiksuoti mirties vaizdą: gražus lavonas, bet lavonas. Dvi šaunios senos panelės, sutvarkiusios "ligonį", buvo tokios patenkintos savo darbu, jog pakvietė šeimą pasigėrėti: "*The patient looks lovely now*"*. Jūs rasite ne mirusįjį, o beveik gyvąjį. Mūsų

tarsi fėjų pirštai jam sakytum grąžino gyvybę. Pašalinti bjaurios agonijos pėdsakai, bet ne todėl, kad gulėtų didingas ar švytėtų per daug šventu mirusiųjų grožiu; jis tebeturi gyvybės žavesio, jis tebėra mielas, *lovely*.

Nuo šiol mirusiojo tualeto tikslas – paslėpti mirties pėdsakus ir išsaugoti įprastą ir džiaugsmingą kūno laikyseną. Reikia pripažinti, kad Gorerio Anglijoje ši tendencija vos žymi, ir intelektualų šeima nepritaria slaugių entuziazmui. Tačiau Jungtinėse Amerikos Valstijose mirusiojo tualetas pasieks tokį lygį, jog kūnas bus balzamuojamas ir išstatomas *in funeral homes*.

Šiai britų intelektualų šeimai buvo svetimi ir praėjusio šimtmečio tikėjimai, triukšmingas amerikietiško modernizmo puikavimasis. Lavonas bus sudegintas. Tačiau Anglijoje ir, be abejo, Šiaurės Europoje kremacija turi įgavusi ypatingą reikšmę, kurią puikiai atskleidžia Gorerio apklausa. Žmonės pasirenka kremaciją nebe todėl, kad nori kaip anksčiau mesti iššūkį Bažnyčiai ir seniems krikščioniškiems papročiams. Ir juoba nebe vien dėl to, kad tai patogu ir ekonomiška vietos atžvilgiu – Bažnyčia būtų linkusi su tuo sutikti, prisimindama laikus, kai pelenai, pavyzdžiui, Antigonės brolio, taip pat buvo gerbiami kaip ir palaidoti kaulai. Šiuolaikinė kremacija Anglijoje – tai veikiau rūpinimasis naujoviškumu, pasitikėjimas racionalumu ir galiausiai pomirtinio gyvenimo atsisakymas. Bet šios kremacijos paskatos spontaniškuose apklaustųjų

* Dabar pacientas atrodo gražus (*angl.*).

pareiškimuose išryškėja ne iš karto ir ne akivaizdžiai. Iš 67 apklaustųjų 40 pasisako už kremaciją, 27 – už laidojimą. Pirmenybė kremacijai atiduodama dėl dviejų priežasčių. Kremacija pirmiausia laikoma geriausia priemone atsikratyti mirusiųjų. Štai kodėl moteris, kurios motina buvo sudeginta ir kuri kremaciją vertino kaip "sveikiausią, higieniškiausią", vis dėlto nesutiko, kad būtų sudegintas jos vyras, nes tai – *too final:* jinai jį palaidojo.

Antra priežastis, beje, susijusi su pirmąja: kremacija panaikina kapinių kultą ir kapų lankymą. Tačiau tai nėra būtina kremacijos pasekmė. Priešingai, krematorijų parkų administracijos daro viską, kad šeimos galėtų pagerbti savo mirusiuosius kaip ir tradicinėse kapinėse: atminimo salėje galima padėti plokštę, kuri atlieka antkapio akmens vaidmenį. Bet iš 40 apklausos atvejų tokioje plokštėje išgraviruota viena pavardė. 14 tik įrašyta atminimo knygoje, kuri kasdien paminėjimui atskleidžiama ties praėjusių metų įrašais: tarpinis sprendimas tarp visiško išnykimo ir graviruotos plokštės amžinumo. Kitiems 25 nepalikta jokios matomos žymės. Šeimos nesinaudoja joms teikiamomis lengvatomis, nes kremaciją laiko tinkama priemone išvengti mirusiųjų kulto.

Didžiai apsiriktume šį mirusiųjų kulto ir atminimo atsisakymą priskirdami abejingumui, nejautrumui. Gorerio apklausos duomenys ir autobiografiniai liudijimai, priešingai, rodo, kokie sukrėsti esti gyvieji ir kaip jie kenčia. Kad tuo įsitikintume, grįžkime prie Gorerio pasakojimo, kur jis kalba apie savo brolio Pierre'o kremaciją.

Našlė Elizabetha nedalyvavo nei kremacijoje, nei prieš tai laikomose anglikonų pamaldose, kurios buvo nuolaida papročiams, nes velionis neišpažino jokio tikėjimo. Elizabetha nedalyvavo ne dėl senovinio gedulo ritualinių draudimų, ne dėl šaltos širdies, o dėl to, kad bijojo "palūžti", ir dėl naujai atsiradusio gėdingumo. "Mintis, kad gali prarasti savitvardą ir viešai parodyti savo sielvartą, jai buvo nepakeliama". Naujos bendravimo taisyklės reikalauja slėpti tai, ką anksčiau reikėjo rodyti, net simuliuoti: savo skausmą.

Buvo dar didesnių priežasčių nušalinti nuo šios traumuojančios ceremonijos vaikus. Jau Prancūzijoje, kur senoviniai papročiai laikosi tvirčiau, buržuazijos ir viduriniųjų klasių ("kadrų" šeimų) vaikai beveik niekada nebedalyvauja senelių laidotuvėse; senus žmones, ne vieną kartą tapusius seneliais, tiek pat skubėdami, kiek ir sutrikę bei susijaudinę suaugusieji išveža nedalyvaujant nė vienam vaikaičiui. Šis reiškinys mane tiesiog sukrėtė, kai centriniame archyve perskaičiau XVII a. dokumentus, kur testatorius, dažnai dar abejingas dėl suaugusių artimųjų dalyvavimo, primygtinai reikalauja, kad vaikaitis eitų paskui jo karstą. Tais pačiais laikais dalis raudotojų būdavo surenkama iš rastinukų vaikų ar prieglaudos išlaikytinių. Daugybėje paveikslų, vaizduojančių mirštantįjį pilname žmonių kambaryje, tapytojas ar graveris niekada neužmiršdavo nupiešti vaiko.

Taigi Elizabetha ir jos vaikai kremacijos dieną lieka namie, užmiestyje. Geoffrey atvažiuoja pas juos vakare

pakirstas nuovargio ir susijaudinimo. Svainė pasitinka jį labai tvirta ir jam pasakoja, kad ji su vaikais puikiai praleido dieną, visi užkandžiavę ant žolės, o paskui nupjovę pievelę... Elizabetha, Naujosios Anglijos amerikietė, gaivališkai, nuoširdžiai ir drąsiai laikėsi taip, kaip ją buvo išmokę tėvynainiai ir kaip iš jos tikėjosi anglai: ji turėjo elgtis, tarsi nieko nebūtų atitikę, kad ir kiti galėtų taip elgtis ir kad visuomenės gyvenimas tekėtų toliau, nė akimirkai nepertrauktas mirties. Jeigu ji būtų ryžusis bent kiek viešai parodyti liūdesį, visuomenė į ją būtų dūrusi pirštu kaip kadaise į blogo elgesio moterį. Beje, nors Elizabetha ir buvo atsargi, gedulo pradžioje draugės, tarytum norėdamos ją apsaugoti, jos vengė. Savo svainiui, ji prisipažino, kad iš pradžių jos buvo šalinamasi "lyg raupsuotosios". Ją priėmė į savo tarpą tik tada, kai įsitikino, jog ji neparodys jokio susijaudinimo. Iš tikrųjų ši izoliacija įstūmė ją į depresiją: "Tuo metu, kada jai labiausiai reikėjo pagalbos ir paguodos, visuomenė ją paliko vieną". tada Geoffrey Goreriui iškilo mintis padaryti apklausą dėl gedulo atsisakymo mūsų dienomis ir traumuojančių to atsisakymo pasekmių.

Puikiai suprantama, kaip visa tai klostėsi. Jo nuomone, iš pradžių išnyko visuomenės nurodymai, reikalaujantys laikytis ritualinės elgsenos, ir specialios gedulo laikotarpio taisyklės ir šeimai, ir visuomenei, bendraujant su ta šeima. Autorius galbūt per daug reikšmės teikia didiesiems pasauliniams karams kaip tos evoliucijos greitintojams. Pamažu įsigali nauji papročiai, tačiau įsigali

spontaniškai, žmonėms nesuvokiant, iš kur jie atsirado. Dar ir šiandien jie nėra formalizuoti kaip senieji papročiai, bet priverčiamosios galios turi ne mažiau. Mirtis tapo tabu, neįvardijamu reiškiniu (šis posakis Jankelevitchiaus knygoje apie mirtį pavartotas kitame kontekste), ir kaip kadaise žodžio "seksas" jo nedera tarti viešai. Nebereikia versti ir kitų jo tarti. Goreris ryškiai parodo, kaip XX a. mirtis išstūmė seksą iš svarbiausių draudžiamų dalykų pozicijos ir užėmė jo vietą. Kadaise vaikams buvo sakoma, kad jie gimsta kopūstuose, tačiau jie dalyvaudavo didžioje atsisveikinimo scenoje, kuri vykdavo mirštančiojo kambaryje ir prie jo galvūgalio.Tačiau nuo antros XIX a. pusės šis dalyvavimas palikdavo maudulį, ir buvo linkstama dar jo neatsisakyti, bet sutrumpinti. Mirštant Ivanui Iljičiui ir Emai Bovari, seno papročio garbingai laikomasi: vaikai pristatomi, tačiau tuojau pat išvedami iš kambario – nepakenčiama pasidarė mintis, kad negraži agonija gali jiems sukelti siaubą. Atitolinti nuo mirties patalo, vaikai visada turėjo savo vietą gedulingose pamaldose, nuo galvos iki kojų aprengti juodai.

Šiandien vaikai nuo pat mažumės supažindinami su meilės ir gimimo fiziologija, bet kai daugiau nebemato savo senelio ir paklausia kodėl, Prancūzijoje jiems atsakoma, kad jis išvyko į labai ilgą kelionę, o Anglijoje, kad ilsisi gražiame sode, kur auga sausmedis. Jau nebe vaikai gimsta kopūstuose, o mirusieji išnyksta tarp gėlių. Taigi mirusiųjų giminaičiai verčiami dėtis abejingi. Visuomenė iš jų reikalauja savitvardos, panašiai kaip iš

mirštančiųjų padorumo arba orumo. Ir atsisveikinančiam su šiuo pasauliu, ir gyvajam nedera rodyti savo jausmų. Visa visuomenė laikosi it svetinga žmonių grupė. Mirštantysis turi įveikti savo sutrikimą ir maloniai bendradarbiauti su gydytojais ir seselėmis, o nelaimingas mirštančiojo artimasis privalo slėpti savo skausmą, atsisakyti vienatvės, nes tuo išsiduotų, ir be pertrūkio tęsti savo gyvenimą: bendrauti su kitais, dirbti, ilsėtis. Antraip jis būtų nušalintas, ir tas nušalinimas turėtų visai kitas pasekmes negu ritualinis tradicinio gedulo izoliavimas, kuris buvo visų priimtas kaip būtinas pereinamasis tarpsnis su švelninančiomis irgi ritualinėmis priemonėmis, tokiomis kaip privalomi užuojautos vizitai, "užuojautos laiškai", religijos "pagalba". Šiandien tai turi sankcijos pobūdį, analogišką tam, kuris taikomas deklasuotiems, sergantiems užkrečiamomis ligomis, seksualiniams maniakams. Atkaklūs sielvartautojai priskiriami prie asocialiųjų. Vadinasi, norintiesiems to išvengti dera viešumoje likti su kauke ir ją nusiimti vien tikrai artimų žmonių rate: "Verkiama, – sako Goreris, – tik intymioje aplinkoje, panašiai kaip nusirengiama ir ilsimasi intymioje aplinkoje", slapčiomis, *as if it were an analogue of masturbation.*

Šiandien visuomenė *bereaved*, gedintį žmogų, atsisako pripažinti ligoniu, kuriam, atvirkščiai, ji privalėtų padėti. Atsisako gedulo sąvoką sieti su ligos sąvoka. Senasis padorumas šiuo atžvilgiu buvo supratingesnis, galbūt "naujoviškesnis", jautresnis patologiniams tramdomos dvasinės

kančios proveržiams. Goreris žiauriame mūsų amžiuje parodo, kokie malonūs buvo senieji papročiai, kurie saugojo žmogų, kenčiantį dėl mylimos būtybės mirties. Gedulo metu "jis labiau negu kitu savo gyvenimo tarpsniu nuo vaikystės ir pirmos jaunystės reikalingas visuomenės pagalbos, ir vis dėlto kaip tik tada mūsų visuomenė palieka jį be paramos ir atsisako jam pagelbėti. Šis atsižadėjimas būti kartu varge, vienatvėje, neviltyje, mirtyje pernelyg daug kainuoja. Gedulo uždraudimas mirusiojo artimuosius skatina pasinerti darbe arba, atvirkščiai, stumia prie beprotystės ribos, įpratina tariamai gyventi sykiu su velioniu, sakytum jis visada būtų čia, arba dar persikūnyti į jį, mėgdžioti jo judesius, žodžius, manijas, o kartais, visai neurozės priveiktam, simuliuoti ligos, nuo kurios jis mirė, simptomus. Taigi vėl matome keistas egzaltuoto skausmo apraiškas, kurios Goreriui atrodo naujos ir šiuolaikiškos, tačiau istorikui, tyrinėjančiam papročius, gerai pažįstamos. Pastarajam tai žinoma iš kraštutinių apraiškų, priimtinų, rekomenduojamų, netgi simuliuojamų ritualinio gedulo laikotarpiu tradicinėse visuomenėse. Bet reikia pripažinti, jog bendra tėra tik forma. Šios apraiškos kadaise iš tikrųjų turėjo tikslą išvaduoti žmogų; netgi tada, kaip dažnai atsitikdavo romantizmo epochoje, kai peržengdavo papročio ribas ir jau tapdavo patologiškos, jos nebūdavo atmetamos kaip bjaurios, o mandagiai toleruojamos. Visuomenės atlaidumas itin ryškiai atskleistas Marko Twaino novelėje, kurioje visi velionio draugai maloniai palaiko našlės iliuziją, jog

mirusysis tebėra gyvas ir per kiekvieną jubiliejų vaizduoja ir vaidina neįmanomą sugrįžimą. Šiuolaikiniame kontekste žmonės atsisakytų nusileisti iki tokios liguistos komedijos. Ten, kur šiurkštūs Marko Twaino herojai rodė švelnumą ir atlaidumą, šiuolaikinė visuomenė bemato nesmagų ir gėdingą liguistumą arba psichinę ligą, kurią reikia gydyti. Taigi kartu su Goreriu norime savęs paklausti, ar didžiuma socialinės patologijos atvejų šiandien nesietini su tuo, kad iš kasdienio gyvenimo pašalinta mirtis, kad uždraustas gedulas ir teisė apraudoti savo mirusiuosius.

NAUJŲ LAIDOJIMO APEIGŲ ATSIRADIMAS JUNGTINĖSE AMERIKOS VALSTIJOSE

Iš ankstesnių tyrinėjimų kiltų pagunda pripažinti, jog nūdienis mirties draudimas yra struktūrinis šiuolaikinės civilizacijos požymis. Mirties pašalinimas iš pokalbių ir įprastų komunikacijos priemonių priklausytų – kaip gerbūvio ir vartojimo prioritetas – industrinių visuomenių modeliui. Jo būtų daugmaž laikomasi plačioje naujoviškumo zonoje, apimančioje šiaurinę Europos ir Amerikos dalį. Priešingai, jis sutiktų pasipriešinimą ten, kur išliko archainės mentaliteto formos, tokiose katalikiškose šalyse kaip Prancūzija ir Italija, protestantiškose kaip presbiterioniška Škotija ir dar techniškų šalių liaudies masėse. Susirūpinimas integraliniu naujoviškumu iš

tikrųjų priklauso tiek nuo socialinių, tiek nuo geografinių sąlygų ir labiau išsivysčiusiuose regionuose jis dar ribotas išsimokslinusių, tikinčių ar skeptiškų žmonių sluoksniuose. Ten, kur jis nėra įsiskverbęs, tebevyrauja romantinė laikysena mirties akivaizdoje, kuri atsirado XVIII a. ir vystėsi iki XIX a., mirusiųjų kultas ir pagarba kapinėms: vis dėlto tai būtų klaidinančios atgyvenos, nes joms lemta išnykti, nors dar ir veikia didelę gyventojų dalį. Jų turėtų laukti neišvengiamas regresas kaip ir atsilikusio mentaliteto, su kuriuo jos susijusios. Joms bus primestas būsimos visuomenės modelis, kuris baigs išstumti mirtį – procesas jau prasidėjęs buržuazinėse šeimose, tiek pažangiose, tiek reakcingose. Ši evoliucijos schema nėra visiškai dirbtinė, ir galimas daiktas, jog mirties atsisakymas pernelyg susijęs su industrinės civilizacijos modeliu, kad neplistų tuo pačiu metu kaip jis. Bet tai nėra ir visiška tiesa, nes pasipriešinimas kilo ten, kur jo mažiausiai buvo tikimasi – ne archaiškai uoliose senose šalyse, bet pačiame vaisingiausiame naujoviškumo židinyje, Jungtinėse Valstijose. Tačiau Amerika pirmoji sušvelnino tragišką mirties prasmę. Nauja laikysena mirties akivaizdoje pirmiausia pastebėta Amerikoje. Tai satyriška nuotaika nuspalvino anglų katalikų rašytojo Evelyno Waugh romaną *Numylėtinė*, pasirodžiusį 1948 metais.[7] Ši nauja laikysena mirties akivaizdoje 1951 metais patraukė Roger Caillois dėmesį, ir jis ją aiškina kaip hedonistinį išsisukinėjimą: "Mirties nereikia bijoti ne dėl moralinės priedermės, liepiančios įveikti jos

keliamą baimę, bet dėl to, kad mirtis neišvengiama ir kad iš tikrųjų nėra jokios priežasties jos baimintis; tiesiog reikia apie ją negalvoti ir dar mažiau apie ją kalbėti"[8].

Visa tai, ką mes aprašėme ankščiau, iš tikrųjų vyksta Amerikoje: mirštančiajam atimamos teisės, panaikinamas gedulas, tačiau laidojama iškilmingai. Amerikietis nesutinka kaip Gorerio anglas supaprastinti laidotuvių ir laidojimo apeigų. Kad suprastume šį amerikiečių visuomenės keistumą, reikėtų vėl paimti ankščiau aprašytą pasakojimą apie šiuolaikinio žmogaus mirtį nuo paskutinio atodūsio. Iki paskutinio atodūsio ir palaidojus, keisto gedulo metu, viskas vyksta panašiai ir Anglijoje, ir Amerikoje. Tačiau tarpiniu laiku – kitaip. Prisiminkime, kaip buvo patenkintos slaugės, paprašytos pasirūpinti mirusiojo tualetu: "*it looks lovely now*". Anglams šis entuziazmas tuojau užgęsta, nes jam nepritaria šeima ir nepalaiko visuomenė. Anglijoje svarbiausia atsikratyti lavono, padoriai, žinoma, bet greitai kremacijos dėka.

Amerikoje, priešingai, mirusiojo tualetas yra naujų, sudėtingų ir iškilmingų apeigų pradžia: lavono balzamavimas norint jam suteikti gyvojo išvaizdą, šarvojimas *funeral home* salėje, kur, grojant muzikai, skendintį gėlėse mirusįjį paskutinį kartą lanko giminės ir draugai, iškilmingos laidotuvės, laidojimas sutvarkytose lyg parkai ir paminklais išpuoštose kapinėse, skirtose dvasiniam lankytojų, daugiau turistų negu maldininkų, auklėjimui. Toliau čia neaprašinėsime laidotuvių papročių, gerai žinomų iš neseniai ekranizuotos Evelyno Waugh satyros

ir iš kritiškų Jessicos Mitford pastabų jos knygoje *Amerikietiška mirtis*. Ši moralistinė ir sykiu poleminė literatūra gali mums duoti klaidingą supratimą. Ji įkvepia mintį arba apie komercinį išnaudojimą ir suinteresuotumą, arba apie laimės kulto perversiją, paslėpdama nuo mūsų tikrąją reikšmę – atsisakymą visiškai pašalinti mirtį ir šlykštėjimąsi fiziniu irimu be apeigų ir iškilmių. Štai kodėl kremacija JAV taip mažai paplitusi.

Amerikiečių visuomenė labai prisirišusi prie savo naujųjų laidotuvių apeigų, kurios europiečiams ir jų pačių intelektualams atrodo juokingos (J.Mitford atspindi intelektualų sluoksnių nuomonę); ji taip prie jų prisirišusi, jog ta proga sulaužo mirties draudimą. Amerikiečių autobusuose skaitome tokio pobūdžio skelbimus: "*The dignity and integrity of N... Funeral costs no more... Easy access. Private parking for ovez 100 cars*"*. Matyt, čia mirtis taip pat yra vartojimo objektas. Bet pažymėtina, kad ji galėjo tapti vartojimo ir reklamos objektu, nors draudimas ją stūmė iš visų socialinio gyvenimo pozicijų. Amerikietis į mirusiuosius, kai jie jau mirę, žiūri ne apskritai kaip į mirtį, o kaip į mirštančius ir gyvuosius. Taigi jis nebeseka naujovių keliu. Jis palieka mirusiesiems socialinę erdvę, kurią jiems visados palikdavo tradicinės civilizacijos ir kurios industrinės visuomenės jiems beveik nebepalieka. Jis iškilmingai atsisveikina su mirusiaisiais, o tuo tarpu kituose techniškuose ir klestinčiuose

* Žr. išnašą 87 p.

regionuose jais atsikratoma skubomis. Šią nederamą reakciją, be abejonės, pagreitino viena aplinkybė: šiandien žmogus vis dažniau miršta ligoninėje ir vis rečiau namuose. Prancūzai, kurių ligoninėse dar aptinkame XVII a. pėdsakų, kai ligoniams buvo primetamas šiurkštus ir žeminantis valkatų bei prasižengėlių režimas, paprastai laiko lavonus it anoniminę mėsą šaltuose kambariuose; jiems lengva suprasti, kaip dėl įsigalėjusios ligoninės tvarkos tarp kolektyvinio morgo ir galutinio užkasimo reikalingas rimties ir iškilmių laikas.

Šios iškilmės galėtų kaip kadaise vykti namuose. Tačiau nauji mirties draudimai neleido lavono pargabenti per arti gyvųjų būstų: europiečių *intelligentsia* vis mažiau besutinka laikyti palaikus, kai žmogus numiršta namuose – arba higienos sumetimais, arba veikiau iš nervingos baimės, kad nepakels jų buvimo ir "palūš". Taigi Jungtinėse Amerikos Valstijose kilo mintis palaikus šarvoti neutralioje vietoje, kad tai nebūtų nei anoniminė ligoninė, nei per daug asmeniniai namai, t. y. *in funeral home*, pas savotišką mirusiųjų šarvojimo patalpų šeimininką, *funeral director*. Šarvojimas *in funeral home* – tai kompromisas tarp padorios, bet radikalios ir skubotos Šiaurės Europos deritualizacijos ir archaiškų tradicinio gedulo ceremonijų. Naujos amerikiečių sukurtos laidotuvių apeigos taip pat yra kompromisas tarp jų noro iškilmingai pažymėti laiko sustojimą po mirties ir visuotinės pagarbos mirties draudimui. Štai kodėl šios apeigos, mūsų požiūriu, taip skiriasi nuo įprastinių, taigi ir atrodo tokios juokingos.

Be abejonės, kartais jose pasitaiko ir tradicinių elementų. Pusiau uždaras karstas, slepiantis viršutinę kūno dalį, galvą ir krūtinę, nėra amerikiečių *morticians* išradimas. Jie tai perėmė iš Viduržemio jūros pakrančių papročio, kurio dar ir šiandien laikomasi Marselyje, Italijoje ir kurio jau laikytasi viduramžiais: Bolonijos Švento Petronijaus bažnyčioje matome XV a. freską, vaizduojančią švento Morkaus palaikus tokiame karste.

Tačiau *funeral home* apeigų prasmė visiškai kita. *Funeral home* salonuose pagerbiamas nebe tikras mirusysis, o mirusysis, *morticians* meno paverstas beveik gyvuoju. Senosios balzamavimo procedūros buvo skiriamos ypač tam, kad žymūs ir garbūs mirusieji būtų šiek tiek panašesni į negendančius šventuosius. Vienas iš stebuklų, bylojančių apie velionio šventumą, buvo nuostabus jo kūno išsilaikymas. Saugoti nuo gedimo – vadinasi, įvesti į šventumo kelią, prisidėti prie sakralizacijos.

Nūdienos Amerikoje cheminė konservavimo technika leidžia užmiršti mirusįjį ir sukurti gyvo žmogaus iliuziją. Gėlėse skendinčiame salone, aidint švelniai arba rimtai muzikai, tačiau niekad ne niūriai, šis beveik gyvasis paskutinį kartą priima draugus. Mintis apie mirtį iš šios atsisveikinimo ceremonijos išvyta, išvytas ir bet koks liūdesys, bet kokia patetika. Roger Caillois tai gerai pamatė: "Mirusieji, aprengti nuo galvos iki kojų, tebeturi visus fizinius asmens bruožus, lyg būtų čia atėję paplaukioti upe". Vis dėlto dar neįstengiama atsikratyti šios paskutinės iliuzijos, kaip jos atsikratoma Geofrey Gorerio aprašytuose

anglų visuomenės sluoksniuose ir kaip jos nori atsikratyti Jessicos Mitford pavaizduota amerikiečių *intelligentsia.* Amerikos priešinimasis tam, be abejonės, susijęs su svarbiais jos mentaliteto bruožais.

Mintis mirusįjį padaryti gyvą, norint paskutinį kartą jį pagerbti, mums gali pasirodyti vaikiška ir juokinga. Ji susipynusi, kaip dažnai esti Amerikoje, su komerciniais rūpesčiais ir reklamos žodynu. Vis dėlto ji rodo, kaip greitai tiksliai prisitaikoma prie sudėtingų ir prieštaringų sąlygų, pasikeitus visuomenės jausenai. Tai pirmas sykis, kai visuomenė bendrai pagerbia savo mirusiuosius atimdama iš jų mirusiojo statusą. Taip buvo daroma XV–XVIII a., bet tik vienai mirusiųjų kategorijai: Prancūzijos karaliui. Kai numirdavo, balzamuotas karalius būdavo aprengiamas purpuriniais karūnavimo dienos drabužiais, paguldomas puošnioje lovoje, panašioje į Teisingumo lovą[9], tarsi jis tuoj tuoj turėtų pabusti. Kambaryje sustatydavo puotos stalus, tai, be abejonės, laidotuvių puotų prisiminimas, bet svarbiausia – gedulo atsisakymo ženklas. Karalius nemirdavo. Paskutinį kartą priiminėdavo savo dvariškius, pasipuošusius šventiniais drabužiais, sakytum turtingas kalifornietis *funeral home* salone. Mintis apie karūnos tęstinumą nulėmė laidotuvių ritualą, apskritai gana panašų, nors laikai ir skirtingi, į šiuolaikinės Amerikos laidotuvių ritualą: tai kompromisas tarp pagarbos mirusiajam ir neįvardijamos mirties atsisakymo.

Amerikiečiai, įsitikinę savo *way of death* kaip ir *way of life* ir, aišku, savo *funeral directors* pranašumu, duoda savo

ritualams kitą, labai įdomų pateisinimą, kuris netikėtai atliepia Gorerio prielaidas apie traumuojantį gedulo atsisakymo poveikį. Šį faktą pateikia Jessica Mitford: "Neseniai vienas *funeral director* man papasakojo apie moterį, kuri turėjo gydytis pas psichiatrą, nes jos vyras buvo palaidotas uždarame *casket** ("karstas" jau nebesakoma), be šarvojimo ir lankymo, ir kitoje valstijoje, jai nedalyvaujant". Tai pažangaus anglo atvejis. "Psichiatras prisipažino, kad tas atsitikimas jam atskleidė laidotuvių be apeigų pasekmes. Ligonė po gydymo pasveiko ir davė žodį niekada nedalyvauti *memorial type service*, t. y. paprastame skubiame velionio paminėjime.

Funeral directors, kurių interesams, visuomenei linkstant paprastinti laidotuves, kyla grėsmė, remiasi psichologų nuomone, kad gražios puošnios laidotuvės išblaško liūdesį ir suteikia tykaus giedrumo. Laidotuvių iškilmių ir kapinių (jos privačios, išskyrus "duobes vargšams") pramonė atlieka dvasinę ir socialinę funkciją. Ji sušvelnina (*softness*) gyvųjų gailestį, pastato paminklus ir sutvarko mirties sodus, kad gyvieji būtų laimingi. Jungtinėse Amerikos Valstijose šiuolaikinės amerikiečių kapinės atlieka tokį vaidmenį, kokį būsimiems nekropoliams buvo numatę XVIII a. pabaigos prancūzų projektų autoriai, kai karaliaus ediktas uždraudė laidoti miestuose. Tada reikėjo numatyti naujas kapines, ir atsirado ištisa literatūra, aprašinėjanti, kokios jos turėtų būti (ir koks bus Per

* Dėžė (*angl.*).

Lašezas, šiuolaikinių Europos ir Amerikos kapinių pavyzdys): šie XVIII a. tekstai stulbinamai panašūs į nūdienos *funeral directors* ir jiems pritariančių amerikiečių moralistų prozą, kurią cituoja Jessica Mitford. Amerika atranda Švietimo amžiaus toną ir stilių. Ar atranda, ar jis jai visada buvo būdingas? Amerikiečių istorikai mano, kad XVIII a. puritonizmas neleido išsivystyti hedonistiniam mirties jausmui ir kad šiuolaikinis optimizmas kilęs ne anksčiau kaip iš šio amžiaus pradžios. Tiesioginė tai įtaka ar pasikartojimas praėjus šimtmečiui, bet šis panašumas ne mažiau įspūdingas.

Prancūzijoje, kad Per Lašezo kapinės nebūtų panašios į Forest Launo, garsiąsias, E.Vaugh sukritikuotas, Los Andželo kapines, pristigo romantizmo. Romantizmas iškreipė šį reiškinį ir tebedaro poveikį liaudiškam požiūriui į mirtį, kapų kultui. O Amerika, regis, greičiau peržengė romantizmą ir atrado nepakitusią Švietimo amžiaus dvasią, išsilaikiusią čia ilgiau dėl puritonizmo. Amerikoje puritonizmas, ko gero, suvaidino tokį pat stabdytojo vaidmenį kaip romantizmas Europoje, bet jis greičiau ir anksčiau pasidavė, užleisdamas vietą dar artimoms Švietimo amžiui mąstysenai ir jausenai, naujoviškumo nešėjoms.

Sunku atsikratyti įspūdžio, kad šiuo ir daugeliu kitų atvejų (pavyzdžiui, konstitucinė teisė) Amerika artimesnė XVIII amžiui negu Europa.

Taigi per paskutinį šio amžiaus trečdalį įvyko fenomenalus dalykas, kurį tik dabar pradedame pastebėti: mirtis,

ši artima bičiulė, išnyko iš kalbos, jos vardas buvo uždraustas. Vietoj daugybės mūsų protėvių vartotų žodžių ir ženklų įsigalėjo neaiškus, anoniminis sielvartas. Literatūra su Malraux, Yonescu mokosi vartoti senąjį jos vardą, išguitą iš kasdienybės, šnekamosios kalbos, visuomenės bendravimo taisyklių. Įprastame gyvenime mirtis, apie kurią kadaise buvo tiek šnekama ir kuri buvo dažnai vaizduojama, prarado visą savo pozityvumą, tapo priešingybe ar išvirkščiąja puse to, kas realiai matyta, pažinta, kalbėta.

Tai didelis pokytis. Tiesą pasakius, ankstyvaisiais viduramžiais ir vėliau mirtis liaudies sluoksniuose užėmė ne ką didesnę vietą: nebuvo išstumta draudimo kaip šiandien, bet jos galia buvo susilpninta pernelyg didelio artumo. Nuo XII–XIII a., priešingai, mirtis užvaldo sąmonę ir tampa rūpesčiu, jei ir ne visų, tai bent dvasininkų ir *litterati.* Tai įvyksta vienu ar dviem etapais ir apima mažiausiai dvi temų serijas: XII–XIII a. Paskutinio teismo temą ir XIV–XV a. meno mirti temą. *Artes moriendi* mirštančiojo kambaryje susirinkusi visa visata: šio pasaulio gyvieji, stovintys aplink lovą, ir dangaus bei pragaro dvasios, kurios ginčijasi dėl mirštančiojo sielos Kristaus ir visų dangaus gyventojų akivaizdoje. Mirštančiojo gyvenimas įspraustas į šią nedidelę erdvę ir trumpą laiko tarpsnį, kad ir kiek jis truktų, dabar atsiduria šio ir ano pasaulio centre. Mirtis yra toji vieta, kur individas suvokia save.

Kita vertus, žinoma, kad viduramžiai buvo toks laikotarpis, kai individas išsivadavo iš senųjų bendrų vaizdinių galios, kai individualizmas įsitvirtino visomis savo

formomis: religinėmis, ekonominėmis (kapitalizmo pradžia), kultūrinėmis... Įspūdingiausias, mano nuomone, individualizmo liudytojas – testamentas. Tai savotiškas literatūros žanras, tapęs individo raiškos priemone, jo savimonės liudytoju. Kai jo funkcija pasidaro vien finansinė, tai jau nuosmukio ar bent pokyčio ženklas. Mokslo pažanga, žmogaus teisų įtvirtinimas, buržuazijos iškilimas XVIII a. atitinka progresyvią individualizmo būklę: bet tai rudens vaisiai, nes intymioje nepastebimoje gyvenimo kasdienybėje žmogaus laisvei jau tada grėsė iš pradžių šeimos, amato, paskui profesijos suvaržymai. Tam tikras mirties triumfo ir individo triumfo sutapimas viduriniaisiais viduramžiais mums leidžia klausti save, ar šiandien panašus ryšys, tik atvirkščias, nesieja "mirties krizės" su individualybės krize[10].

[1] E.Morin. *L'Homme et la Mort devant l'histoire.* – Paris: Corréa, 1951; Paris: Éd. du Seuil, 1970 (pakart. leid.).

[2] J.Huizinga, *op. cit.*

[3] R.Callois. *Quatre Essais de sociologie contemporaine.* – Paris: Perrin, 1951.

[4] J.Mitford. *Op. cit.*

[5] V.Jankélévitch. *Médecine de France,* nr. 177, 1966, p.3–16; žr. taip pat to paties autoriaus *La Mort.* – Paris: Flammarion, 1966.

[6] B.G.Glaser et A.L.Strauss, *op. cit.*

[7] E.Waugh. *Op. cit.*

[8] R.Caillois. *Op. cit.*

[9] Lova su baldakimu, kurioje karalius gulėdavo per iškilmingą parlamento posėdį. (*Vert. past.*)

[10] Šis straipsnis buvo išspausdintas *in: Archives européennes de sociologie,* vol. VIII, 1967, p.169–195.

9
LIGONIS, ŠEIMA IR GYDYTOJAS

Šiame straipsnyje noriu parodyti, kaip Vakarų civilizacijoje nuo mirties garbinimo romantizmo laikotarpiu (XIX a. pradžia) pereita prie šiandieninio mirties atsisakymo. Mano skaitytojui prireiks daug kantrybės, kol įveiks skyrelį apie papročius, kuriems tik per šimtą metų, o jam jie tikriausiai pasirodys nežinau kelių amžių senumo.

Mes esame kilmingoje prancūzų šeimoje 1834 metais. Tai La Ferronays šeima, dėl politinių priežasčių gyvenanti Italijoje (šie aristokratai, susirišę su turtinga Burbonų giminės šaka, nenorėjo tarnauti Luji Pilypo Prancūzijai), visi labai dievobaimingi katalikai. Tėvai, seni emigrantai, turėjo dešimt vaikų, iš kurių keturi mirė visai maži. Trys iš likusių šešių mirė džiova – amžiaus liga – dvidešimtaisiais savo gyvenimo metais, tarp 1834 ir 1848 metų. Likusi

vienintelė gyva duktė Pauline'a Craven surinko savo tėvo, svainės, seserų laiškus bei dienoraščius ir juos išleido 1867 metais antrašte *Sesers pasakojimai*. Teisinga antraštė būtų *Šeima, įsimylėjusi mirtį*. Tai nepaprastas dokumentas, kuriame, pasitelkus nepaneigiamus faktus, aprašoma, kaip laikomasi mirties akivaizdoje ir kaip miršta labai jauni žmonės.

Albert'as de la Ferronays 1834 m. turėjo dvidešimt dvejus metus. Jis jau labai sirgo. "Aš sergu, – rašo jis savo dienoraštyje, – *uždegimine* liga, kuri mane privedė per du žingsnius nuo kapo". Jis jaučiasi pavargęs ir nervingas, bet "kas gi toks [nervingas] nebūtų po dvejų metų slaugymo, budėjimų, kraujo nuleidinėjimo kančių ir gydytojo vizitų".

Ši, mūsų akimis, sunki būklė nesukliudė jam tais pačiais metais vesti švedų kilmės rusų diplomato dukterį (protestantę), kurios motina buvo vokietė. Merginos šeima buvo trumpam sunerimusi, ne tiek dėl vaikino ligos, kiek dėl to, kad jis neturėjo nei turto, nei profesijos. Bet jaunuoliai karštai, romantiškai mylėjo vienas kitą ir 1834 m. balandžio mėn. 18 d. susituokė. Po dviejų dienų Albert'as pirmą kartą ėmė spjaudyti kraujais: 1835 m. pabaigoje gydytojai pataria plaukti garlaiviu į Olandiją; grįžęs jis vėl spjaudo kraujais, jį ištinka dideli dusulio priepuoliai, kurie gydomi ledu ir kraujo nuleidimu. Jauna žmona Alexandrine'a labai sunerimsta. Iš pradžių ji manė, kad tai jaunystės liga ir su amžiumi praeis: "Kai jis sulauks to palaimingo amžiaus – trisdešimties metų... bus gražus ir stiprus".

Stebina tai, kad per šį laiką – kelerius metus sunkių ir dažnų priepuolių – jauna moteris, labai nuovoki ir išsilavinusi, liko abejinga ne tiek ligos požymiams (dusulys, spjaudymas kraujais, karščiavimas), kiek medikų diagnozei. Labai neaiškiai buvo kalbama apie *uždegimą*. Tik 1836 m. kovą, likus trims mėnesiams iki galo, jai kilo noras sužinoti šitų ilgų kančių *priežastį*. "Aš savaip nekantriai klausinėjau, kaip ši baisi liga vadinasi. Plaučių džiova, pagaliau man atsakė Fernand'as [jos svainis]. Tada pajutau, kad mane apleidžia paskutinė viltis". Kaip šiandien ištarus "vėžys". Bet nors tada džiova atrodė tokia pat nepagydoma kaip šiandien vėžys, nei ligonis, nei šeima visai nesirūpino sužinoti, kas tai per liga. Nebuvo diagnozės manijos, bet ne iš baimės sužinoti rezultatą, o dėl abejingumo ligos savitumui, jos moksliniam pobūdžiui. Žmonės kentėjo, leidosi gydomi gydytojų ir chirurgų (kraujo nuleidimai), bet jų nieko neklausinėjo, net jei galėjo iš diagnozės protingai nustatyti, kaip progresuos liga. Reikėjo didelių pastangų, kad tokios ligõs kaip džiova sąvoka įeitų į jų mąstysenos pasaulį.

Dabar Alexandrine'a žino, kad Albert'as pasmerktas ir ilgai negyvens. Pirmasis jos impulsas – slėpti nuo ligonio teisybę: palyginti nauja laikysena, kokios nebūtų buvę XVIII ir juoba XVII a. "Aš dūstu nuo šios paslapties tarp mūsų, ir nors kokia jaudinanti ji būtų, dažnai galvoju, jog verčiau atvirai jam pasakyčiau apie jo mirtį ir pasistengtume viens kitą nuraminti tikėjimu, meile ir viltimi". Greitai pablogėjus Albert'o būklei, ši komedija

pasidaro nebereikalinga. Albert'as, visada galvojęs apie mirtį, neturi jokių iliuzijų. Jis nori mirti Prancūzijoje. Tada prasideda baisi kelionė: 1836 m. balandžio 10 d. jie išvyksta iš Venecijos; balandžio 13 d. sustoja Veronoje; balandžio 22 d. sustoja Genujoje; gegužės 13 d. atvyksta į Paryžių. Tik dabar gydytojas pasako Alexandrine'ai, kad ji gali užsikrėsti: "Man mirtinai pavojinga miegoti viename kambaryje su Albert'u ". Kaip tik laikas! Manyta, kad tai galas. Iš tikrųjų jis dar gyveno kelias savaites. Birželio 27 d. jo kambaryje laikomos Šv. Mišios (jas aukoja būsimasis monsinjoras Dupanloupas). Pilname žmonių kambaryje ligonis gauna paskutinį patepimą. Po apeigos jis peržegnoja kaktą kunigui, paskui žmonai, tėvams, broliams, seserims, draugams (Montalembert'ui). Jis pamoja seseriai (slaugytojai), kad prieitų, nenorėdamas šio bendro švelnaus *atsisveikinimo* metu jos užmiršti, ir vis taip pat maloniai kaip dera dėkodamas pabučiuoja jai ranką, tą ranką, kuri jį slaugė". Tačiau mirtis vėluoja – birželio 28 d. paskutinis nuodėmių atleidimas. Vyras ir žmona švelniai atsisveikina vienas su kitu. Ateina naktis iš 28-osios į 29-ąją. "Jam pakeitė vietą (jis laikė kryžių). Atsuko veidu į tekančią saulę". Užmigo "žmonos glėbyje". Pabunda ir kalba "labai natūraliai". "Šeštą valandą (tada jis buvo pasodintas į krėslą prie lango) aš pamačiau, aš supratau, kad ta valanda išmušė". Sesuo ėmė kalbėti mirštančiųjų maldą. "Jau nejudrios akys nukrypo į mane". Viskas baigta. Jam buvo dvidešimt ketveri.

Jo sesuo Olga mirė, taip pat džiova, 1843 m. dvidešimt

vienerių. Matė, kaip 1836 m. mirė jos brolis Albert'as ir sesuo Eugénie (grafienė de Mun) – 1842 m. Ji buvo Briuselyje, pas vienintelę seserį, kuri išgyvens, Pauline'ą Craven. "Aš silpna, kosčiu, diegia šoną". "Nusprendžiau elgtis, tarsi žinočiau, jog mirsiu nuo šios ligos, pratintis žiūrėti į mirtį be baimės". Tačiau gydytojas bandė jai suteikti vilčių: "Gydytojas sakė, kad pavasarį pasveiksiu" (1843 m. sausio 2 d.). Bet ji nekvaila, ir jis nesispiria. Laiškuose ji nė karto nepamini ligos pavadinimo: tai jos nedomina, tai specialistų reikalas.

Kančios didėja. Mišios kambaryje – paskutinis patepimas – vasario 10 d. Tai paskutinė diena. Jos sesuo Pauline'a rašo: "Vidurdienis. Kai tik ji ėmė alpti ir dusti, paprašė kunigo, paskui su nerimu pažvelgė į duris, laukdama brolių". Atsisveikinimas yra svarbiausia mirties apeigų dalis. "P. Slevinas (kunigas) po kelių akimirkų pradėjo mirštančiųjų maldas. Olga susidėjo rankas ant krūtinės karštai šnabždėdama: "Tikiu, myliu, turiu viltį, gailiuosi". Paskui: "Atleidžiu visiems, telaimina jus visus Dievas". Po valandėlės: "Savo Mergelę Mariją palieku Adrienui [mirusios sesers vyrui]", – tarė žvelgdama į Sasso Ferrato "Mergelę Mariją", kabančią prie jos lovos, paskui, pamačiusi čia savo brolius, iš pradžių pasišaukė Charles'į, pabučiavo sakydama: "Mylėk Dievą, būk geras, aš tavęs to prašau". Kiek vėliau tą patį, tik dar primygtiniau, ji pakartojo Fernand'ui [jis tikriausiai buvo šiek tiek pabalda], pridėdama atsisveikinimo žodžius Mariskinams [labai brangūs jos draugai]. Pabučiavo Marie,

Emmą, kuriai kažką pašnabždėjo tyliai, paskui pasakė: "Ačiū, vargše Justine'a" [ją slaugiusi kambarinė]". Kiekvienas turi teisę susilaukti sau žodžio iš šios mirštančios dvidešimtmetės! "Paskui ji galiausiai atsisuko į motiną, kuriai, regis, norėjo išsaugoti paskutinį savo bučinį".

Šiuos tekstus aš parinkau todėl, kad tai tikri pasakojimai, parašyti gyvos sesers kitai, mirusiai, seseriai. Tai paprasta mirtis ir drauge romantinės epochos mirties pavyzdys. To meto romanuose, ypač Balzako romanuose, rasime daugybę panašių aprašymų. Vis dėlto tai ne tokia mirtis, kokia miršta visi, ne minios mirtis. Minios mirtis liko paprastesnė, kasdieniškesnė, tokia, kokia buvo šimtus ar net tūkstančius metų. Balzako "kaimo gydytojas" nuveda savo lankytoją į labai paprastą kaimo trobą, kur ką tik mirė šeimos tėvas: "Prie šios trobos durų [karstas anksčiau visada būdavo dedamas prie durų] [...] jie pamatė juodu audeklu apdengtą karstą, pastatytą ant dviejų kėdžių tarp keturių žvakių, paskui ant taburetės varinį padėklą su buksmedžio šakele švęstam vandeniui šlakstyti. Kiekvienas praeivis užsukdavo į kiemą, kalbėdamas "Tėve mūsų", nukrėsdavo kelis lašus švęsto vandens ant karsto ir atsiklaupdavo prie velionio". Vyriausias velionio sūnus, jaunas dvidešimt dvejų metų valstietis, stovėjo kaip sustingęs ir verkė. Tačiau mirtis čia netrikdė gyvenimo tėkmės. Kaimynė, atėjusi pareikšti užuojautos, ta proga nusiperka iš našlės pieno: "Laikykis, kaimynėle, nusiramink". "O, brangioji, kai išgyveni su žmogum dvidešimt penkerius

metus [tada tai buvo labai daug], sunku skirtis", – atsakė našlė, ir jos akys paplūdo ašarom. "Vis dėlto turiu būti patenkinta, – kalba ji verkdama, – aš sau sakau, kad mano vyras daugiau nebesikankins. Jis tiek kankinosi!" Bet ponas Benassis, gydytojas, arba veikiau Balzakas, kuris kalba jo lūpomis, nelabai patenkintas. Ašarų, užuojautos, gailesčio, kurie šiandien išnykę iš mūsų papročių, jam negana. Jis norėtų stipresnių jausmų: "Matote, čia į mirtį žiūrima kaip į numatytą atsitikimą, kuris nesustabdo šeimos gyvenimo", – sako gydytojas. Ši kartoka pastaba mums leidžia suprasti, kad egzaltuotos mirties paveikslas dar nelabai senas dalykas. Jis atitiko dvasinį, estetinį ir socialinį romantizmo modelį. Jį sudarė tradicinis mirties ritualas: atsisveikinimas su gyvaisiais, išpažintis, agonijos, gedulo viešumas, – koks liko liaudies sluoksniuose. Bet dar čia prisidėjo naujų bruožų: dramatizavimas ir jausmingumas. Mirtis tapo tuo, kuo nebuvo – vieta, kur reiškiamas sielvartas, taip pat ir didelė meilė bei didelis prisirišimas. Brangiausi jausmai čia išsiliedavo paskutinį kartą su begaliniu aistringumu. Štai kodėl visada egzistavusi atsisveikinimo scena XIX a. įgavo negirdėtą reikšmę, kuri šiandien mūsų jausenai atrodo perdėta ir liguista.

Tolstojaus kūrinyje "Ivano Iljičiaus mirtis" (1886) matome puikiai aprašytą etapą tarp šio XIX a. pirmos pusės nuolaidžiavimo mirčiai ir dabartinio mirties draudimo (*repressed death*). Šis žymus kūrinys susilaukė šiuolaikinių mąstytojų komentarų, tokių mąstytojų kaip Heideggeris,

šiandien susidomėjusių mirties mįsle. Šios Tolstojaus mintys jau šiek tiek ryškėja anksčiau, 1859 m., parašytame jo apsakyme "Trys mirtys". Tą nuostabų dokumentą mes tuojau perskaitysime savo ruožtu ir savo istoriniu požiūriu, nes jį nuolatos reikės lyginti su pusšimčiu metų ankstesniu Balzako romanu ir La Ferronays šeimos laiškais.

Ivanas Iljičius – rusų buržua, labai panašus į Anglijos karalienės Viktorijos epochos žmogų, kamuojamas minčių apie padorumą, garbingumą, socialinę padėtį; aukštas pareigūnas, labai "*comme il faut*"*. Mes jį sutinkame po septyniolikos vedybinio gyvenimo metų, sulaukusį keturiasdešimt penkerių. Vedybos be laimės – keturi vaikai, iš kurių trys mirę maži, – lengvas, malonus, džiaugsmingas, visada korektiškas, visuomenės vertinamas gyvenimas.

Šitame kukliame, paprastame gyvenime vieną gražią dieną pasirodo mirtis: simptomai iš pradžių nežymūs, tačiau kuo toliau, tuo greičiau jie ryškėja, ir tai aiškiai pabrėžiama. Kreipiamasi į gydytojus. Mes toli nuo Balzako ir La Ferronays šeimos, kur žmonės mirė neaiškia anonimine liga, kurios nesirūpinta nei nusakyti, nei įvardyti. Pačioje pradžioje Ivanas Iljičius dar jaučia šį globalinį egzistencinį nerimą: "Iš daktaro žodžių Ivanas Iljičius pasidarė išvadą, kad blogai, kad daktarui, pagaliau ir visiems, tai nesvarbu [todėl, kad gydytojui ir visiems iš pradžių svarbiausia buvo diagnozė]", bet jam asmeniškai tai buvo labai blogai. Čia dar turimas galvoje jo gyvenimas.

* Gerai išauklėtas (*pranc.*).

Bet šis jo gyvenimo-mirties jausmas nublanksta prieš vienintelį gydytojų rūpestį – diagnozę. Naujas ir stebėtinas štai šis reiškinys: sunkus ligonis atitraukiamas nuo savo egzistencinio nerimo ir patenka į intensyvų ligos ir medicinos propagandos lauką, ir pradeda mąstyti ne aiškiai, kaip mąsto individas, kuriam iškilo grėsmė, o taip, kaip mąsto gydytojai: "Klausimas buvo keliamas ne dėl Ivano Iljičiaus gyvybės, o dėl inksto ir aklosios žarnos". Dabar Ivanas Iljičius išeina iš įprasto gyvenimo ciklo, rezignacijos ar iliuzijų, arba nerimasčio šaltinio, iki šiol būdingo visiems sunkiems ligoniams, kurie paprastai tapatinami su mirštančiaisiais. Jis pereina į medicininį ciklą. "Svarbiausias Ivano Iljičiaus rūpestis, apsilankius pas gydytoją, buvo tiksliai vykdyti jo nurodymus dėl higienos ir vaistų ir atidžiai, tai yra objektyviai stebėti savo skausmą ir viso savo organizmo veiklą. Labiausiai dabar I.I. ėmė domėtis žmonių ligomis ir jų sveikata".

Tačiau Tolstojaus medicina ne veiksmingesnė už Balzako ar La Ferronays šeimos mediciną: liga sunkėja. Tada išryškėja antras, taip pat naujas laikysenos sunkios ligos arba mirties akivaizdoje bruožas: nutraukiami ryšiai su aplinka, ligonis užsisklendžia savyje. Visi, ir jis pats kartu, dedasi optimistais. Žmona dedasi mananti, jog vyras serga dėl to, kad neprisižiūri, nesilaiko režimo, netinkamai vartoja vaistus. "Jo bičiuliai imdavo draugiškai juokauti iš jo įtaringumo, tarsi tas kažkas siaubingo ir baisaus... atsiradęs jame... buvo pats maloniausias dalykas juokams". Be abejonės, šiuo atveju tuos egoistus buržua taip elgtis

akina abejingumas, tačiau meilė, švelnumas irgi baigtųsi panašiai, nes svarbiausia yra leisti ligoniui – ir aplinkiniams – *išsaugoti moralę*. Tai irgi naujo elgesio su ligoniu pradžia: su juo elgiamasi maloniai kaip su vaiku, jis baramas, kai užmiršta išgerti vaistus. Pamažu ligonis išvaduojamas iš atsakomybės, gebėjimo mąstyti, stebėti, spręsti, pasmerkiamas vaikiškumui.

Vieni ir kiti atsisako pripažinti ligos rimtumą dar ir dėl kitos priežasties: dėl kančios ir ligos *nepadorumo*, bet dar ne dėl pačios mirties, kuri karalienės Viktorijos epochos visuomenėje tebebuvo gaji. Praėjus keliems dešimtmečiams po La Ferronays šeimos mirčių, mirties kvapai, sunkaus ligonio naktinis puodas tapo nepadorūs. "Jis matė, kad baisų, siaubingą jo mirties aktą visi artimieji pažemino [tai vyksta truputį vėliau] iki atsitiktinio nemalonumo, beveik iki nepadorumo (kaip elgiamasi su žmogumi, kuris, įėjęs į svetainę, paskleidžia blogą kvapą), pažemino tuo pačiu "padorumu", kuriam jis pats tarnavo visą savo gyvenimą".

Štai todėl pamažu prieita prie opiumo, morfijaus. Ivanas Iljičius pasidarė atgrasus ligonis. Tada įvyksta nepaprastas dalykas, kuris viską pakeičia. Vieną dieną jis atsitiktinai nugirsta žmonos ir svainio pokalbį. "Negi tu nematai, – šiurkščiai sako svainis, – kad jis gyvas numirėlis". Tada jis suvokia, kad jį graužiantis blogis – ne gydytojų liga, o mirtis. "Akloji žarna, inkstas, – tarė jisai sau, – ne akloji žarna čia svarbu, ne inkstas, čia gyvybės ir... mirties klausimas. Kam save apgaudinėti? Argi neaišku visiems, ir

man, [dabar, tik dabar], kad aš mirštu?" Tai tikras susitikimas su mirtimi – tikras ir vienišas; vienatvė tarp savųjų, kurie meluoja, išskyrus jauną jį slaugantį mužiką. "Labiausiai Ivaną Iljičių kankino melas, tas visų kažkodėl pripažįstamas melas, kad jis tik serga, o nemiršta, ir kad jam tereikia būti ramiam ir gydytis ir tada viskas būsią labai gerai. Juk jis žinojo, kad ar šį darys, ar tą, vis tiek nieko nebebus, tik reikės dar skausmingiau kankintis ir mirti. Ir jį kankino šis melas, kankino, kad niekas nenorėjo prisipažinti suprantąs tą, ką visi žino ir jisai žinojo, o dėl jo baisios būklės norėjo jam meluoti... Melas, melas jo mirties išvakarėse, melas, kuris turėjo šį baisų, iškilmingą jo mirties aktą pažeminti tiek, kad jis pasidarytų toks pat kaip visi jų vizitai, kaip užuolaidos, eršketiena, pietūs... baisiai kankino Ivaną Iljičių". Tebemeluojama ir po svarbaus žymių specialistų konsiliumo, pablogėjus būklei. "Visi bijojo staiga išsklaidyti korektišką melą ir aiškiai atskleisti tiesą".

Pagaliau vieną dieną I.I. pakelia maištą. Nusigręžia į sieną, tokia laikysena aprašyta amerikiečių sociologų (B. G. Glaserio ir A. L. Strausso) kaip mažai komunikabilaus mirštančiojo, atsisakančio bendrauti su medicinos personalu. Žmoną, kalbančią apie vaistus, pasiunčia po plynių: "Dėl Dievo meilės, leisk man ramiai numirti". Nebesistengia slopinti dejonių. Užmiršęs padorumą, nugalėjo melą. Aš bijau, kad tai *embarrassingly graceles dying*, kurio, pasak Glaserio ir Strausso, bijo slaugių personalas ligoninėse.

Negali nestebinti skirtumai tarp Tolstojaus ir Balzako bei La Ferronays šeimos ir, kita vertus, tarp to paties Tolstojaus ir mirties ligoninėje tyrimo duomenų.

Vis dėlto tarp Tolstojaus pavaizduotos mirties ir nūdienos mirties yra du dideli skirtumai. Panašus tik sunkios ligos laikotarpis iki agonijos pradžios. Čia panašumas išnyksta, ir paskutinę akimirką nesiryžtama iš mirštančiojo visai atimti jo mirties: tęsiama kaip galima ilgiau. Tačiau gale visada pripažįstama, kad ji jam priklauso kaip teisė ir privilegija. Per laidotuves vienas draugas Ivano Iljičiaus žmonos klausia, ar jis turėjo sąmonę. "Taip, – sušnibždėjo ji, – ligi paskutinės minutės. – Penkiolika minučių prieš mirtį jis atsisveikino su mumis ir dar Volodią [savo sūnų] prašė išvesti". Šiandieną mums būtų maloniau sakyti: jis nesuvokė, kad miršta.

Kitas skirtumas tas, kad laidotuvių ir gedulo apeigos išliko reikalingos ir viešos. XIX a. pabaigoje čia niekas nepasikeitė.

Nepaisant šių dviejų svarbių išlygų, galima pasakyti, kad dalis šiuolaikinio mirties modelio jau buvo apmesta buržuazijos sluoksniuose XIX a. pabaigoje: ypač didėjantis šlykštėjimasis atvirai pripažinti mirtį – savo mirtį ir kito mirtį, – dvasinė izoliacija, šio šlykštėjimosi ir per jį atsiradusio vienišumo primetama mirštančiajam, pagaliau mirties jausmo pavertimas medicininiu.

Gana aiškiai pastebima, kad pagrindiniai (ne visi) mirties draudimo komponentai susiformavo dar asketiniu ir moraliai represyviniu laikotarpiu. Šiandien dažnai

santykis tarp mirties draudimo ir hedonizmo arba absoliučios teisės į gerą fizinę savijautą nėra visiškai aiškus. Naujas santykis atsiranda kartu su nauja bendravimo taisyklių sistema (tarp Viktorijos epochos buržuazijos), labai skirtinga nuo Senojo režimo laikų sistemos, su naujo pobūdžio jautrumu ir individo bendravimu su kitu žmogumi ir pagaliau su požiūrio į gyvenimą medikalizacija, t. y. gyvenimą pratęsiančių technikų invazija.

Be abejonės, šios medikalizacijos raidą reikėtų pasekti per visą XX a. iki mūsų dienų. Ivano Illicho knyga *Medicinos Nemezidė*[1] kelia klausimą, kuris daugeliui medikų pasirodys ginčytinas. Tačiau klausimas turi būti rimtai iškeltas. 1830 m. išėjęs La Ferronays tekstų rinkinys susideda iš dviejų tomų *in folio*, kurie beveik visi skirti šios išnykusios šeimos mirusiesiems. Gydytojo čia beveik visai nėra. To paties laikotarpio Balzako romane jis yra. Tai ne tik "kaimo gydytojas", notablis, bet ir žymus Paryžiaus gydytojas, kurio vykstama ieškoti paskutinei konsultacijai, kai viskas eina blogyn. Šie gydytojai negydydavo. Liepdavo laikytis bendros ir asmeninės higienos kaip jų XVIII a. pirmtakai. Palengvindavo kančias, pavyzdžiui, apramindami opiumu merdinčių turtuolių skausmus. Bet svarbiausia jų funkcija buvo dvasinė kaip ir kunigo. Jų menas, Balzako akimis, nesutapo su mokslu apie ligą, kuri nedomina nei rašytojo, nei paciento, nei šeimos.

Su Tolstojaus Ivanu Iljičiumi po pusšimčio metų liga užėmė pirmą vietą, liga, bet ne gydytojas. Gydytojas šiame

specializuotame ligos pasaulyje vaidina naują – iniciatoriaus – vaidmenį. Panašiai modelis veikia menininką. Gydytojas neturi galios. Ją savo rankose dar truputį išlaiko Ivanas Iljičius, bet daugiausia šeima.

Ar netaps dideliu įvykiu tai, kad šeimą pakeis gydytojas, visą galią į savo rankas paims gydytojas, nesvarbu koks gydytojas, ligoninės gydytojas? Senasis šeimos gydytojas, Balzako gydytojas, su kunigu ir šeima buvo mirštančiojo asistentas. Jo įpėdinis, bendras gydytojas, nutolo nuo mirties. Išskyrus nelaimingų atsitikimų atvejus, jis jos nebepripažįsta: iš ligonio kambario, kur daugiau jis nebekviečiamas, mirtis persikėlė į ligoninę, kur nuo šiol patenka visi sunkūs ligoniai, atsidūrę prie mirties slenksčio. O ligoninėje gydytojas yra ir mokslo žmogus, ir sykiu žmogus, turintis galią, galią, kuria vienas ir naudojasi.

Norėčiau ne kaip išvadą, bet kaip *terminus ad quem* pacituoti šį vėlesnį pasakojimą apie vieną mirtį 1973 m. Kalbama apie jėzuitą tėvą François de Dainville'į, puikų krikščioniškojo humanizmo istoriką, gerai žinomą visiems, kas domisi XVI–XVII a. auklėjimo, geografijos, kartografijos istorija.

"Susirgęs leukemija, puikiai suvokdamas savo būklę ir drąsiai, ramiai, giedrai žvelgdamas į artėjančią mirtį, jis bendravo su ligoninės, kur buvo paguldytas, personalu. Atsižvelgiant į beviltišką ligonio būklę, su prižiūrinčiu jį profesoriumi buvo sutarta, kad nebus imtasi jokio "sunkaus" gydymo gyvybei pratęsti. *Savaitgalyje, matyda-*

mas, kad liga paūmėjo, internas jį nugabeno į kitą ligoninę, į reanimacijos tarnybą [galia]. Ten buvo pasibaisėtina. Paskutinį kartą mačiau jį pro aseptinio kambario stiklą ir galėjau kalbėti jam tik per interfoną, jis gulėjo ant vežimėlio su dviem įkvėpimo vamzdeliais šnervėse ir vienu iškvėpimo vamzdeliu, užkimšusiu jam burną, nežinia kokiu aparatu, palaikančiu širdies veiklą, viena ranka po lašeline, antra – po kraujo perpylimo aparatu, koja sujungta su dirbtiniu inkstu. "Žinau, kad negalite kalbėti... Bet aš keletą minučių pabūsiu su jumis..." Tada aš pamačiau, kaip tėvas de Dainville'is ištraukia pririštas rankas, nusiplėšia kvėpavimo kaukę. Jis man tarė, ir manau, kad tai buvo paskutiniai jo žodžiai prieš nugrimztant į komą: "Jie iš manęs atima mano mirtį"[2]. Tai bus mano išvada.

[1] Ivan Illich. *Némésis médicale*. – Paris: Éd. du Seuil, 1975.

[2] Tai vieno jėzuitų ordino vienuolio pasakojimas, B.Ribes. "Éthique, science et mort", *in: Études*, 1974 lapkr., p. 494.

10

MIRTIES LAIKAS[1]

Sprendžiant iš tolesnės eigos, neabejotina, kad viskas vyksta taip, tarsi mes būtume užmiršę, kaip žmonės mirdavo prieš kokius trisdešimt metų. Mūsų Vakarų civilizacijos kraštuose tai atsitikdavo visai paprastai. Iš pradžių jausmas (daugiau negu nuojauta), kad išmušė valanda: "Turtingas artojas, *jausdamas* artėjant mirtį..." Arba senis: "Pagaliau *jausdamas, kad jo dienos baigiasi...*" Jausmas, kuris niekada neapgavo: kiekvienas sau būdavo pirmasis mirties pranašas. Pirmas įprasto ritualo veiksmas. Antras – vieša atsisveikinimo ceremonija, kuriai vadovauti turėjo mirštantysis: "Liepė pakviesti vaikus, su jais kalbėjosi be liudytojų..." arba, atvirkščiai, liudytojų akivaizdoje; svarbiausia buvo, kad jis kažką pasakytų, surašytų testamentą, atlygintų skriaudas, atsiprašytų, pareikštų paskutinę valią ir pagaliau atsisveikintų. "Jis suima visų rankas, jis miršta".

Viskas. Štai kaip tat normaliai vykdavo. Derėjo, kad mirštantysis mirtų neskubėdamas, bet ir nelabai lėtai, kad atsisveikinimo scena nebūtų nei skubota, nei pernelyg ilga. Fiziologija ir medicina dažniausiai gerbė vidutinišką papročio reikalaujamą trukmę. Taigi papročiui būdavo nusikalstama tik ypatingais atvejais: staigi ir "netikėta" mirtis (*a subitanea et improvisa morte, libera nos, Domine**); mirštančiojo apgaudinėjimas, kai jis atsisakydavo atpažinti visada aiškius savo dienų galo ženklus (šią praktiką mini ir išjuokia satyrikai arba moralistai); gamtos vyksmo sutrikimas, kai mirštantysis niekaip negalėdavo numirti.

Šiandien matome, kad šie atvejai, kadaise reti ir nenormalūs, nuo šiol tapo norma. Reikia mirti taip, kaip kadaise nederėjo mirti. Bet kas nulemia paprotį? Pirmiausia naujų mirties valdų su nepastoviom ribom šeimininkai – medicinos personalas, gydytojai ir seselės, visada tikri, kad šeima ir visuomenė veiks su jais išvien.

Tad kaipgi dera mirti mūsų visuomenėje? Atsakymo ir ieško amerikiečių sociologų grupė, tirdama kasdienę abiejų pasaulių ir ypač Naujojo (Kalifornijos) ligoninių praktiką: B. G. Glaseris ir A. L. Straussas. Anksčiau cituotoje knygoje *Mirties nuojauta* šie autoriai parodė, kaip industrinėse visuomenėse mirštantysis nebejaučia artėjant mirties: nebe pirmas jis išsiaiškina ženklus, dabar jie nuo jo paslėpti; gydytojai ir seselės, vieninteliai tai žinantys, jo nebeįspėja, išskyrus ypatingus atvejus, dėl

* Nuo staigios ir netikėtos mirties gelbėk mus, Viešpatie (*lot.*).

kurių diskutuojama. Mirštantysis tapo tuo žmogumi, kuris neturi žinoti.

Tačiau net jeigu jis ir žinotų, kad tuojau mirs, nei jis, nei kartais nė gydytojai nežino kada, nė po kiek laiko; ta akimirka jau gali būti beveik čia pat – koma po autoavarijos: *mors subitanea et improvista* – arba numatoma po kelių dienų, kelių savaičių. Mirties laikas: *Time for Dying*, yra kitos Glaserio ir Strausso knygos tema.

Laikysena mirties akivaizdoje pasikeitė ne tik dėl mirštančiojo nušalinimo, bet ir dėl skirtingos mirties trukmės; ji nebe tokia tiksli kaip kadaise: kelios valandos nuo pirmojo įspėjimo iki paskutinio atsisveikinimo. Medicinos mokslo pažanga ją vis pratęsia. Beje, jos trukmę galima iki tam tikrų ribų padidinti ir sumažinti: tai priklauso nuo gydytojo noro, ligoninės įrangos, šeimos ar valstybės turtingumo.

*Mors certa, hora incerta**, – buvo manoma kadaise; šiandien žmogus, užsitikrinęs gerą sveikatą, iš tikrųjų gyvena taip, tarsi mirties nebūtų: Caīus, be abejonės, tačiau ne jis. Užtat kai jis suserga, ligoninės personalas jį guldo atsižvelgdamas į jo mirtį, jeigu ji tikra. Ligoniui palaikoma *mors incerta* iliuzija, bet ligoninės personalas puikiai numato tikrąją mirties valandą ir jį "nukreipia", remdamasis diagnoze, į *dying trajectory***, kaip sako autoriai. Jei *dying trajectory* gerai nubrėžta, ligoniui gana prie jos

* Mirtis tikra, mirties valanda netikra (*lot.*).

** Mirties trajektorija (*angl.*).

prisiderinti, ir tada viskas eisis gerai, t. y. dvasinė ligoninės aplinkos pusiausvyra nebus sutrikdyta. Ir atvirkščiai, susidarys kritinė padėtis, t. y. drumsčiantis ramybę nerimastis ligoninėje, jei ligonis nemandagiai susimanys mirti kitaip, negu numatyta, ar tai dėl gamtos klastos, ar dėl savo kaltės apgaudamas prižiūrėtojus ir savo noru sugadindamas aparatą, kuris pratęsia jam gyvenimą prieš jo valią.

Bet autoriai pripažįsta, kad jei ir skrupulingai laikomasi *dying trajectory*, mirtis neateina numatytą valandą – *hora certa* – nepažemindama vargšo vamzdeliais apsmaigyto mirštančiojo orumo, nepažeisdama išsekintos šeimos jautrumo ir galiausiai nedemoralizuodama seselių ir gydytojų. Mirštantysis nebėra objektas, iš kurio atimta valia, o dažnai ir sąmonė, bet sukrečiantis objektas, ir juo labiau sukrečiantis, kad susijaudinimas neišpažįstamas. Jei ligoninės personalas ir gerai žino mirties valandą, jos nesako. Pasak mūsų autorių, gydytojai ir seselės apie tai kalbėdavo tarpusavy puse lūpų, užuominomis, lyg bijodami, kad jų nesuprastų: *hora certa, sed tacita**.

Mirtis atsitraukė ir, palikusi namus, persikraustė į ligoninę: įprastame kasdieniame pasaulyje jos nebėra. Nūdienos žmogus, nebematydamas jos dažnai ir iš arti, ją užmiršo: ji pasidarė laukinė ir, nors ir prisidengusi moksliniu aparatu, daugiau trikdo ligoninę, proto ir technikos buveinę, negu namų kambarį, kasdienio gyvenimo įpročių vietą.

* Valanda tikra, bet nutylima (lot.).

Ar geriausia psichosociologinė informacija leis medicinos personalui prijaukinti mirtį, įsprausti ją į naują ritualą, įkvėptą humanitarinių mokslų pažangos? Autoriai apie tai galvoja labai rimtai.

[1] B.G.Glaser et A.L.Strauss. *Time for Dying*. – Chicago: Aldine, 1968; mes šį kūrinį recenzavome žurnale *Revue française de sociologie*, 10 (3), 1969.

11

MIRŠTANTIS PACIENTAS[1]

Reikšmingas labiausiai industrializuotų visuomenių bruožas, kad mirtis užėmė sekso, kaip svarbiausio draudimo, vietą. Tai naujas ir labai neseniai atskleistas reiškinys. Iki XX a. pradžios vieta, skiriama mirčiai, laikysena mirties akivaizdoje buvo daugmaž vienoda visoje Vakarų civilizacijos erdvėje. Šio vienodumo neliko po Pirmojo pasaulinio karo. Tradicinės laikysenos atsisakyta Jungtinėse Amerikos Valstijose ir industrinėje Šiaurės Vakarų Europoje; ją pakeitė naujas modelis, kur mirtis tarsi buvo pašalinta. Tuo tarpu šalys, kuriose vyrauja žemės ūkis, taip pat dažnai katalikiškos, liko jai ištikimos. Jau dešimt metų matome, kaip naujasis modelis plinta Prancūzijoje, pirmiausia patraukęs intelektualus ir buržuaziją; nors liaudies sluoksniai ir priešinasi, jis jau skverbiasi į viduriniąsias klases[2].

Taigi tikriausiai jau prieš kelerius metus buvo galima numatyti, kad šis procesas bus nesulaikomas, jį lems industrializacija, urbanizacija, racionalumas. Mirties draudimas, kaip paaiškėjo, siejasi su naujoviškumu. Šiandien tuo abejojama ar bent jau atrodo, kad evoliucija sudėtingesnė, komplikuojama jau pradedančio rastis sąmoningumo.

Sąmoningumas augo negreitai. Per pastaruosius penkiasdešimt metų istorikai, naujųjų mokslų apie žmogų specialistai buvo savo pačių visuomenės bendrininkai: jie, kaip ir bet kuris kitas žmogus, vengė mąstyti apie mirtį. Tylą pirmą kartą su trenksmu perskrodė etnologas Geoffrey Goreris savo etiudu įžūlia antrašte[3], paskui knyga[4], kurioje atskleidė gilų, iki tol rūpestingai slėptą šiuolaikinės kultūros bruožą.

Iš tikrųjų Gorerio darbas buvo ir šios kultūros kaitos požymis. Spontaniškai priimtas mirties draudimas išvengė mokslininkų, etnologų, sociologų, psichologų dėmesio, tarsi būtų buvęs savaime suprantamas, banalus, nevertas aptarimo. Tačiau kai tik pasidarė problematiškas, neabejotinai tapo tyrinėjimo objektu.

Gorerio darbas davė pradžią gausiai literatūrai, kuriai priklauso ir *Mirštantis pacientas*. Tai kolektyvinė knyga, jos bibliografiją *in fine* sudaro, beje, 340 pavadinimų, vėlesnių negu 1955 m. ir ypač po 1959 m., kuriais pasirodė naujoviška H. Feifelio knyga[5]. Ši bibliografija, apsiribojanti sociologijos, psichologijos, etnologijos ir psichiatrijos publikacijomis apie mirtį anglų kalba ir

paliekanti nuošaly visa, kas susiję su laidotuvėmis, kapinėmis, gedulu, savižudybėmis, galbūt bus naudinga ir prancūzų tyrinėtojui. Pirmiausia ji rodo nuo tol atsiradusį Amerikoje susidomėjimą mirties problema ir sykiu tam tikrą ginčą dėl laikysenos mirties akivaizdoje modelio, kuris, kaip manyta, atneštas naujoviškumo.

Mums būtų sunku surinkti tiek publikacijų prancūzų kalba (greitai užbaigtume surašę kelis pavadinimus[6]), nors prancūzų istoriografija, tyrinėdama papročius, yra pažengusi į priekį ir šios literatūros stoka taip pat daug ką parodo. Tikriausiai mes dar tebesame draudimo sferoje. Taigi ginčas prasidėjo Jungtinėse Amerikos Valstijose tarp intelektualų: etnologų, psichologų, sociologų ir net medikų. Pažymėsime politikos veikėjų ir Bažnyčios žmonių, kuriems kadaise beveik priklausė mirties ir kalbų apie mirtį monopolis, tylą.

Tačiau žinome, kad Jungtinėse Amerikos Valstijose šis ginčas nesiriboja vien tik intelektualais. Jessicos Mitford *Aamerikietiška mirtis* dar laikoma nuotaikos įkvėpta knyga, kuri gali būti interpretuojama kaip intelektualinė reakcija į "Amerikos svajonę". Bet šiandien sužinome, kad prezidentas Niksonas Baltuosiuose rūmuose priėmė delegaciją, atėjusią ginti kiekvieno žmogaus teisės nuo tam tikro amžiaus pasirinkti savo mirtį. Vadinasi, kažkas pasikeitė. Senieji mirties ženklai, bjaurūs skeletai arba romūs gulintieji, vieną gražią dieną buvo išvyti iš šiuolaikinio pasaulio. Bet štai mirtis vėl pasirodo tokiu pat įžūliu vamzdeliais ir adatomis apsmaigyto, mėnesių

mėnesiams, metų metams pasmerkto gyvalioti ligonio pavidalu.

Mirštantis pacientas – keturiolikos skirtingų mokslo darbų rinkinys, iš kurių nė vienas nesigilina į esmę. Jo tikslas yra sujaudinti ligoninių, prieglaudų, medikų pasaulį dideliu apleistų ir vienišų mirčių skurdu – praktinis tikslas. Jo sociologinė ir mokslinė vertė man atrodo gana menka, nes nepakankamai pasistengta išplėsti temą ir pateikti teoriją. Užtat jo dokumentinė vertė didžiulė: nuostabus liudijimas apie amerikiečių visuomenės ar bent jau intelektualų klasės nūdienę laikyseną mirties akivaizdoje: dokumentas, kurį reikia skaityti atkreipiant dėmesį tiek į tai, kas jame atmesta, tiek ir į tai, kas įtraukta.

Dalis modelio, kurį autoriams pateikia amerikiečių visuomenė ir kuris apibūdina mirties draudimą, jiems priimtina: tai mirtis ir dalis ginčytina: tai mirties būdas. Šis skyrimas labai svarbus.

Taigi jie nieko nepasilieka iš Gorerio ir Mitford išlygų *Americain Way of Death* atžvilgiu. Jie patenkinti, kaip amerikiečių visuomenė pasirūpina fiziniu mirusiųjų išnykimu: palaikų paruošimu, kurį atlieka *morticians*, šarvojimu *in funeral homes*, religiniais patarnavimais gyviesiems paguosti. Reikia pripažinti, kad amerikiečių padėtis savita: laidotuvių apeigos čia kompromisas tarp iškilmingų tradicinių gyvenimo netikrumo, eschatologinės vilties, gyvųjų skausmo (gedulo) manifestacijų ir kuklaus greito kūno išgabenimo, kaip dabar daroma

labiausiai išsivysčiusiose industrinės Europos visuomenėse.

Šiuo kompromisu išsaugojamas viešas gyvųjų atsisveikinimas su mirusiuoju (daug kur kitur, kaip Anglijoje, Olandijoje, panaikintas) ir vis dėlto kartu gerbiamas kybantis virš mirties draudimas. Tasai, kuris lankomas *in funeral parlors**, nėra tikras mirusysis, pažymėtas mirties ženklais: jis beveik gyvasis, kurį *morticians* nugrimavo ir sutvarkė, kad jis dar atrodytų lyg gyvas.

Tokia padėtis mūsų autorius patenkina; vadinasi, jie pripažįsta, kad amerikiečių visuomenė gerai išsprendė psichologines ir emocines laidotuvių ir gedulo problemas ir rado formuluotes, atsakančias į nūdienos žmonių nerimą ir juos nuraminančias. Išmintinga visuomenė sukūrė veiksmingų priemonių apsisaugoti nuo kasdienių mirties tragedijų, kad galėtų laisvai, be kliūčių ir jaudinimosi vykdyti savo užduotis.

Jeigu jau numirei – viskas puikiai einasi šiame pačiame geriausiame pasaulyje. Mirti, atvirkščiai, sunku. Visuomenė kiek išgalėdama ilgiau pratęsia ligonių gyvenimą, bet mirti nepadeda. Kai nebegali ilgiau jų išlaikyti, atsisako – *technical failure, business lost*** – jie tik gėdingi jos pralaimėjimo liudytojai. Pirmiausia ji bando nežiūrėti į juos kaip į tikrus ir pripažįstamus mirštančiuosius, o paskui skuba juos užmiršti arba apsimeta, kad užmiršo.

* Pažodžiui: mirusiųjų svetainė, t. y. šarvojimo salė (*angl.*).
** Techninė nesėkmė, nepavykęs reikalas (*angl.*).

Išties niekada mirti nebuvo tikrai lengva, bet tradicinės visuomenės turėjo įprotį apsupti mirštantįjį ir bendrauti su juo iki paskutinio jo atodūsio. Šiandien ligoninėse ir ypač klinikose su mirštančiuoju jau nebendraujama. Jis nebeišklausomas kaip protinga būtybė, o tik stebimas kaip klinikinis objektas, izoliuotas, kada galima, kaip blogas pavyzdys, ir su juo elgiamasi lyg su neatsakingu vaiku, kurio kalba neturi nei prasmės, nei autoriteto. Aišku, jis naudojasi technikos paslaugomis, kurios veiksmingesnės negu varginanti giminių ir kaimynų draugija. Bet nors gerai prižiūrimas ir ilgai išlaikomas, jis pasidarė vienišas ir pažemintas.

Mirštantieji nebeturi statuso, o dėl to ir orumo. Jie nelegalieji, *marginal men*, kurių širdgėla pradedama numanyti. Tai humanitarinių mokslų nuopelnas: jie atskleidė tą širdgėlą nepaisydami medikų, dvasininkų, politikų tylos.

Aiškindami šią permainą, mūsų autoriai pasitelkia dvi faktų grupes: pirmiausia istorinę, paskui perspektyvinę.

ISTORINIAI FAKTAI

Mirštantysis nebeturi statuso dėl to, kad nebeturi socialinės vertės: štai kodėl į *death bed pronouncements** nebežiūrima rimtai. Anksčiau mirštantysis išlaikydavo savo

* Pareiškimai mirties guolyje (*angl.*).

vertę iki pat galo ir net aname pasaulyje, nes ją išsinešdavo į būsimą gyvenimą, kurį tikėjo. Religinių tikėjimų sumažėjimas ir eschatologijos atsisakymas išganymo religijose tikriausiai ir nulėmė, kad beveik nuliui prilyginto žmogaus šnekos laikomos visai netikėtinomis. Tokia analizė būtų visiškai įtikinama, jei vienintelė išlikimo forma būtų krikščionybės ar išganymo religijų rojus. Iš tikrųjų dalykai sudėtingesni. Jau viduramžių ir renesanso krikščionybėje ne visada lengva atskirti dangišką palaimintųjų nemirtingumą nuo nemirtingumo, pelnyto žemėje garbe, geru vardu: jie maišosi, eina išvien. Taigi jie sudaro *vienovę*, jau beveik išnykusią šiuolaikiniame pasaulyje: suabejojus amžinybe, imta laikyti tuštybe ir gerą vardą. Bet tada amžinybę, atėjusią iš senos pagoniškos ir krikščioniškos praeities, pakeitė kita amžinybės forma: XIX a. ji pasireiškė ir pasaulietiniu, ir krikščionišku kapų ir kapinių kultu, bylodama apie naują jausmą, klestėjusį romėnų laikais, kaip matome iš antkapių įrašų, o paskui tūkstantį metų visiškai užmirštą – tai atsisakymas pripažinti galutinį išsiskyrimą, atsisakymas pripažinti kito mirtį[7]. Tada buvo sukurtas kitas būdas išlikti be antgamtiškumo, žaviai aprašytas Vercors'o. "Kiekviena brangi būtybė, su kuria susirišome intymiais saitais, smelkiasi į mus ir mus keičia. Esant itin stipriam susijaudinimui, pavyzdžiui, mirties atveju, asmenybė gali susidvejinti, ir tas savotiškas dialogas, kuris tada prasideda, yra daugiau negu iliuzinis dialogas su pačiu savimi, tai tikras dialogas su kitu, ir šitaip mylima būtybė... gyvena toliau ir mumyse pratęsia

savo intelektualinį, emocinį bei jutiminį gyvenimą ir, taip sakant, dar tobulėja savo pačios sąskaita"[8].

Faktiškai mirštantysis buvo prilygintas nuliui nepaisant atkaklaus troškimo išsaugoti jo gyvybę ir jo atminimą. Bet šis troškimas nebelaikomas teisėtu ir jį reikšti gyviesiems nuo šiol nevalia: štai kodėl pasitaiko, kad jų gedulas, uždraustas, atmestas, neguodžiamas, jiems baigiasi mirtimi.

Tikroji priežastis yra pats draudimas – jau išnagrinėtas Gorerio, Feifelio, Glaserio ir Strausso, bet dar iš esmės nepaaiškintas, – t. y. atsisakymas patirti fizinį susijaudinimą, kurį sukelia mirties vaizdas arba mintis apie mirtį. Pažymima, kad vizualiai priimamos (iki šiol, bet Jungtinėse Amerikos Valstijose tai jau keičiasi) tik žiaurios mirties formos, kurias galima laikyti skirtingomis nuo natūraliai mums skirto galo. Gydytojams ir seselėms ligoniai niekados neturi sužadinti baisaus susijaudinimo, kurį sukelia mirtis. Jie bus tuo labiau vertinami, kuo geriau gebės padėti medicinos personalui (jų jausmams, o ne protui) užmiršti, kad tuojau mirs. Vadinasi, ligonio vaidmuo gali būti tik neigiamas: vaidmuo *mirštančiojo, kuris dedasi nemirštąs.*

PERSPEKTYVINIAI FAKTAI

Kai kurios čia aukščiau išnagrinėtos istorinės priežastys jau paskelbtos spaudoje. Jos net pradeda kauptis į savotišką vulgatą, kuri prisideda prie kitų industrinės visuomenės prieštaravimų. Užtat atsiranda nauji motyvai, įkvėpti šiuolaikinio požiūrio į ateitį ir neprieštaraujantys organų persodinimui nei galimoms ar laukiamoms pergalėms prieš vėžį ir kraujotakos ligas.

Tokia šiandien daugmaž numatyta perspektyva nebepaliks vietos priešlaikinei mirčiai. Mirtis ištiks ilgo gyvenimo gale. *Mors certa*, be abejo, tačiau *hora* nebe *incerta*. Priešingai, *hora certa et etiam praescripta**.

Tada iškyla alternatyva: arba pratęsti gyvenimą gėdingomis, žeminančiomis, niekingomis sąlygomis, kaip daroma šiandien, arba pripažinti reglamentuotą teisę tam tikru metu tą pratęsimą nutraukti. Bet kas tai nuspręs: pacientas, gydytojas?

Faktai jau kelia šią problemą. Kaip aiškinama šioje knygoje, kiekvienu atveju sprendžia gydytojas, atsižvelgdamas į keturis dalykus: pagarbą gyvybei, skatinančią pratęsti ją be galo; humaniškumą, kuris ragina sutrumpinti kančias; socialinį individo naudingumą (jaunas ar senas, žymus ar niekam nežinomas, garbingas ar degradavęs); mokslinę atvejo reikšmę. Sprendimą lemia

* Mirties valanda tikra ir net paskirta (*lot.*).

šių keturių motyvų konfliktas. Jis visada priimamas *in petto**, be ligonio žinios. Pati šeima prisideda ir paprastai visą valią atiduoda į gydytojo-stebukladario rankas – bet vėliau gali atsigręžti prieš jį.

Taigi reikėtų, pirma, nustatyti mirštančiųjų statusą, antra, taisykles gydytojams, gyvybės šeimininkams. Apie tai mąstome, ir šie svarstymai pamažu veda pirmyn tuos, kurie imasi vėl ieškoti per laiką užmiršto kelio į mirtį.

* Širdyje (*it.*).

1 *The Dying Patient* – Orville'io G.Brimo sudarytas rinkinys. – New York: Russel Sage Foundation, 1970; mes šį kūrinį recenzavome žurnale *Revue française de sociologie*, vol. XIV, Nr. 1, 1973 m. sausis-kovas, p.125–128. Recenzijos antraštė *La mort et le mourant dans notre civilisation*.

2 P.Ariès. "La vie et la mort chez les Français d'aujourd'hui", *in: Ethno-psychologie*, 1972 (27-ieji metai) kovas, p. 39–44; žr. šį straipsnį *supra*, p. 169.

3 G.Gorer. *The Pornography of Death*, *loc. cit.*

4 Id., *loc. cit.*

5 H.Feifel, *op. cit.*

6 Pažymėsime neseniai vėl išleistą Edgaro Morino kūrinį *l'Homme et la Mort*, *op. cit.*, ir J.Potelio knygą *Mort à voir, mort à vendre*. – Paris: Desclée, 1970.

7 P.Ariès. *Le culte des morts à l'époque moderne*, *loc. cit.*; žr. šį straipsnį *supra*, p. 155.

8 Vercors, *in:* Belline. *La troisième Oreille*. – Paris: Laffont, 1972. Rola ir Jaccard'o reziumė laikraštyje *Le Monde*, 1972 m. rugsėjo 8 d.

12

KOLEKTYVINĖ PASĄMONĖ IR AIŠKIOS IDĖJOS

Ar tikrai kasdienių postindustrinės visuomenės papročių uždrausta mirtis tampa banali intelektualų (išskyrus dvasininkus) sluoksniuose? Vienas po kito pasirodo straipsniai, knygos, anketos dar vakar gėdinga ir palikta Bažnyčioms tema. Amerikiečių žurnalas *Psychology Today* paprašė skaitytojus atsakyti į anketos klausimus apie mirtį: gavo 30000 atsakymų, 10000 daugiau palyginti su geriausiais jo rekordais. Vėliausias šio susidomėjimo liudytojas – įvairių mokslo sričių specialistų kolokviumas, kurį spalio pradžioje Strasbūre surengė Universiteto protestantiškosios sociologijos centras ir jo vadovas Roger Mehlsas: "Mirties vaizdo raida visuomenėje ir religinė Bažnyčių kalba". Žodis "raida" išreiškia rengėjų norą šiuolaikinius reiškinius išdėstyti istorine seka. Todėl čia įsikišta ir istorikų[1]. Iš tiesų jie, kaip ir kiti intelektualai,

pasiduoda naujam mirties žavesiui: iki šiol jiems daugiausia rūpėjo demografinis mirties aspektas – mirtingumas. Jau keleri metai daugelis jų nesitarę nukreipė savo tyrinėjimus į vieną tikslą: laikyseną mirties akivaizdoje. Tarp kitų paminėsime M.Vovelle'į, F.Lebruną, P.Chaunu, E. Le Roy Ladurie... Kai kurie buvo Strasbūre. Jų debatai, be abejonės, nebuvo reikšmingiausias kolokviumo momentas. Pagrindiniai jų dėstomi dalykai veikiau sukosi apie netolerantiškas reakcijas į mirties draudimą, išplitusias jau kokia dvidešimt metų postindustrinėje visuomenėje (pavyzdžiui, šiuolaikinis senų žmonių elgesys, tyrinėtas Hélène'os Reboul). Vis dėlto šiame istorikų, ir laisvų istorikų, reviu išskirčiau pagrindinę istorinio metodo ir istorinės interpretacijos problemą, iškeltą M.Vovelle'io. Tyrinėdami mirtį, M.Vovelle'is ir aš pats ėjome labai artimais, tačiau savarankiškais keliais. Žingsniavome kiekvienas iš savo pusės, būdami tikri, kad susitiksime kryžkelėje ir tada paklausinėsime viens kito apie laikinas mūsų nesutarimo priežastis. Mudu abu manome, kad mirtis keitėsi, keitėsi kelis kartus, kad istorikų užduotis – tuos pokyčius, o tarp jų ir ilgus stabilumo laikotarpius, deramai išdėstyti. Tuo tikslu jie turi sudaryti didelį įvairiausių duomenų rinkinį, tuos duomenis, kai galima, skaičiuoti, lyginti, tvarkyti, o paskui aiškinti. Skirtumai tarp mūsų kartais atsiranda ne dėl metodo, bet dėl bendro interpretavimo pobūdžio, tokio, kokį spontaniškai įgauna mūsų periodizacija. Aš linkęs nuvertinti religinių ir kultūrinių sistemų įtaką: nei

renesansas, nei Švietimo amžius mano periodizacijoje neiškyla kaip lemiamos viršūnės. Bažnyčia mane daugiau domina kaip nepastebimų jausmų atskleidėja ir informatorė, o ne kaip spaudimo grupė*, kuri būtų tuos jausmus išgavusi iš jų šaltinių. Mano nuomone, didieji nukrypimai, darantys poveikį papročiams – laikysenai gyvenimo ir mirties akivaizdoje – priklauso nuo slaptesnių, ne tokių atvirų paskatų, esančių ties biologijos ir kultūros riba, t. y. nuo *kolektyvinės pasąmonės*. Ji išjudina pradines psichologines jėgas, t. y. savimonę, troškimą gyventi arba, priešingai, bendros lemties jausmą, socialumą ir t.t. M.Vovelle'is taip pat pripažįsta kolektyvinės pasąmonės svarbą, tačiau, kaip matyti iš jo gražios knygos *Mirtis senovėje*, linkęs daugiau reikšmės teikti papročiams, negu aš skyriau tam, ką mes pernelyg trumpoje savo diskusijoje pavadinome *aiškiomis idėjomis*: religinėms doktrinoms, moralinėms ir politinėms filosofijoms, psichologiniams mokslo ir technikos pažangos bei sociologinių-ekonominių sistemų poveikiams. Strasbūre galėjome tik parodyti, jog yra tokia problema: problema, kuri galbūt pasirodys teorinė arba spekuliatyvinė! Faktiškai ji lemia istoriko darbą, nes kaip išskirsi ir paskui tvarkysi reiškinius be klasifikuojančios hipotezės? Ir kaip iškelsi šią hipotezę be bendros koncepcijos, pripažintos arba ne?[2]

* Angl. *lobby* atitikmuo: grupė asmenų, bandančių paveikti parlamento narius to ar kito įstatymo projekto naudai.

[1] P.Ariès. "Les grandes étapes et le sens de l'évolution de nos attitudes devant la mort", *Colloque sur l'évolution de l'image de la mort dans la société et le discours religieux des Églises.* – Strasbourg, oct. 1974; M.Vovelle. *L'état actuel des méthodes et des problèmes et de leur interprétation, ibid.*; B.Vogler. *Attitudes devant la mort dans les Églises protestantes..., ibid.*; D.Ligou. *L'évolution des cimetières..., ibid.* Šie pranešimai bus atspausdinti *Archives des sciences sociales des religions (CNRS)*, nr. 1, 1975.

[2] *Anthinea*, nr. 8, 1975 m. rugpjūtis–rugsėjis, p. 3–4.

TURINYS

MARŠRUTAI 1966-1975

Viršelyje: viena iš seniausių knygos iliustracijų, medžio raižinys, išspausdintas 1463 metais *Der Ackermann aus Böhmen* alegorijoje, kurią išleido Albrecht Pfister iš Bambergo – pirmasis iliustruotų knygų leidėjas.

PHILIPPE ARIÈS
Mirties supratimas Vakarų kultūros istorijoje
Esė rinkinys

Redaktorė
Birutė Gedgaudaitė

Dailininkas
Eugenijus Karpavičius

Techninė redaktorė
Ramunė Januševičiūtė

SL 014. Tiražas 5000 egz. Užsakymas 203
Leidykla *baltos lankos*
Šv.Ignoto 14-5, 2001 Vilnius
Spausdino Poligrafinių paslaugų įmonė
A.Strazdelio 1, 2600 Vilnius
Kaina sutartinė

Ši knyga supažindins su krikščioniškosios Vakarų Europos (nuo ankstyvųjų viduramžių iki dabar) žmogaus požiūriu į mirtį, to požiūrio kaita, išryškėjančia tik per šimtmečius. Žmogaus laikysena mirties akivaizdoje padeda suprasti ne tik konkretaus asmens, bet ir pagrindines civilizacijos nuostatas, kurios iš esmės lemia tai, ką mes įpratę vadinti tautų, valstybių ar visuotine istorija.

Sorbonos universiteto auklėtinis Philippe Ariès (1914–1984) beveik visą gyvenimą tarnavo bendrovės, prekiavusios tropikų vaisiais, informacijos biure. Istorijai likdavo tik sekmadieniai. Tačiau be Arieso idėjų ir darbų šiandien neįsivaizduojama nei tolesnė istorinės demografijos bei antropologijos raida, nei apskritai šiuolaikiniai žmogaus sąmoningumo istorijos tyrinėjimai.